

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**ÜNİTERYENLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
(TRANSİLVANYA KİLİSESİ ÖRNEĞİNDE)
DOKTORA TEZİ**

DANIŞMAN HAZIRLAYAN
Doç. Dr. Abdulkadir KIYAK Yakup TAŞ

Malatya – 2023

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**ÜNİTERYENLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
(TRANSİLVANYA KİLİSESİ ÖRNEĞİNDE)**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN

Yakup TAŞ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Abdulkadir KIYAK

Malatya – 2023

ONUR SÖZÜ

Tezin yazım aşamasında destekleri için Doç. Dr. Mustafa Bozkurt ve Doç. Dr. Aykut Küçükparmak hocalarıma teşekkür ederim. Araştırma konusunun seçiminden itibaren bütün aşamalarında yardımlarını esirgemeyen hocam Doç. Dr. Abdulkadir Kıyak'a şükranlarımı sunarım.

Bu çalışma İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: 2869.

ÖNSÖZ

XVI. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan reform hareketi ile birlikte Yeni Ahit diğer dillere çevrilmeye başlanmış ve artık dini anlamak Kilisenin tekelinden çıkmıştır. Kutsal Kitaplarını anlayan ve araştıran bir toplum farklı yorumlamalar sebebi ile farklı mezheplere bölünmüş ve ana akım olarak Katoliklik ve Ortodoksluk ile birlikte Protestanlık mezhebi ortaya çıkmıştır. XI. yüzyılda en büyük ve en ciddi bölünmesini Katoliklik ve Ortodoksluk şeklinde yaşayan Hristiyanlık, XVI. yüzyılda Protestanlığın doğması ile birlikte üçüncü bir bölünme yaşamıştır. Kilisenin kendini tek otorite görmesine bir tepki olarak doğan Protestanlık, Kutsal Kitaba vurgu yaparak birçok taraftar toplamıştır. Yeni Ahit’i okuyup inceleyen din adamları ve din bilimciler teslis konusunu tekrar ele almışlar ve tek Tanrı inancının doğru olduğunu savunan insanlar sapkın ilan edilerek cezalandırılmalarına rağmen bu görüş taraftar toplamaya devam etmiştir. Tezimizde özellikle teslis inancının reddedilmesi ile diğer mezheplerden ayrılan Üniteryanizm mezhebi ele alınmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde Üniteryanizmin tarihi kökleri üzerinde durulmuştur. Teslis inancının ilk dönem Hristiyanlıkta görülmediği ancak Pavlus ile birlikte İsa’nın Tanrısal bir figüre dönüştüğü dönem olan erken dönem Hristiyanlık başlığı altında teslis fikrinin ilk süreci ele alınmıştır. Daha sonra özellikle Arius ile yaygınlaşan teslis karşıtı görüşler ve bu görüşlerin tartışılıp reddedildiği İznik Konsili süreci üzerinde çalışılmıştır. Teslis karşıtı görüşlerin en fazla baskılandığı ve inançlarından dolayı insanların cezalara çarptırıldığı hatta yakılarak ölüm cezaları ile karşılaştığı Orta Çağ Hristiyanlığında teslis karşıtı görüşler üzerinde durulmuştur. Teslis karşıtı görüşlerin tarihi sürecinde son olarak Reform sonrası süreç ele alınmıştır. Bu süreçte Üniteryanizmin fikir önderlerinin hayatları ve teslis karşıtı görüşleri nasıl yorumladıkları üzerinde durulmuştur. Bu anlamda Servetus, Socinus, Blandrata ve David gibi şahsiyetlerin Üniteryanizmi nasıl şekillendirdiği üzerinde çalışılmıştır. Sonraki başlığımızda tarihi süreç içinde Üniteryanizm için dört önemli ülke olan Polonya, Transilvanya, ABD ve İngiltere’deki tarihi süreçleri ve öne çıkan şahsiyetler ele alınmıştır. Bu bölümde amacımız Üniteryanizmin tarihi kökenlerini, ortaya çıkış sebeplerini ve etki alanlarını ele almak olmuştur. Bu başlık altında daha sonra Üniteryanizmin İslam dünyası ile etkileşimi üzerinde durulmuştur. İlk olarak Klasik Dönem İslam Dünyasında Ariusçuluğa ve teslis karşıtı görüşlere dair fikirler üzerinde durulmuştur. İkinci başlığımızda ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde Üniteryanizm ile başlayan ilişkiler ele alınmıştır. Gerek

bölgedeki Osmanlı etkisi gerekse İslam dinindeki gibi tek Tanrı inanışına sahip olmaları dolayısıyla Üniteryenler, İslam dünyası ile ilişkiler kurmuştur. Bu süreçte Üniteryen inanışına sahip bazı insanların İslam dinine geçiş yaptığı görülmüştür. Bu şahsiyetlerin en önemlilerinden biri de köken olarak Üniteryen olduğu bilinen İbrahim Müteferrika'dır. İbrahim Müteferrika'nın Cluj şehrinde yaşayan Üniteryenler için hala önemli bir figür olduğu yapılan ziyaret sonucu görülmüştür. Bu bölümde genel olarak Üniteryanizm ve İslam ilişkileri ve İbrahim Müteferrika'ya dair edinilen bilgilere yer verilmiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Üniteryanizmi diğer mezhep ve öğretilerden ayırt eden unsurlar tek tek başlıklar halinde incelenmiştir. Bu bölümde teslis inancına karşı aldıkları tutum, sakramentleri, öğretileri, gelenek ve bayramları ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise günümüz Üniteryanizmi üzerinde durulmuştur. Bu mezhebin anlaşılması için sadece yazılı kaynakların yetmeyeceği düşünülerek Üniteryanizmin doğduğu yer olarak görülen ve hala köklerine bağlı bir şekilde Romanya'nın Cluj şehrinde yaşayan Transilvanya Üniteryen Kilisesi ziyaret edilmiştir. Bu kilisede ayinler gözlemlenip piskopos, din görevlileri ve cemaat üyeleri ile bire bir görüşmeler yapılarak günümüz Üniteryen inanç sistemi hakkında edinilen bilgiler aktarılmıştır. Çalışmamız sonuç kısmı ile genel bir değerlendirme yapılarak tamamlanmıştır.

Cluj şehri Transilvanya Üniteryen Kilisesi ziyaretimde beni misafir eden ve görüşme taleplerimi karşılayıp sorulan sorulara içtenlikle cevap veren başta Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu Istvan Kovacs'a olmak üzere, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı Norbert Racz'a, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi Jobbagy Julia'ya, Torocko Üniteryen Kilisesi Rahibi Morton Csecs'e, Protestan Teoloji Enstitüsü Öğretim Üyesi Dr. Sandor Kovacs'a, John Sigismund Üniteryen Lisesi Müdür Yardımcı Zsolt Solymosi'ye ve diğer çalışanlarına teşekkür ederim.

MALATYA/2023

YAKUP TAŞ

ÖZET

Din, bütün insanların tarih boyunca ilgi odağı olmuş bir olgudur. Dinlerin anlaşılması ve dini fenomenlerin kökenine inebilmek için derinlemesine çalışmalar yapılması gerekmektedir. Dinler Tarihi de, tarih boyunca yaşamış veya yaşamaya devam eden dinleri bütün teolojik boyutlarıyla inceleyen bilim dalıdır. Çalışma konusu olarak seçtiğimiz Üniteryanizm, Hristiyanlığın doğması ile birlikte tartışma konusu olan teslis inancını reddeden teolojisi ile ön plana çıkmaktadır. Üniteryanizm günümüzde yaklaşık bir milyon müntesibi bulunan bir mezheptir.

Üniteryanizmin anti teslis görüşlerinin ilk kökeni 325 yılında İznik Konsili'nde Arius ile başlamış ve bu inanca Arianizm ismi verilmiştir. Daha sonra tarih boyunca anti-teslis görüşlere farklı isimler verilmiştir. George Blandrata'nın görüşlerini savunanlar Blandratistler, Michael Servetus'un savunucuları ise Servetianlar olarak anılmıştır. XVI. yüzyılda ise İtalyan teolog Socinus'un anti teslis görüşleri Socianizm ismiyle anılmıştır. Çalışma konumuz olan Üniteryanizm ise bu geleneğin son halkasıdır ve teslis inancını reddederek tek Tanrı inancına vurgu yapar.

Üniteryanizm, XVI. yüzyılda Polonya ve Transilvanya'da ortaya çıkmış ve daha sonra bütün Avrupa'da özellikle İngiltere'de kurumsallaşmış bir mezhep haline gelmiştir. İngiltere'den de Amerika Birleşik Devletlerine geçmiş ve özellikle Boston, Massachusetts'de gelişim göstermiştir.

Üniteryanizm, kadın hakları ve LGBT haklarına karşı takındıkları özgürlükçü tutum ve dini inanç konusunda dayatmacı olmayan bir tavır takınması ile günden güne popülerleşme eğilimi gösteren bir mezheptir. Teslis inancını reddederek tek Tanrı inancına vurgu yapan Üniteryenler tarih boyunca birçok baskı ve şiddete maruz kalmış hatta bazı inananlara karşı yakılarak ölüm cezalarının uygulandığı görülmüştür. Tüm bu baskılara rağmen Üniteryanizm günümüzde Avrupa'da ve ABD'de ilgi çekmeye devam etmektedir.

Böylesine ilgi çekici bir mezhep Türkiye'de Dinler Tarihi alanında yüksek lisans ve doktora tezleri anlamında çalışılmıştır. Arianizm, Socianizm ve Üniteryanizm başlıklarında ele alınan çalışmalar bulunmaktadır. Bizim üzerine çalıştığımız Üniteryen Transilvanya Kilisesi üzerine Türkiye'de herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu anlamda Üniteryen tarihi için çok önemli bir yere sahip olan Transilvanya Kilisesi üzerine çalışılmıştır. Transilvanya Üniteryen Kilisesi yerinde ziyaret edilerek ve Piskopos ve din

görevlileri ile görüşmeler yapılarak Transilvanya Kilisesi hem tarihi olarak hem de günümüz inançları anlamında tezimizde ele alınmıştır. Genel olarak dinlerin tarihlerini ele alan yayınlarda ve Hristiyanlık özelinde yazılmış Dinler Tarihi araştırmalarında da Üniteryanizm konu edinilmiştir. Ancak bu tür çalışmalarda konu çok geniş olduğundan ve Üniteryanizme bağlı insan sayısının diğer mezheplere göre az olmasından dolayı Üniteryanizm daha çok yüzeysel ve genel bilgiler verilerek alt başlıklar altında ele alınmıştır. Bu nedenle diğer daha fazla müntesibi olan mezheplerle kıyaslandığında genel olarak Türkçe kaynaklardan erişebileceğimiz veri sınırlı kalmaktadır. Dolayısı ile çalışmamızın temel kaynaklarını Batı literatürü teşkil etmiştir. Bu anlamda Transilvanya Üniteryen Kilisesi kütüphanesinden önemli kaynaklara erişilmiştir. Ayrıca ABD Üniteryenlerinin örgütlendiği UUA isimli kuruluşun internet sitesi de incelenmiş ve günümüz ABD Üniteryenleri hakkında bilgilere erişilmiştir.

Tezimizde amacımız Üniteryenlerin ve Üniteryanizmin derinlemesine incelenmesi ve tarihsel süreci ile birlikte ele alınmasıdır. Derinlemesine bir çalışma yapabilmek için Üniteryanizmin ilk ortaya çıkışı, daha sonraki gelişim aşamaları ve önemli fikir önderleri çalışmamızda ele alınmıştır. Özellikle gelişim göstermiş olduğu Polonya, ABD, İngiltere ve Transilvanya bölgeleri üzerinde durulmuştur. Üniteryenlerin Transilvanya bölgesinde Osmanlı İmparatorluğunun egemen olduğu bir dönemde ortaya çıkmış olması ve Avrupa’da baskı altına alınmış Üniteryenlerin İslam Dünyası ile iletişime geçmeleri Üniteryanizmin İslam Dünyası ile ilişkiler kurmasına sebep olmuştur. Tezimizde bu ilişkiler ele alınmıştır. Bu anlamda ilk olarak Klasik Dönem İslam Dünyasının Ariusçuluğa bakışı incelenmiş, devamında ise ilişkilerin arttığı Osmanlı Dönemi ele alınmıştır. Osmanlı Döneminde artan ilişkiler o dönemde bazı Üniteryenlerin ön plana çıkmasının önünü açmıştır. Öne çıkan şahsiyetlerden biri de özellikle ilk matbaayı açması hasebiyle önemli bir figür olan İbrahim Müteferrika’dır. İbrahim Müteferrika’nın Üniteryen geçmişi ve Osmanlı dönemi çalışmaları bu bölümde ele alınmıştır.

Arianizm, Socinianizm ve Üniteryanizmin esas çıkış noktaları olan anti-teslis inançları ve bu inanca getirdikleri eleştiriler Baba, Oğul, Kutsal Ruh ve Kutsal Kitap başlıkları altında ele alınmıştır. Üniteryenlerin sakrament olarak kabul ettikleri vaftiz ve komünyon ayinleri incelenmiştir. Üniteryanizmin dünyaya ve ahirete bakışı, yaratılış ve ahiret öğretileri başlıkları altında ele alınmıştır. Bu bölümde son olarak tüm dinlerde önemli ritüeller olan evlilik, cenaze ve defin ritüelleri ve dini bayramlarının genel

Hristiyanlık dünyasında ve Üniteryanizm özelinde nasıl uygulandığı üzerinde durulmuştur.

Konunun yazılı eserlerden incelenmesi elbette Üniteryanizmin tarihi sürecini ve fikri gelişimini anlamak için elzem görülmektedir. Bunun yanında yaşayan bir inanç olan Üniteryanizmin incelenmesi için ise bu inanişın ortaya çıktığı ve hali hazırda yaşandığı yer olan Transilvanya’da Üniteryen Kiliseler bizzat yerinde incelenmiş ve insanların hayatlarındaki gerçek yansımaları gözlemlenmiştir. Bu amaçla Romanya’nın Cluj (Kaloşvar) şehrindeki Üniteryen cemaat ziyaret edilmiştir. Bölgenin en büyük ve en eski kilisesi olan “Cluj Üniteryen Kilisesi” ziyaret edilip ayinleri gözlemlenmiştir (Resim: 1,2). Dini yaşayış ve gelenekler anlamında kırsal bölgede Üniteryanizmin nasıl yaşandığına dair bilgiler edinebilmek için Cluj şehrine bağlı Torocko Köyüne gidilmiştir (Resim,3). “Torocko Köyü Üniteryen Kilisesi” ziyaret edilmiştir (Resim: 4,5). Transilvanya Üniteryen Kilisesi’nin piskoposu, piskopos yardımcısı, din görevlileri, Üniteryen Tarihi akademisyenleri, arşiv uzmanları, mimarlar ve Üniteryen okulu öğretmen ve idarecileri ile bire bir görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Bir hafta boyunca yapılan görüşmeler ve gözlemlenen ayinler sayesinde bu bölgede yaşayan Üniteryanizm hakkında bilgiler edinilmiştir. Piskopos, piskopos yardımcı ve din görevlileri ile yapılan görüşmeler sonucunda Üniteryenlerin net bir tek Tanrı inancına sahip oldukları ve diğer dinlere çok saygılı bir tutum sergiledikleri görülmüştür. Bu tutumları, Transilvanya Üniteryenleri hakkında verilerin toplanması ve yorumlanmasında çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hristiyanlık, Üniteryanizm, Teslis, Vaftiz, Transilvanya.

ABSTRACT

Religion is a phenomenon that has been the center of attention of all people throughout history. In-depth studies are required to understand religions and to go down to the origins of religious phenomena. History of Religions is a science that examines religions that have lived or continue to live throughout history with all their theological dimensions. Unitarianism, which we have chosen as the subject of study, comes to the fore with its theology that rejects the trinity belief, which was the subject of discussion with the birth of Christianity. Unitarianism is a sect that has about one million followers today.

The first origin of the anti-trinitarian views of Unitarianism started with Arius in the Council of Nicaea in 325 and this belief was given the name Arianism. Later on, different names have been given to anti-trinitarian views throughout history. Those who defended George Blandrata's views were called Blandratists, while those who defended Michael Servetus were called Servetians. In the 16th century, the anti-trinity views of the Italian theologian Socinus were called Socinianism. Unitarianism, which is the subject of our study, is the last link of this tradition and it rejects the belief in the trinity and emphasizes the belief in one God.

Unitarianism emerged in Poland and Transylvania in the 16th century and later became an institutionalized sect throughout Europe, especially in England. It has passed from England to the United States and has developed especially in Boston, Massachusetts.

It is a sect that tends to become popular day by day with its libertarian attitude towards women's rights and LGBT rights and its non-impositional attitude towards religious belief. Unitarians, who rejected the belief in the Trinity and emphasized the belief in one God, have been subjected to many oppression and violence throughout history, and even it has been seen that death sentences have been applied against some believers. Despite all these pressures, Unitarianism continues to attract attention in Europe and the USA today.

Such an interesting sect has been studied in terms of master's and doctoral theses in the History of Religions in Turkey. There are studies discussed under the titles of Arianism, Socinianism and Unitarianism. The study on the Unitarian Transylvanian Church, which we are working on, has not been studied in Turkey. In this sense, the Transylvanian Church, which has a very important place for Unitarian history, has been

studied. By visiting the Transylvanian Unitarian Church and interviewing the Bishop and religious officials, the Transylvanian Church was discussed in our thesis both historically and in terms of today's beliefs. Unitarianism has also been the subject of publications dealing with the histories of religions in general and the History of Religions researches written specifically for Christianity. However, since the subject is very broad in such studies and the number of people believed in Unitarianism is less than other sects, Unitarianism has been discussed under sub-headings by giving mostly superficial and general information. For this reason, when compared to other sects with more adherents, the data we can access from Turkish sources is limited. Therefore, Western literature constituted the main sources of our study. In this sense, important resources were accessed from the library of the Transylvanian Unitarian Church. In addition, the website of the organization called UUA, where US Unitarians are organized, was also examined and information about today's US Unitarians was accessed.

Our aim in our thesis is to examine Unitarians and Unitarianism in depth and to deal with their historical process. In order to make an in-depth study, the first emergence of Unitarianism, its later stages of development and important opinion leaders are discussed in our study. Particular attention was paid to the regions of Poland, USA, England and Transylvania, where it developed. The fact that the Unitarians emerged in the Transylvania region at a time when the Ottoman Empire was dominant, and the Unitarians who were oppressed in Europe contacted the Islamic World, caused Unitarianism to establish relations with the Islamic World. These relationships are discussed in our thesis. In this sense, first of all, the view of the Classical Period Islamic World towards Arianism was examined, and then the Ottoman Period, in which relations increased. The increasing relations in the Ottoman period paved the way for some Unitarians to come to the fore at that time. One of the prominent personalities is Ibrahim Muteferrika, who is an important figure especially because he opened the first printing house. Ibrahim Muteferrika's Unitarian past and Ottoman period studies are discussed in this section.

Anti-trinity beliefs, which are the main starting points of Arianism, Socinianism and Unitarianism, and the criticisms they bring to this belief are discussed under the titles of Father, Son, Holy Spirit and Bible. Baptism and communion rites, which are accepted as sacraments by Unitarians, were examined. Unitarianism's view of the world and the hereafter is discussed under the titles of creation and afterlife teachings. Finally, in this

section, it is emphasized how marriage, funeral and burial rituals and religious holidays, which are important rituals in all religions, are applied in the general Christian world and in Unitarianism.

Examining the subject from written works is, of course, essential for understanding the historical process and intellectual development of Unitarianism. In addition, for the examination of Unitarianism, which is a living belief, a Unitarian church in Transylvania, where this belief emerged and is currently lived, was examined on site and its real reflections in people's lives were observed. For this purpose, the Unitarian congregation in the Romanian city of Cluj (Kalošvar) was visited. The "First Unitarian Church", the largest and oldest Unitarian church in the region, was visited and its rituals were observed (Image: 1). "Torocko Village Unitarian Church" was visited in order to obtain information about how Unitarianism was lived in the rural area in terms of religious life and traditions (Image: 2). One-on-one interviews were conducted with the bishop of the Transylvanian Unitarian Church, the deputy bishop, ministers, Unitarian History scholars, archivists, architects, and Unitarian school teachers and administrators. These interviews were recorded. Thanks to the interviews and rituals observed for a week, information about Unitarianism living in this region was obtained. As a result of the interviews with the bishop, the assistant bishop and the ministers, it was seen that the Unitarians had a clear belief in one God and showed a very respectful attitude towards other religions. These attitudes have greatly contributed to our work in collecting and interpreting data about Transylvanian Unitarians.

Key Words: History of Religions, Christianity, Unitarianism, Trinity, Baptism, Transylvania.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET	vii
ABSTRACT.....	x
İÇİNDEKİLER.....	xiii
KISALTMALAR.....	xvi
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı	3
3. Araştırmanın Metodu	4
4. Araştırmanın Sınırlılıkları	5
5. Literatür.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜNİTERYANİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILIŞI

1.1. Üniteryanizmin Ortaya Çıkışı.....	9
1.1.1. Erken Dönem Hristiyanlıkta Anti Teslis İnancı	9
1.1.2. İznik Konsili ve Ariusçuluk	14
1.1.3. Orta Çağ'da Teslis Karşıtı Görüşler	21
1.1.4. Aydınlanma Döneminde Teslis Karşıtı Görüşler	22
1.1.5. Yakın Çağ'da Teslis Karşıtı Görüşler ve Üniteryanizmin Ortaya Çıkışı.....	29
1.2. Üniteryanizmin Yayılışı.....	33
1.2.1. Polonya'da Üniteryanizm	33
1.2.2. Transilvanya'da Üniteryanizm	36
1.2.3. İngiltere'de Üniteryanizm.....	39
1.2.4. ABD'de Üniteryanizm.....	42
1.3. Üniteryanizm Ve İslam Dünyası İlişkileri.....	45
1.3.1. Klasik Dönem İslam Dünyasında Ariusçuluğa Bakış	45
1.3.2. Osmanlı Döneminde Üniteryanizm İle İlişkiler.....	46
1.3.3. İbrahim Müteferrika.....	51

İKİNCİ BÖLÜM
ÜNİTERYANİZMİN İNANÇ ESASLARI, SAKRAMENTLERİ, ÖĞRETİLERİ,
GELENEK VE BAYRAMLARI

2.1. Üniteryanizmin Tanrı Anlayışı Ve Teslis Eleştirisi.....	54
2.1.1. Teslis	54
2.1.2. Baba	59
2.1.3. Oğul.....	60
2.1.4. Kutsal Ruh	63
2.1.5. Kutsal Kitap	65
2.2. Üniteryanizmin Sakramentleri	67
2.2.1. Vaftiz.....	68
2.2.2. Evharistiya (Ekmek Şarap) Ayini.....	71
2.3. Üniteryanizmin Öğretileri	74
2.3.1. Yaratılış	74
2.3.2. Ahiret	75
2.4. Üniteryanizmin Gelenek Ve Bayramları	78
2.4.1. Evlilik.....	78
2.4.2. Cenaze ve Defin.....	82
2.4.3. Bayramlar	83
2.4.3.1. Noel.....	84
2.4.3.2. Paskalya	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNÜMÜZDE ÜNİTERYANİZM VE TRANSİLVANYA ÜNİTERYEN
KİLİSESİNİN İNCELENMESİ

3.1. Günümüz Üniteryanizmi	89
3.2. Üniteryen Universalist Kurumu	97
3.3. Transilvanya Üniteryen Kilisesi.....	103
SONUÇ	114
KAYNAKLAR.....	117
1. Kaynak Eserler	117

2. Elektronik Kaynaklar	129
3. Kaynak Kişiler	129
EKLER	131
Ek-1.Resimler	131
Ek-2. Tablolar.....	145
Ek-3. Şekiller	148

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.B.D.	: Amerika Birleşik Devletleri
bkz.	: Bakınız
böl.	: Bölüm
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Edit.	: Yayına Hazırlayan
ICUU	: International Council of Unitarians and Universalists Uluslararası Üniversalist Üniteryen Konseyi
UUA	: Unitarian Universalist Organization Üniteryen Üniversalist Kurumu
vb.	: Ve Benzeri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Hristiyanlık evrensel dinler arasında en fazla mezhepleşme hareketinin olduğu dindir. İlk büyük ayrılık XI. yüzyılda Katolik ve Ortodoks Kiliseler'in ayrılması şeklinde olmuştur. Son önemli ayrılık ise XVI. yüzyılda Protestanların ayrılması ile yaşanmıştır. Hristiyanlık, Protestanlığın doğması ile birlikte mezhepleşme hareketlerinin arttığı bir sürece girmiştir. Araştırma konumuz olan Üniteryanizm, Hristiyanlığın belli bir kategorisine girmeyen özgür Kiliselerinden biridir. İlk çıkışlarında Protestanlığa dâhil bir mezhep iken günümüzde liberal Kiliselerden biri olarak görülmektedir.

Üniteryanizmin çıkış noktası olan teslis karşıtı görüşleri Hristiyanlığın doğması ve İsa'nın çarmıha gerilmesi ile başlamıştır. İznik Konsili'nin toplanmasına neden olan Ariusçu fikirler erken dönem Hristiyanlıkta oldukça yaygınlaşan bir görüş olmuş hatta Roma İmparatoru Konstantin döneminde (272-337) egemen mezhep olduğu yönünde bilgilere ulaşılmıştır. Bu görüşün yayılması ve Hristiyanlar arasında tartışmaların çıkması neticesinde Konstantin İznik Konsili'nin toplanmasına karar vermiştir. Zira Konstantin için en önemli husus Hristiyanlar arasında birlik sağlamaktı. 325 yılında İznik Konsili'nin toplanmasının sebebi İsa'nın Tanrı olup olmadığına karar vermektir. İsa'nın Tanrı olmadığını savunanların lideri, Sireneyka bölgesinde popüler bir papaz olan Arius'tu. Arius'a göre İsa, Tanrı tarafından yaratılmıştı ve asla bir Tanrı değildi. Arius'un görüşlerini en sert şekilde eleştiren kişi ise İskenderiye Piskoposu Atanasyus (296?-373) olmuştur. İsa'nın Tanrı ile aynı özden olduğunu savunan tarafın temsilcisi olan Atanasyus'un görüşleri Konsilde kabul görmüştür. Konsilden sonra ve Orta Çağ boyunca teslis karşıtı görüşlere hem Katolik hem de Ortodoks Kiliseler tarafından müsamaha gösterilmemiştir. İznik Konsili kararları İmparator Konstantin tarafından Tanrı'nın iradesi ile özdeşleştirilmiştir. Bu sebeple konsil kararlarının reddi Tanrı'nın iradesine karşı çıkmak olarak anlaşılmıştır (Dvornik, 1990: 9).

Tüm bu baskılar teslis karşıtı görüşleri tamamen bitirememiştir. 1568 yılında Transilvanya'da kabul edilen Torda Fermanı ile Üniteryanizm ilk defa resmi olarak tanınan bir Kilise olmuştur. Avrupa'da Micheal Servetus, Fausto Socinus, George

Blandrata, Francis David gibi din adamları ve düşünürlerin etkisi ile Üniteryanizm farklı ülkelerde farklı şekillerde gelişme göstermiştir. İngiltere’de Üniteryanizmin babası olarak görülen John Biddle ile başlayan teslis karşıtı görüşler uzun süre baskı altına alınmıştır. 1774 yılında Theophilus Lindsey tarafından Londra’da ilk Üniteryen Kilise kurulmuştur. 1813 yılına kadar İngiltere’de yasa dışı olarak görülen anti-teslis görüşler “Teslis Doktrini Kanunu” ile serbest hale gelmiştir. 1825 yılında ise “British and Foreign Unitarian Association” isimli kuruluş ile kurumsallaşmışlardır. ABD’de ise William Ellery Channing’in önderliğinde Üniteryanizm etkisi artmış 1802 yılında ilk Üniteryen Kilise kurulmuş ve 1825 yılında “American Unitarian Association” isimli kuruluş altında kurumsallaşma sağlanmıştır. Farklı ülkelerde farklı şekillerde gelişen ve her bir geleneğin farklı önde gelen isimleri olan Üniteryanizm 1961 yılında kurulan “Unitarian Universalist Association” isimli kuruluş ile hem Üniteryanlarla birleşilmiş hem de tüm dünyadaki Üniteryenler tek çatı altında toplanmıştır. Günümüzde İngiltere, ABD, Romanya gibi ülkelerde Üniteryanizm mezhebi yaşamaya devam etmektedir (Hostler, 1981: 81).

Araştırmamızın konusu, Üniteryen Kilise’nin ortaya çıkışı, dini öğretileri, uygulamaları, ibadetleri ve özellikle teslis inancı anlamında diğer Kiliselerden farklı görüşleridir. Bu anlamda çalışmamızda tarihsel süreci ile beraber günümüz Üniteryen Kiliseleri’nden biri de özel olarak incelenmiştir. Üniteryanizmin tarihi, ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı bölgeler esas alınarak çalışılmıştır. Bu bölgeler Üniteryanizmin ortaya çıktığı Transilvanya ve Polonya ve daha sonra gelişip kurumsallaştığı İngiltere ve ABD olarak ele alınmıştır. Üniteryenler özellikle Osmanlı İmparatorluğunun Transilvanya bölgesinde egemen olduğu dönemlerde Osmanlıdaki yöneticilerle iletişime geçmiş ve bazı dönemlerde onlardan yardım istemişlerdir. Ayrıca bazı Üniteryenlerin Osmanlı’nın hoşgörülü ortamından faydalanarak Osmanlı topraklarında yaşadığı görülmüştür. Bütün bunlar göz önüne alındığında çalışmamızda Üniteryanizmin İslam dünyası ile etkileşimi ayrıca ele alınmıştır.

İlk başta teslis karşıtı görüşlerle diğer inanç gruplarından ayrılan Üniteryenler daha sonra özgürlükçü yaklaşımı ve diğer dinlere karşı hoşgörülü tutumu ile ilgi çekici bir mezhep haline gelmiştir. Üniteryanizmin anlaşılması için yazılı kaynakların yanında Romanya’nın Cluj şehrindeki “Cluj Üniteryen Kilisesi” ziyaret edilmiştir. Böylece,

yerinde gözlemler yapılarak ve din görevlileri ile görüşmeler yapılarak günümüz Üniteryenleri hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

Tüm bu araştırma, gözlem ve görüşmeler sonucunda günümüz Üniteryanistlerin tarihi köklerine ne kadar bağlı kaldıkları anlaşılmaya çalışılmış. Ayrıca daha liberal bir tutum sergileyen ABD Üniteryanizmi ile daha geleneksel olduğunu iddia eden Transilvanya Üniteryanizmi karşılaştırma metodu kullanılarak çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın amacı, ülkemizde daha önce ele alınsa bile yüzeysel ve kısa başlıklar şeklinde ele alınmış olan Üniteryanizm hareketinin derinlemesine incelenmesidir. Türkiye’de Dinler Tarihi alanında yapılmış çalışmalarda Hristiyan mezhepler alanında geniş çalışmalar yapılmış olmasına rağmen Üniteryanizm alt başlıklar altında ve yüzeysel bir şekilde incelenmiştir. Bu yüzeysel başlıklarda Üniteryanizmin sadece teslis inancı üzerinden ele alınmasına karşılık birçok farklı görüş öne sürmesi ve özgürlükçü bir tutum sergilemesi bu inancın derinlemesine incelenmesi gerektiği fikrini oluşturmuştur. Arianizm, Socianizm ve Üniteryanizm başlıkları altında çalışmalar yapılmıştır. Bizim üzerinde çalışmış olduğumuz Transilvanya Üniteryen Kilisesi üzerine ülkemizde daha önce bir çalışma yapılmamıştır.

Çalışmamızda Üniteryanizmin tarihi kökleri İznik Konsili’nden itibaren anlaşılmaya çalışılmış, daha sonra Orta Çağ Avrupasında gelişimi incelenmiş ve modern dünyada Üniteryanizmin geldiği nokta incelenmiştir. Tüm bu tarihi süreci ve günümüz dünyasındaki yaşantıları ile birlikte bu teslis karşıtı hareket üzerine çalışılmıştır. Hristiyanlığın ana akımlarında değişmez bir şekilde var olan teslis inancına karşın tek Tanrı inançları ile öne çıkan ve tarih boyunca Katolikler, Ortodokslar ve son olarak Protestanlar tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilen bu mezhep üzerine çalışılması gereken bir mezhep olarak görülmüştür.

Yaptığımız tarama sonucunda Türkiye’de Üniteryanizm üzerine bir doktora bir de yüksek lisans çalışması yapıldığı görülmüştür. “Erken Orta Çağ’daki Arianizm Tartışmaları ve Günümüz Üniteryanizmine Etkileri”¹ isimli yüksek lisans çalışması Tarih Ana Bilim Dalında yapılmış dolayısıyla Üniteryanizmin inanç esasları, sakramentleri,

¹ Yılmaz, İsmail, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1994.

öğretileri ve bayramları gibi konulara değinilmemiştir. “Üniteryanizm’in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler”² isimli doktora çalışması Üniteryen üzerine yapılan diğer bir değerli çalışmadır. Bu çalışmada yerinde gözlem yapılmamış ve günümüz Üniteryenizmi üzerine yeterli veri elde edilememiştir.

Transilvanya Üniteryen Kilisesi, Üniteryen tarihinde önemli bir yere sahiptir. Resmi otorite tarafından resmi olarak tanınan ilk Üniteryen cemaat olan Transilvanya bölgesi Osmanlı hâkimiyetinin olduğu dönemde Üniteryenlerin özgürce yaşadıkları bir bölge olmuştur. Günümüzde dünyadaki tüm Üniteryenler için tarihi bir öneme sahip olan Transilvanya Üniteryen Kilisesi, Romanya ve Macaristan’da yaşayan Üniteryenlerin piskoposluğu olarak görülmektedir. Çalışmamızın amacı Üniteryanizm tarihi ile birlikte Transilvanya Üniteryen Kilisesi’nin inanç sistemini anlamaktır.

3. Araştırmanın Metodu

Araştırmamızda fenomenoloji, tarihsel karşılaştırma, gözlem ve mülakat teknikleri kullanılmıştır. Üniteryanizm hakkında elde edilen veriler analiz, sentez ve karşılaştırmalar yapılarak kullanılmıştır.

Elde edilen veriler değerlendirilirken Fenomonolojik yöntemin “paranteze alma” (epoche) tekniği kullanılmıştır. Din fenomenologları araştırılan dini konu hakkında bir hissiyat geliştirilmesi gerektiğini ifade ederler. Zira araştırılan konular cansız varlıklar değildir. Bu yüzden araştırmacı inanana anlamak için empati kurmalı ve kendi ön yargılarını paranteze almalıdır (epoche). Araştırmacı saf fenomenlere ulaşmak için tüm yargılarını askıya almalıdır (Kuşçu, 2011: 35). Bu anlamda çalışmamızda Üniteryanizm kendi bakış açımız ya da kendi doğrumularımızdan ziyade olduğu gibi anlaşılmaya çalışılmıştır. Yapılan gözlemlerde ve mülakatlarda bu mezhebin inananlarının iç dünyaları anlaşılmaya çalışılmıştır.

Kilise ayinlerinde yapılan gözlemlerde Üniteryenlerin Kiliseler’de gerçekleştirdikleri ritüeller gözlemlenmiştir. Zira gözlem tekniğinin en önemli özelliği gözlenen kişilerin kendi doğal ortamlarında olmasıdır. Bu sayede ayinler ve ibadetler objektif olarak gözlemlenebilmiştir. Çalışmamızda gözlem türlerinden “katılarak gözlem” metodu kullanılmıştır. Bu gözlem türünde gözlemci, gözlenenlerle birlikte

² Tekin Kübra, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

(Karasar, 2003: 257, 258). Gözlem yaparken verilerin kaydedilmesi için not alma, belleğe kaydetme, video ve ses kayıtları alma yöntemleri kullanılmıştır.

Yapılan görüşmeler bireysel görüşmeler şeklinde gerçekleşmiştir. Görüşmelerden önce sorulacak sorular hazırlanmıştır. Hazırlanan sorularda soruların hangi sırada sorulacağı konusunda ilk sorular cevaplanması kolay sorular olarak seçilmiştir. Sorular genelden özele doğru ve uygun bir sıra şeklinde sıralanmıştır. Görüşmelerin ses kayıtları kaydedilmiştir.

Sosyal bilimler araştırma yöntemlerinden gözlem ve görüşme metotları, Transilvanya Kilisesi ziyaretinde kullanılmıştır. Bu anlamda Transilvanya Üniteryen Kilisesi ve Torocko Üniteryen Kiliseleri'nde yapılan ayinler gözlemlenmiştir. Yapılan ziyaretin Paskalya döneminde olması sebebiyle bir hafta boyunca her gün yapılan ayinlere gözlemci olarak katılma şansı yakalanmıştır. Yapılan mülakatlardan önce öğrenilmek istenen konularla ilgili sorular hazırlanmış fakat bunun yanı sıra yapılandırılmamış görüşme tekniğine uygun olarak verilen cevaplara göre yeni sorular görüşmeye eklenmiştir.

Araştırmamızda Üniteryen yazarların yazdığı eserlere ulaşılmış ve bu eserlerle birlikte bu inanç sisteminin temel fikriyatı anlaşılmasına çalışılmıştır. Özellikle UUA (Unitarian Universalist Association) isimli organizasyonlarından savundukları görüşlere dair kitaplar ve raporlara ulaşılmıştır. UUA'nın her yıl yayınladığı raporlar incelenmiştir. Diğer inançlardaki bilim insanlarının yazdıkları eserler ele alınarak ise diğer mezheplerin ve dinlerin bu inanca bakış açısı ve eleştirileri üzerinde durulmuştur.

Transilvanya bölgesinde ve ABD'de yaşayan din görevlileri ve Üniteryen tarihi alanında uzman akademisyenlerle elektronik postalar aracılığı ile iletişime geçilmiş ve özellikle teslis karşıtı görüşleri anlamında yazışmalar yapılmıştır.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmamızda fikri kökleri erken dönem Hristiyanlığa ve 325 İznik Konsili'ne dayanan Üniteryanizm tarihinin tamamı incelenmiş ancak özellikle XVI. yüzyıldan sonraki gelişimi üzerinde durulmuştur. Aksi bir tutum konuyu bağlamından uzaklaştıracak hem de özellikle eğilmek istediğimiz XVI. – XXI. yüzyıllar arasındaki dönemin detaylı incelenmesini zorlaştıracaktı. Üniteryanizmin ortaya çıkması ve kurumsallaşma sürecinde oldukça fazla insanın etkisi olduğu kesindir. Bununla birlikte

tezimizde genel olarak önemli görülen kişiler ve olaylar ele alınmış ve bunlarla ilgili görüşler paylaşılmıştır. Teslis karşıtı görüşlerin İznik Konsili'nde reddedilmesi ve bu görüşlerin Katolik Kilise tarafından sapkın görüşler olarak kabul edilmesi günümüz Üniteryanizminin temel fikir ayrılıklarını dayandırdığı tarihtir. İznik Konsili'nden sonra farklı isimler altında ve farklı coğrafyalardaki tüm teslis karşıtı görüşlerin Üniteryanizmin fikri temellerini oluşturduğu inancı günümüz Üniteryenlerinde hâkim görüştür. Orta Çağ boyunca baskılanan ve Servetus ile birlikte tekrar ayyuka çıkan teslis karşıtı görüşlerin günümüzdeki temsilcisi ise Üniteryanizmdir.

Tarih boyunca farklı coğrafyalarda gelişim göstermiş olan bu mezhebin ortak noktasının anti-teslis görüşü olduğu aşikârdır ancak birçok alanda ortak bir inanç sistemi geliştiremedikleri görülmüştür. Bu anlamda çok genel ve kesin kurallar ve kaidelere ulaşmanın zor olduğu görülmüştür. Günümüz Üniteryanizminin ise bazı eleştirilere de konu olan deist bir yaklaşım içine girdiği göz önüne alındığında hatta bazı araştırmacılara göre dini bir mezhepten çok bir sivil toplum örgütü gibi bir yaklaşıma girdiği düşünüldüğünde modern Üniteryanizmin genel kurallara ve kaidelere sahip olmadığı görülmüştür. Bir inanç sistemi oluşturmaktan çok özgürlükçü tutumu ile ön plana çıkan Üniteryanizmin bu durumu genel bir kanaat oluşturmaya zorlaştırmıştır. Tek doğrunun olmadığına duyulan inanç, diğer dinlere karşı hoşgörülü bir tutum sergilemelerine sebep olurken bir yandan da ahiret inancı, günah-sevap, peygamber inancı, Kutsal Kitap gibi konularda kesin kanaatler oluşturmalarını engellemiş görünmektedir. Bu durum çalışmamızda Üniteryanizmin öğretileri başlıklarını sınırlandırmıştır. Çalışmamızda Üniteryanizmin öğretileri görüşmelerde edindiğimiz bilgiler ve yaptığımız gözlemler sonucunda netleştirilmiştir.

Piskopos ve din görevlileri ile yapılan görüşmelerde kendilerinin de bu kuralsızlık halinden rahatsız oldukları gözlemlenmiştir. Transilvanya bölgesi Üniteryenleri arasında ABD Üniteryanizminin tamamen Hristiyan bir mezhep olmaktan çıkıp bir derneğe dönüştüğü fikrinin yaygın olduğu görülmüştür. Transilvanya bölgesinin ABD'ye kıyasla daha geleneksel ve köklerine sahip çıkan bir anlayışa sahip olmalarına rağmen yine de çok net ve keskin kural ve kaidelerinin olmayışı Üniteryanizme dair genel çıkarımlar yapmayı zorlaştırmaktadır. Diğer Hristiyan mezheplerde genel olarak görülen ahiret inancı ve İsa'nın mucizelerine iman etme durumunun Üniteryenler için geçerli olmaması

ve bu konularda net görüşler beyan etmemeleri bir mezhep olarak Üniteryanizmin inanç sistemini oluşturmamızı zorlaştıran hususlar olmuştur.

5. Literatür

Üniteryanizm üzerine yazılan kaynakların çoğu doğduğu ve geliştiği coğrafyalar sebebiyle Macarca, Lehçe ve İngilizce dillerinde yazılmıştır. Çalışmamızda Macarca ve Lehçe yazılmış olan eserlerin İngilizce çevirileri ile birlikte çoğunlukla İngilizce kaynaklardan faydalınılmıştır.

Türkçe olarak Üniteryenler üzerine yapılmış müstakil çalışmalar oldukça sınırlıdır. İsmail Yılmaz'ın doktora tez çalışması olan “Üniteryanizm’in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler” isimli eser çalışma konumuz olan Üniteryanizm üzerine yapılmış en detaylı çalışmadır. Bu çalışmada erken dönem Hrityanlıktaki teslis karşıtı görüşler detaylı bir şekilde ele alınmış ve daha sonra Servetus ile birlikte Üniteryanizmin doğuşu konusu işlenmiştir. Üniteryanizmin inanç yapısı, sakramentleri ve günümüz Üniteryanizmi konusunda ise detaylı incelemeler yapılmamıştır. Bunun sebeplerinden biri de Üniteryen bir kilisenin yerinde incelenmemesi olabilir. Üniteryanizm üzerine yapılan bu çalışma tezin önsözünde de belirtildiği gibi Türkiye’de yapılmış ilk çalışma olmuş ve günümüze kadar ikinci bir müstakil çalışma yapılmamıştır. Tarih ana bilim dalında yapılmış olan “Erken Orta Çağ’daki Arianizm Tartışmaları ve Günümüz Üniteryenizm’e Etkileri” isimli yüksek lisans çalışması Üniteryanizmi tarihi olarak incelemiş bir çalışmadır. Yaptığımız çalışma ile az çalışılmış olan bir mezhep olan Üniteryanizm konusunun daha iyi anlaşılması ve yapılacak çalışmalara ışık tutması amaçlanmıştır. Ayrıca Transilvanya Üniteryanizmi konusu ise Türkiye’de daha önce çalışılmamış bir konudur.

Çalışmamızda faydalandığımız temel kaynaklardan biri Earl Morse Wilbur’un “A History of Unitarianism” serisi olmuştur. 1945 yılında serinin ilk kitabı yayınlanmış ve teslis karşıtı görüşler ilk ortaya çıkışından itibaren detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Eserin ikinci cildi Üniteryanizmin farklı bölgelerdeki tarihi gelişimi ele alınmıştır. Aynı yazarın “Unitarian Heritage” isimli eserinde Üniteryanizmin inanç sistemi üzerine çalışılmıştır.

Üniteryen bir rahip olan John Ballantyne (1917-2008) çalışması olan “The Beliefs of a Unitarian” kitabı ve yine Üniteryen bir rahip olan Estlin Carpenter’ın (1844-1927)

“Unitarianism An Historic Survey” isimli kitabı Üniteryanizmin öğretileri ve tarihi üzerine yazılmış ve çalışmamızda faydalandığımız çalışmalar olmuştur.

Alfred Hall (1873-1958) bir Üniteryen olarak “The Beliefs of a Unitarian” çalışmasında Üniteryanizmin temel görüşlerini anlamamızda önemli bir kaynak olmuştur. Hewett Austin’in “An Unfettered Faith The Religion of a Unitarian” (1955), Hewett Philip’in , “On Being a Unitarian” (1968) Hill Andrew’in “The Unitarian Path” (1968) çalışmaları The Lindsey Press isimli Üniteryen yayın evinde basılmıştır. Bu tür çalışmalar Üniteryanizmin içeriden bir bakışla incelememize fayda sağlamıştır.

David Loehr’in “Why “Unitarian Universalism” is Dying” (2005) çalışması gibi kitaplar ise Üniteryanizmi eleştiren bakış açılarını anlamamızı ve karşıt görüşleri aktarmamızda yardımcı olmuştur.

Fatma İnce’nin “Bizans Devleti’ndeki Ariusçuluk Tartışmalarının Hristiyanlık Üzerindeki İzleri” (2019) isimli makalesi, Bilal Baş’ın “Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük” kitabı, İbrahim Kaplan’ın “Üniteryanizm ve Teslis Eleştirisi” makaleleri faydalandığımız Türkçe yazılmış önemli kaynaklar olmuştur. Talha Fortacı’nın “Michael Servetus” isimli kitabı Üniteryanizm için çok önemli bir isim olan Servetus’un hayatını ve öğretilerini anlamamızda faydalandığımız önemli bir eser olmuştur.

Justin Meggitt’in “Early Unitarians and Islam: Revisiting a ‘Primary Document” (2018) ve Martin Mulsow’un “Socinianism, Islam and the Radical Uses of Arabic Scholarship” (2010), “Adam Neuser Reads Murad B. Abdullah in Ottoman Istanbul” (2017) Üniteryanizm ve İslam Dünyası ilişkileri üzerine yazılmış önemli çalışmalardır. Bu çalışmalar Üniteryanizmin İslam Dünyası ile ilişkileri kısmında faydalandığımız çalışmalar olmuşlardır. Susan Ritchie bu konuda en fazla öne çıkan ve en dikkat çekici çalışmaları yapan kişi olarak karşımıza çıkar. Üniteryenler arasında da oldukça dikkat çeken çalışması “Children of the Same God: Unitarianism in Kinship with Judaism and Islam” (2009) Osmanlı döneminde Üniteryanizm ilişkileri üzerine çalışmamızda başvurduğumuz kitaplardan biri olmuştur.

Üniteryenler üzerine yapılmış çalışmaların büyük bir çoğunluğunun Üniteryen yazarlar tarafından yapılmış olması Üniteryenler ile ilgili olumsuz yorumların az görülmesi sonucunu doğurmuştur. Çalışmamızda Üniteryanizmi detaylı bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla olabildiğince fazla kaynaktan faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜNİTERYANİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILIŞI

1.1. Üniteryanizmin Ortaya Çıkışı

Latince “unitarius” ifadesinden alınmış olan “Unitarianism” İngilizce terimi ilk defa 1600 yılında kullanılmıştır. Bu ifade Ortodoksluk ve Katolikliğin teslis inancına (Trinitarian) karşı tek Tanrı inanışına dayanan dini düşünceler ve kurumlar için kullanılmıştır. “Trinitarian” (teslis taraftarı) ifadesi ise modern anlamda ilk olarak Micheal Servetus tarafından kullanılmıştır (Carpenter, 1922: 1). İngilizce “Unit” kelimesi tek, birlik anlamlarına gelip kökü ise Latince matematiksel bir terim olan “unus” kelimesine dayanmaktadır (Harris, 2018: XV). Üniteryenlik ise teslisi yani üçlemeyi reddeden ve tek Tanrı’ya iman edenler anlamında kullanılmıştır. Tarih boyunca farklı isimler altında devam eden bu anti-teslis görüş modern dünyada artık Üniteryanizm adı altında yaşamaya devam etmektedir. Üniteryanizm mezhebi başta ABD olmak üzere farklı Avrupa ülkelerinde Kiliseleri ve cemaatleri ile yaşamaya devam etmektedir.

1.1.1. Erken Dönem Hristiyanlıkta Anti Teslis İnancı

Eski ve Yeni Ahit’te Tanrı’nın birliğine dair pek çok bilgiye rağmen teslis inancı günümüzde Hristiyanlık inancının temeli haline gelmiştir. Matta İncili 28:19 pasajında “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismiyle vaftiz eyleyin” ifadesi teslis inancının temelini oluşturmuştur. Kendini monoteist bir din olarak tanımlayan Hristiyanlıkta teslis inancından dolayı erken dönemlerden itibaren tartışmalar yaşanmıştır.

İlk dönem Hristiyan cemaati iki farklı grup şeklinde değerlendirilebilir. Bunlardan biri Kudüs’teki topluluktur. Bunlar İsa’yı birebir görmüş ve onunla yaşamış olan küçük bir gruptu ve liderleri Peter ve İsa’nın kardeşi olan James’ti. Bu grup kendilerini Yahudi olarak görmüş ve Yahudiliğin kurallarına riayet ederek yaşamışlardır. Diğer grup ise Filistin’in dışında Centil’de yaşayan ve Pavlus’u takip eden Hristiyanlardı. Kudüs Hristiyanlarına göre İsa beklenen mesihti ancak bu durum İbrahim’in Tanrı ile olan

antlaşmasının devam etmediği anlamına gelmemekteydi. Bu topluluk İsa'yı asla Tanrı'nın oğlu olarak görmemiştir. Onlara göre İsa insanoğluydu, peygamberdi ve Yahudi mesihti. İsa'nın görevi Yahudiliği bitirmek değil Yahudi inancını tamamlamaktı. Bu inançları dolayısıyla bu gruba Yahudi Hristiyanlar denilmektedir. Yahudiler ile Yahudi Hristiyanlar arasındaki tek fark Yahudilerin İsa'ya inanmamasıydı. Centil bölgesi Hristiyanları ise Pavlus'un yorumları ile birlikte İsa'ya tanrısal bir özellik vermişlerdir (Khan, 2005: 22-28).

Filistin Kilisesi Piskoposlarından Eusebius'un (260-339) yazdıklarına göre Kudüs Hristiyanlarının lideri olan İsa'nın kardeşi James annesinden kutsal biri olarak doğmuştur. Bu yazılanlardan James'in şarap içmediği, et yemediği, kendini yağla meshetmediği ve insanların affı için tapınakta çok sık dua ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Eusebius, çok sık dua etmekten James'in dizlerinin deve dizi gibi sertleşmiş olduğunu yazmıştır. James 62 yılında taşlanarak ölüm cezasına çarptırılmış ve o öldükten sonra Kilisenin başına kuzeni Symeon geçmiştir. Symeon ise İsa gibi çarmıha gerdirilerek öldürülmüştür (Khan, 2005: 29).

Centil bölgesi Hristiyanlarının lideri olan Pavlus'un (Paul) gerçek ismi Saul'dür. Tarsus'ta dünyaya gelen Pavlus'un uzun yıllar Hristiyanlara karşı savaştığı bilinmektedir. Birçok Hristiyanı yakalamış, hapse atmış hatta onlara işkence etmiştir. Bu süreç Pavlus'un meşhur Şam vizyonuna³ kadar devam etmiştir. Bu vizyondan sonra önce Şam'da vaazlar vermiş ancak insanlar ona düşmanca davranmışlardır. Daha sonra Kudüs'e gitmiştir ancak orada yaşayan Hristiyanlar da Pavlus'un görüşlerini kabul etmemişlerdir. Kudüs'ten ayrılan Pavlus Tarsus'a gitmiş ve orada Hristiyan olmayan insanlara vaaz vermeye başlamıştır. Tarsus'ta vaazları Hristiyan olmayan insanların üzerinde etki göstermiş ve 47 yılında misyonerlik seyahatlerine başlamıştır (Khan, 2005: 30,31). Pavlus'un teolojisi İsa'yı birebir görmüş ve onunla yaşamış havarilerden farklıydı. Pavlus'a göre İsa öldükten sonra tanrısal bir figür olmuştu. Pavlus'un bu görüşleri Yahudiler arasında karmaşaya ve kızgınlığa yol açmıştır hatta 58 yılında Yahudiler Pavlus'a saldırmış ve Pavlus'u Romalı yetkililer kurtarmışlardır. Pavlus'un görüşleri Romalılar tarafından ise hoşgörüyle karşılanmıştır çünkü Romalılar kendi dinlerinde tanrı-insan fikrine alışkındı. Örneğin imparator Augustus babasının tanrı

³ Pavlus'un Şam yolunda İsa'yı ışıklar içinde gördüğü ve sonrasında misyonerlik faaliyetlerine başladığı vizyon (Berk, 2012: 511)

Apollo olduğunu iddia etmiş ve Romalılar da Augustus'a tanrı-insan olarak tapmışlardır. Roma'da o dönemde en yaygın din Mitraizm diniydi. İnananlar güneş tanrısı Mitra'ya tapmaktaydılar. Bu din Hristiyanlık yaygınlaşınca yok olsa bile dinin öğretileri ve törenleri Hristiyanlığa uyarlanmış ve İsa Mitra'nın yerine geçmiştir. Mitra da İsa gibi Tanrı ile denk olduğuna inanılan ve Tanrı ile insan arasında iletişimi sağlamış bir tanrısal varlıktı. Yine Hristiyanlıktaki İsa inancına benzer olarak Mitra da insanlığın iyiliği için acı içinde ölmüştür. Buna benzer şekilde Perseus'un ve Herkül'ün Zeus'un oğulları olduğuna dair inanışlar oldukça yaygındı (Weigall, 2002: 65,66,96). Pavlus tekrar Kudüs'e dönmüş ve Kudüs'te aynı görüşlerini vaaz etmeye devam etmiş ve Kudüs'e yaptığı son ziyaretinde 59 yılında tutuklanmıştır. Pavlus hemen imparatora başvurmuş ve yargılanmasının Roma'da yapılmasını talep etmiştir. İmparator bu talebi kabul etmiş ve Roma'da yargılanmıştır. Yargılamanın sonunda Pavlus'a iki yıl ev hapsi cezası verilmiştir. Daha sonra Pavlus'un hayatıyla ilgili farklı bilgiler bulunmakla beraber genel kanaat 67 yılında Roma'da idam edildiği yönündedir. Birçok bilim insanına göre Pavlus günümüzde yaşanan Hristiyanlığın kurucusu olmuştur. Pavlus'un peygamber olduğunu ileri sürenler de vardır. Pavlus'un peygamber olduğunu ileri sürenler bu düşüncelerini şu argümanlarla desteklerler:

- Eski Ahit peygamberleri kendilerine Tanrı'nın hizmetkârı derlerdi. Pavlus ise kendine İsa'nın hizmetkârı demiştir.
- Hristiyanlıkta peygamberlik kurumu hakkında lehte konuşmalar yapmıştır.
- Konuşmalarının çoğu peygamberlerin sahip olduğu şiirselliğe sahiptir.
- Vizyonlar görmüştür.
- İsa'nın kişiliğinin uzantısı şeklinde bir fonksiyon üstlenmiştir.

Ancak diğer peygamberlerden farklı olarak kehanetlerini bir kitapta toplamamıştır. Asla peygamberlik iddiasında bulunmamıştır. Kendine buna en yakın anlama gelecek şekilde İsa'nın hizmetkârı demiştir (Hvidt, 2007: 64).

Pavlus tutuklandıktan sonra Yahudi Hristiyanlar Centil'te etkili olmaya başlamışlar ve Pavlus'un tanrı-insan görüşleri neredeyse yok olma sürecine girmiştir. 70 yılında yaşanan Yahudi isyanı ve bu isyanın Roma tarafından bastırılması ile Kudüs Kilisesi ortadan kalkmış ve Centil bölgesinde etkisini kaybetmiştir. Bu durum Pavlus'un görüşlerinin tekrar popüler hale gelmesine ve Yahudi Hristiyanların zayıflamalarına sebep olmuştur. Kudüs'ten ayrılmak zorunda kalan Yahudi Hristiyanlar günümüzde

Ürdün devlet sınırları içinde kalan Pella isimli küçük bir kasabada Kiliselerini tekrar kurmuşlardır. Yahudi Hristiyanlar, hem Ortodoks Yahudiler hem de Centil Hristiyanları tarafından baskı altına alınmışlardır. Irenaeus (130-200) 177 yılında Lyon'un piskopusu olmuş ve onun kararı ile Yahudi Hristiyanlar resmi olarak sapkın bir mezhep olarak görülmüştür. Bu gruba daha sonra Ebionitler denilmiştir. Bu grup Ortodoks Yahudiler tarafından döneke; Centil Hristiyanları tarafından ise sapkın ilan edilmişlerdir (Khan, 2005: 33-37).

Elçilerin İşlerinde Pavlus'un bir yıl süreyle Antakya'da kaldığı ve misyon faaliyetleri yürüttüğü yazılmıştır⁴. Günümüzde Antakya şehir merkezinde bulunan ve Anadolu'nun ilk camisi olarak bilinen Habib-i Neccar Camiisinin yanında mezarı olduğuna inanılmaktadır (Resim: 6,7). Bahadır'a göre, ilk defa "Hristiyanlık" ifadesinin kullanıldığı Antakya'da Pavlus ve Petrus'un Hristiyanlığı şekillendirmesi ile Yasin Suresinde geçen Habib-i Neccar kıssası⁵ birbirine benzeyen anlatılardır (2013: 213).

Teslis karşıtı gruplar erken dönem Hristiyanlıkta Pavlus etkisine rağmen yaşamaya devam etmişlerdir. Erken dönem Hristiyanlıkta Ebionitler, Nasıralılar, Basilidianlar, Hipsistariler, Elkesaitler gibi tek tanrıcı gruplar yaşamışlardır (Bowes, 2005: 25). Yahudi Hristiyanlar denen bu gruplar Kilise literatürüne göre dörde ayrılırlar:

- Yahudi olarak doğan fakat İsa'ya iman eden ilk Hristiyan grup.
- Legalist Yahudiler. Bu grup İsa'ya iman etmekle beraber Tevrat'ı esas alırlar.
- Yahudi apokaliptik düşüncüyü Hristiyan inanca uyduran grup.
- Hem Katolik Kilise'nin hem de Ortodoks Yahudiliğin dışında kalan grup. Bu grupların içinde Ebionitler, Elkesaitler ve Monarşiyenistler girerler (Kaçar, 2003: 190, 191).

Ebionitler, Pavlus'un havariliğini reddetmişler ve Yahudi geleneğini devam ettirmişlerdir. Örneğin, Yahudiler gibi sünnet olmaya devam etmişlerdir. Onlara göre İsa, Yahudi geleneğinin devamı olarak sadece bir peygamberdi. Kutsal kitap olarak sadece Matta İncilini kabul etmişlerdir. Ebionitlerin bir kolu da Elkesaitlerdir. Elkesaitler Mezopotomya bölgesinde yaşamış Hristiyan bir topluluktur. Onlar da sünnet olmaya devam etmiş, Şabat gününü kutlamış ve kible olarak Kudüs'ü seçmişlerdir. Mani denen ve kurucusu Manes olan grup da Elkesaitlerle aynı dini pratikleri paylaşmışlardır (Kaçar,

⁴ Elçilerin İşleri, 11: 25-26.

⁵ Yasin Suresi: 13-32.

2003: 192,193). İsa'nın tanrılığını reddeden Ebionitler, Yakobus'un en önemli havari olduğuna inanmışlardır. Ebionitler, İsa'nın yeni bir din getirmediğine bilakis Yahudiliği düzeltmek için gönderildiği fikrini savunmuşlardır. Bu teslis karşıtı grup doğal olarak hem Hristiyanlar hem de Yahudiler tarafından benimsenmemiş ve birkaç yüz yıl sonra yok olmuşlardır (Kavlak, 2019: 245). Günümüzde tarih sahnesinden silinen Ebionitler'in teslis karşıtı görüşleri ise farklı isimler altında yaşamaya devam etmiştir.

İsa'nın Tanrı Oğlu olması ile ilgili farklı fikirler sadece Ebionitlere has bir durum değildi. II. yüzyıldan itibaren Gnostisizm⁶ tüm dünyada olduğu gibi Hristiyan dünyada da etkili olmaya başlamıştı. Gnostik Hristiyanlara göre, İsa çarmıhta acı çekip ölmüş olamazdı. Onlara göre İsa, "logos"tu ve hiçbir şekilde ölmüş olamazdı. Bu doktrine göre çarmıhta ölmüş gibi görünen İsa bir yanılsamadan ibaretti. İsa çarmıha gerilmeden önce cennete gitmişti. Gnostikler İsa'yı tek kurtarıcı olarak görmemişler hatta bazı Gnostikler gerçek kurtarıcının Herakles⁷ olduğunu iddia etmişler ve İsa'nın daha az bir öneme sahip olduğuna inanmışlardır. Katolik Kilise bu tür görüşleri reddetmiş ve inananları sapkın ilan etmiştir (Khan, 2005: 41). Erken dönem Hristiyanlıkta Doketiklere⁸ göre de çarmıha gerilen İsa değildi. Doketikler Tanrı'nın İsa'yı çarmıha germeden önce yanına aldığına inanıyorlardı (Humpheries, 2006: 161).

Monarşiyenistlere göre Tanrı insanoğlunu kurtarmak için bazı formlara girmiştir ve İsa da bunlardan biridir. Monarşiyenistler çarmıhta acı çeken kişinin Tanrı'nın kendisi olduğuna inanmış bir gruptur. Dünyanın sonunda Tanrı maskeleri olan İsa ve Kutsal Ruh'un işleri bitecek ve Tanrı tekrar tek Tanrı formuna geri dönecektir (Baş, 2016: 34). Kilise Monarşiyenist akımla mücadele etmiş ve bu görüşlere müsamaha göstermemiştir.

Yahudi inancının net bir tek Tanrı inancına sahip olması Hristiyanlığın ilk dönemlerinde tek Tanrı inancının farklı din adamları tarafından kabul görmesine sebep olmuştur. Bu görüşler konsillerde tartışılmadan önce de teslis karşıtı görüşlere sahip din adamları olmuştur. Özellikle iki kişi Üniteryen tarihi için önem arz eder. Bunlardan biri Samosata'dır. 260 yılında Antakya piskoposu olan Samosata'ya göre İsa özünde diğer insanlar gibi normal bir insanoğludur. Zamanla kutsal bir figür olmuş ve sonunda Tanrı ile tamamen bir olduğu görüşü yerleşmiştir. Bu görüşlerinden dolayı Samosata

⁶ Hristiyanlık bünyesinde ortaya çıktığı düşünülen Tanrı, alem, insan ilişkilerini kendine has esoterik (gizli ilimlere ait) bilgi doktrini temeline dayalı olarak açıklamayı ilke edinen dini felsefi gelenek (Gündüz, 2000: 51).

⁷ Yunan mitolojisinde gücü ve cesaretiyle bilinen Zeus'un oğludur (Küçükler, 2011: 28).

⁸ İsa'nın bedensel görüntüsünün gerçek değil hayali olduğunu savunan akımdır (Gündüz, 2022: 448).

sapkınlıkla suçlanmış ve yargılanmıştır. 268 yılında kiliseden aforoz edilmiştir. Diğer önemli figür ise Sabellius'tur. Sabellius da Tanrı'nın birliğini vurgulamıştır. Sabellius'a göre tek Tanrı farklı şekillerde tezahür etmiştir (Wilbur: 1925:43,44).

Teslis karşıtı görüşler tartışılmaya devam etmiş ve Arius'la beraber bu görüşün taraftar sayısı artmıştır. Tüm bu tartışmaları sonlandırmak için ise İznik Konsili toplanmıştır.

1.1.2. İznik Konsili ve Ariuşçuluk

Hristiyanlık tarihinde ortaya çıkan tartışmalarda sınırlı veya çok sayıda kilise temsilcisinin toplanarak konsiller düzenlemesi erken dönem Hristiyanlıktan beri süregelen bir gelenektir. Genel konsiller olarak nitelenen 7 konsil Katolik ve Ortodoks Hristiyanlar tarafından kabul edilen konsillerdir. Bağlayıcı olan bu 7 konsil Hristiyan dünyasında şu önemli kararlarıyla ön plana çıkmıştır:

- 325 İznik Konsili: Araştırma konumuz olan Oğul İsa ile Baba'nın aynı cevherden kabul edildiği konsildir.
- 381 İstanbul Konsili: Teslis inancının tamamlandığı ve Kutsal Ruh'un Tanrılığının kabul edildiği konsildir.
- 431 Efes Konsili: İsa'nın sadece ilahi tabiatının olduğu ve Meryem'in Tanrı annesi olduğunun kabul edildiği konsildir.
- 451 Kadıköy Konsili: İsa'nın birbirine karışmayan hem ilahi hem de beşeri iki ayrı tabiatının olduğunun kabul edildiği konsildir.
- 553 İstanbul Konsili: İsa'nın iki tabiatının vurgulandığı konsildir.
- 680-681 İstanbul Konsili: İsa'da tek bir irade olduğunun kabul edildiği konsildir.
- 787 İznik Konsili: İkonalara tazimin kabul edildiği konsildir (Gündüz, 2008: 34,35).

324 yılında İmparator Konstantin Hristiyan olunca tüm Hristiyan dünyanın tarihi değişmiştir. Bu tarihten itibaren Kilise ile devlet iç içe geçmiştir. Konstantin 313 yılında Milan Fermanı⁹ ile Hristiyanlığı tanımıştır (Yavuz, 2020: 27). 391 yılında ise İmparator

⁹ “Bugünden itibaren her kim Hristiyan dinine süluk etmek isterse, hiç bir şekilde rahatsız ve bizar edilmeksizin, bu dine serbestçe ve samimiyetle süluk eylesin. Bu hususu Zat-ı Devletlerine, (Nicomedia Valisi), en sarıh bir tarzda bildirmek istedik. Ta ki, Hristiyanlara kültlerini icra eylemek hususunda, tam ve mutlak bir hürriyet bahşetmiş olduğumuzdan, habersiz olmayasınız. Ve mademki bu hürriyeti Hristiyanlara bahşettik, zamanımızın sulh ve asayiş için, diğer dinlerin salıklerine de, kendi inanç ve adetlerine göre

Theodosius, Hristiyanlığın Roma'nın resmi dini olduğunu ilan etmiştir (Khan, 2005: 53). Hristiyanlığın devlet dini olması ile birlikte, imparatorlar Hristiyanlar arasında birliği sağlamak için çalışmışlardır. Bu dönemde Hristiyanlar arasındaki en önemli tartışmalardan biri de teslis ve anti-teslis görüşleriydi.

Teslis inancına dair tartışmalar süregelmiş ve bu tartışmalara son vermek için konsiller düzenlenmiştir. 325 tarihli İznik Konsili'nde Baba'nın ve Oğul'un, 381 tarihli İstanbul Konsili'nde ise Kutsal Ruh'un Tanrılığı kabul edilerek teslis inancının temelleri oluşturulmuştur. Günümüzde Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerinin İznik-İstanbul Amentüsü olarak bilinen iman esasları bu konsiller sonrası şekillenmiştir (Sinanoğlu, 2001:4). İznik Amentüsünün İsa ile ilgili kısmı şu şekildedir:

Tek rab olan İsa-Masih'e de inanıyoruz O Tanrı'nın biricik oğludur, ezeli olarak Tanrı'dan sudur etmiştir. O Tanrı'dan Tanrı, Işıktan ışık ve hakiki Tanrı'dan hakiki Tanrı'dır. O yaratılmamıştır doğrudan Tanrı'dan meydana gelmiş ve onunla aynı cevhere sahiptir. Onun sayesinde her şey yaratılmıştır. Bizim ve bizim günahlarımız için gökten yeryüzüne inmiştir Kutsal Ruhun kuvvetiyle bakire Meryem'den beden almış ve beşer olmuştur. Bizim için Pontius Pilate'nin idaresi altında çarmıha gerilmiştir Acı çekmiş, ölmüş ve gömülmüştür Kutsal kitaplara göre üçüncü günde ölümden dirilmiş ve göğe yükselmiştir. Göğe yükselmiş ve Baba'nın sağ yanında ikamet etmektedir. Ölüyü ve diriye yargılamak için tekrar yeryüzüne gelecektir; onun krallığının sonu yoktur (Aydın, 2007: 151).

İznik Amentüsünü beş piskopos hariç tüm piskoposlar imzalamıştır. Arius'un görüşlerini terk etmeyerek İznik Amentüsüne imza atmayan piskoposlar Eusebius, Theognis, Maris, Theonas ve Sekundus'tur. İmza atmayan piskoposlar Arius'a yapıldığı gibi sürgüne gönderilmişlerdir (Baş, 2016: 61).

Konsillerdeki teslis tartışmalarını IV. yüzyılda İskenderiye Kilisesine bağlı bir rahip olan Arius başlatmıştır. Arius'un (250-336) hayatı ile ilgili çok az şey bilinmektedir. Urfa yakınlarında doğmuştur ancak Libya asıllı olduğu söylenmektedir. Babasının isminin Ammonius olduğu ve ailesinin Berberi olduğu bilinmektedir (Doğan, 2021: 24). Monarşiyenist¹⁰ fikirlere sahip Antakyalı Lucian'ın (ö:312) öğrencisi olmuştur. Lucian,

hareket etmek ve istedikleri ilahlara tapmak hususunda, bu hürriyetten istifade etmek tam ve mutlak hakkını bahşetmiş olduğumuzu, Zati Devletleri takdir buyururlar. Hiç bir kimsenin haysiyet ve itikadını rencide etmek istemediğimizden dolayı, bu suretle karar verdik.” (Vasiliev, 1943: 62).

¹⁰ Mutlak egemenlik anlamına gelen “monarşi” sözcüğünün teolojik anlamda Tanrı'yı egemen kılmak anlamında kullanılması ve Tanrı'nın ilahi birliğini savunanlara verilen isimdir. Şekilci Monarşiyenistler

Antakya Okulunun önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Lucian'ın düşünceleri Arius'un görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur (Baş, 2016: 39). Lucian İsa'nın Tanrı olduğunu reddetmiştir. Ona göre İsa sadece bir beşerdi. Bu görüşlerinden dolayı işkencele maruz kalmış ve 312 yılında ölmüştür (Atau'r Rahim, Thomson, 2015: 113).

Bazı bilim insanlarına göre Arius, Neo-Platonist bazılarına göre ise Aristotelescidir. Arius'un fikirlerini oluştururken Stoa'dan etkilendiğini düşünen bilim insanları da vardır (Vinzent, 2017: 29,30). Arius'un oldukça uzun boylu, dış görünüşünün etkileyici olduğu ve iyi bir hatip olduğu ile ilgili bilgiler yazılmıştır (Blaylock, 2011: 13). İyi bir hatip olma özelliği onun görüşlerinin hızla yayılmasında etkili olmuştur. Arius halk arasında görüşlerini yaymıştır. Görüşlerini yayarken insanlara dikkat çekici sorular sormuştur. "Tanrı'nın oğlu doğmadan da var mıydı?" gibi sorularla insanları ikna etmeye çalışmıştır (Baş, 2016: 69).

İznik Konsili Eusebius'un isteği üzerine Ankara'dan İznik'e alınmıştır. İmparator Konstantin tüm piskoposlara mektup yazarak onları İznik Konsiline davet etmiştir. Sokrates'e göre 320; Theoderetus'a göre ise 318 kişi Konsile katılmışlardır (Doğan, 2021: 94). İznik Konsilinde İskenderiyeli Atanasyus (296-373) gibi isimler Arius'un İsa ile ilgili olan görüşlerini eleştirmişlerdir. Atanasyus, teslis karşıtı görüşlerin kiliseyi zayıflattığını, ikinci sınıf bir din haline getirdiğini ve sakramentleri, rahipleri önemsizleştirdiğini savunmuştur (Woodhead, 2006: 74). Atanasyus'un savunduğu görüş olan İsa ile Baba'nın *homoousios* (aynı özden) geldiği görüşü İznik Konsili'nde kabul edilmiştir. Ariuscu görüşler net bir şekilde reddedilmiştir. Arius ise İznik Konsili ile beraber Kiliseden aforoz edilmiş ve sürgüne gönderilmiştir (Doğan, 2021: 24).

Arius'un görüşleri İznik Konsili'nde reddedilince İmparator Konstantin Arius'un görüşlerini destekleyenlerin ölüm cezasına çarptırılacağını ilan etmiş ve Arius'un kitaplarını yaktırmıştır (Khan, 2005: 57). Konstantin Kiliselere gönderdiği mektupta iblisin tasarladığı projelerin bu Konsil ile berteraf edildiğini yazmıştır (Vasiliev, 1943: 68). Arius'u sürgüne gönderen Konstantin bir süre sonra bu fikrinden gazgeçmiş ve Arius'un dönmesine izin vermiştir. Konstantin'in Arius'u sürgünden çağırıp affetmesinde en önemli etken kız kardeşi Konstantia olmuştur. Konstantin Arius'u affettikten sonra ona İznik Konsili'nde alınan kararları kabul ettiğini belirten bir bildiri yazmasını

(İsa'yı Tanrı'nın tezahürü olarak görenler) ve Dinamik Monarşiyenistler (İsa'yı beşer olarak görenler) olmak üzere iki farklı teolojik akımı bulunur (Duygu, 2018: 332).

istemiştir. Arius, Eusebius ile birlikte bir bildiri kaleme almıştır. Bu bildiride İznik Konsili kararları ile çelişmeyecek konuları ele alarak orta bir yol bulmuşlardır. Eusebius'un yazdıkları incelendiğinde ve Arius'u koruma çabası göz önüne alındığında onun fikirlerinin de Arius ile aynı olduğu sonucuna varılmaktadır (Doğan, 2021: 79). Arius Kiliseden azledilince Eusebius'tan yardım istemek için ona mektup yazmıştır¹¹ ve Eusebius doğudaki din görevlilerinden Arius'un desteklenmesi istemiştir. (Doğan, 2021: 105).

Arius'a göre ne İsa ne de Kutsal Ruh, Tanrıdır. Tanrılık sadece Tanrı'ya aittir. Ona göre, Kutsal Ruh ise Cebrail'den başkası değildir (Bayrakdar, 2015: 134,135). Arius, Tanrı'nın dünyadan ayrı, yalnız ve bilinemez olduğu görüşünü "agenetos" kavramıyla açıklamıştır. Bu kavrama göre Tanrı, herşeyin kaynağıdır. Tanrı'nın kendisi ise hiçbir kaynaktan olmayan, kendinden olandır (Khan, 2005: 54). Arius, İsa'yı yarı-tanrısal bir varlık olarak görür. Ona göre İsa, Tanrı tarafından yaratılmıştır ve bu yüzden "var olmadığı" bir zaman bulunur. Baba gibi ezeli ve ebedi değildir. Bunun anlamı, İsa'nın Baba'ya göre daha aşağı bir konumda olmasıdır (Woodhead, 2006: 74). Ariusçulara göre Oğul ile Baba'nın kıyaslanmasında ezeli olan sadece Tanrı'dır. Oğulun ezeli olması durumunda Tanrı'nın oğlu değil Tanrı'nın kardeşi olması gerektiğini öne sürerek bu tezlerini savunmuşlardır. Nitekim onlara göre İsa, Tanrı'nın biyolojik olarak oğlu olamaz. Oğlu olarak değerlendirilecekse İsa'yı evlat edinmiş olarak görülebilir. Bunun diğer bir kanıtı olarak da İsa'nın çarmıha gerilirken yaşadığı acı ve korkuyu göstermişlerdir. Ariusçulara göre bir Tanrı'nın korkması ve acı çekmesi mümkün değildir (Doğan, 2021: 35, 37). Arius günümüze kadar ulaşmış "*Thalia*" (şölen, ziyafet) isimli şiirinde Tanrı'nın tek olduğu ve eşi benzeri olmadığını ifade etmiştir (Doğan, 2021: 24). Bu şiirin çoğu kısmına Atanasyus'un Arius'u eleştirmek için yazdığı eserlerden ulaşılmıştır. Bahsedilen şiirin çevirisi şu şekildedir:

¹¹ Tanrı'nın en sevilen adamı, sadık ve Ortodoks Eusebius'a, Arius'tan, Piskopos Alexander bize zulmetmektedir. O bizi şehirden uzaklaştırıyor çünkü biz onun "her zaman Tanrı ve Oğlu vardı" ifadesine karşı çıkıyoruz. Sezariye'deki kardeşiniz Eusebios, Theodotus, Paulinus, Athanasius, Gregory, Aetius ve Doğu'daki herkes, Tanrı'nın Oğul'dan önce var olduğunu ve başlangıcı olmadığını söylediği için, onlar kınandı. Kâfirler bizi sürekli ölümle tehdit etseler bile, bu tür küfürleri dinleyemeyiz. Bizler Oğul'un bir başlangıcı olduğunu ama Tanrı'nın bir başlangıcı olmadığını söylediğimiz için zulüm görüyoruz. Gerçek adı Eusebius hemşerim, sıkıntılarımızı hatırlayarak Tanrı'yla iyi geçinmeniz için dua ediyorum (<https://www.fourthcentury.com/urkunde-1/> 30/01/2023)

“Ve böylece Tanrı'nın Kendisi, gerçekte olduğu gibi, herkes için ifade edilemez.
Yalnız O'nun eşi, benzeri ve aynı ihtişamda kimsesi yoktur.
Doğası gereği doğurulmuş olanın tersine, biz ona doğmamış deriz.
Başlangıcı olanın aksine, başlangıcı olmayanı övüyoruz.
Zaman içinde var olanın aksine, ona zamansız olarak tapıyoruz.
Başlangıcı olmayan, Oğul'u yaratılan şeylerin başlangıcı yaptı.
Onu yaratarak kendisine bir oğul olarak üretti.
O [oğul], Tanrı'nın kendi varlığının ayırt edici özelliklerinden hiçbirine sahip değildir.
Çünkü o, ona eşit olmadığı gibi, onunla aynı özden de değildir.
Tanrı bilgedir, çünkü kendisi Bilgeliğin kaynağıdır.
Tanrı'nın herkese görünmez olduğuna dair yeterli kanıt:
O, hem aracılığıyla yapılan şeylere görünmez
Oğul'a ve ayrıca Oğul'un kendisine.
Oğul tarafından görünmezin nasıl görüldüğünü özellikle söyleyeceğim:
Tanrı'nın görebildiği güçle, her biri kendi ölçüsüne göre,
Oğul, belirlendiği gibi, Baba'yı görmeye dayanabilir
Yani eşit ihtişamda olmayan bir üçleme var.
Varlıkları kendi aralarında karma değildir.
Görkemlerine gelince, biri diğerinden sonsuz derecede daha şanlı.
Özünde Baba, Oğul için yabancısıdır, çünkü o başlangıç olmadan var olmuştur.
Bundan Baba'nın tek Tanrı olduğu sonucu çıkar.
Dolayısıyla ebedi olmayan Oğul, Baba'nın iradesiyle var olmuştur,
O, biricik Tanrı'dır ve tüm diğerlerinden farklıdır.
Bilgelik, Bilge Tanrı'nın iradesiyle Bilgelik oldu.
Dolayısıyla o, birçok şekilde tasavvur edilmiştir.
O, Ruh, Güç, Bilgelik, Tanrı'nın görkemi, Gerçek, İmge ve Söz'dür.
Onun aynı zamanda Parlaklık ve Işık olarak tasavvur edildiğini anlayın.
Üstün olan, Oğul'a eşit olanı doğurabilir,
Ama daha önemli, daha üstün veya daha büyük biri değil.
Tanrı'nın isteğiyle Oğul, sahip olduğu büyüklük ve niteliklere sahiptir.
O'nun varlığı ne zaman ve kimden ve o zamandan beri - hepsi Tanrı'dandır.
O, güçlü Tanrı olmasına rağmen, üstünlüğünü kısmen övmektedir.

Kısacası, Tanrı, Oğul için ifade edilemez.
Çünkü o kendi içinde neyse odur, yani tarif edilemez,
Öyle ki, oğul bunların hiçbirini anlayamaz
Çünkü kendi başına Baba'yı kavraması imkânsızdır.
Çünkü Oğul kendi özünü bile bilmiyor,
Oğul olduğu için, onun varlığı kesinlikle Baba'nın iradesine bağlıdır.
Açıkça bir başlangıcı olan
Başlangıcı olmayanın varlığını kavrayamaz, kavrayamaz.” (Bright, 1881: 259-260).

Arius'un bu fikirleri halk arasında yaygınlaşmaya başlamış ve bu durum İskenderiye Piskoposu Alexander (ö:326?) gibi din görevlilerinin tepkisini çekmiştir. Sonuç olarak Alexander Arius'u görevinden azletmiştir (Doğan, 2021: 39).

Tüm tartışmalar devam ederken bu süreçte Konstantin Hristiyan tarihi için çok önemli bir figürdür. Farklı mezhepler Konstantin için farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Konstantin'in aslında son zamanlarına kadar putperest olarak kaldığı bilinmektedir. Ölmek üzereyken Ariusçu bir rahip tarafından vaftiz edilmiştir (Vasiliev, 1943: 69) Konstantin kimi tarihçilere göre Ariusçudur. Ortodoks ve Katolik Kiliseler için aziz mertebesinde biridir ancak Protestanlara göre sadece tarihi bir karakter ve politikacıdır. Konstantin genelde dinde yaşanan ayrılıkçı tutumlara karşı çıkmış ve dinin zayıflamasını engellemek için Hristiyanlar arasında birlik oluşturmaya çalışmıştır (Doğan, 2021: 97-99). Konstantin'den sonra gelen iki imparator Konstantinus (337-361) ve Valens (364-378) Arianizmi desteklemişlerdir. Valens'in ölümünden sonra ise Arianizm kendi içinde bölünmeler yaşayarak zayıflamaya başlamıştır. Arianizm içinde farklı gruplar ortaya çıkmıştır. Bu gruplardan biri “Anomians”lardı (Kuralsızlar). Bu grup radikal bir gruptu ve sadece İsa'nın Tanrı olduğunu reddetmemiş aynı zamanda İsa'nın yanılabilir olduğunu ve günah işlemiş olabileceğini de iddia etmiştir. Diğer bir grup ise yarı-ariusçular denen bir gruptu. Yarı-ariusçular ya da “Homoians” (Benzer Özden) denen bu grup İsa Tanrı ile aynı özden (Homooousion) değil benzer özden (homoiousion). 381 İstanbul Konsili'nde bu görüşlerin tamamı reddedilmiş ve İsa ile Tanrı'nın aynı özden olduğu kabul edilmiştir (Khan, 2005: 58). İstanbul Konsili'ne kadar olan süreçte üç Ariusçu grup tarihte ön plana çıkmıştır:

- Benzer Özcüler (Homoians): Bu gruba Yarı-Ariusçular da denilmektedir. Uzlaşmacı bir gruptur. Bu grubun önemli temsilcileri Basilus, Makedonius, Georgius ve Eudoxius'tur. Bu gruptaki Ariusçulara göre, Oğul Baba'ya benzer ancak tamamen aynı değildir. Oğul tam anlamıyla beşer de değildir Tanrı da.
- Benzerciler (Homeans): Bu gruptaki Ariusçular özden bahsetmezler. Önemli temsilcileri Hossius, Aetius, Acacius ve Auxentius'tur. Bu gruptaki Ariusçular aynı öz ya da farklı özden bahsetmezler ancak Oğul'in Baba'ya itaat ettiğini yani Baba'nın kesinlikle Oğul'dan daha üstün olduğunu savunmuşlardır.
- Benzemeciler (Anomeans): Radikal bir gruptur ve çok fazla taraftar edinmemiştir. Bu teolojik gruba göre Oğul Baba'ya hiçbir yönü ile benzemez. Oğul ile Baba ne aynı özden ne de benzer özdendir. Oğul ile Baba tamamen farklı özdendirler. Baba, Oğul'dan üstündür ve tek Tanrı Baba'dır. Doğmuş olan bir Tanrı'dan bahsetmenin saçma olduğunu vurgulamışlardır. Bu grubun temsilcileri Thedotus, Eunomius, Paemenius gibi patrikler olmuştur (Doğan, 2021: 110-122).

Bu konsillerde kabul edilen kararlar daha sonra Ortodoksluk ve Protestanlık şeklinde büyük ayrılıklar olmasına rağmen tüm bu mezheplerde aynı şekilde kabul görmüştür.

Nitekim İznik Amentüsü'ne göre "İsa'nın mevcut olmadığı bir devre vardı" diye ileri sürenler Katolik Kilise tarafından lanetlenmişlerdir (Darcın, 2013: 182). Bu süreç teslis inancının ana akım Hristiyanlık'ta kökleşmesi ile sonuçlanmıştır.

Ariusçuluk hem Hristiyan hem de Müslüman araştırmacıların daima ilgisini çeken bir mezhep olmuştur. Bazı Müslüman yazarlar ise Ariusçuluğu İslam'a oldukça yakın bir mezhep olarak görmüşlerdir. Bu tezin aksine bir kısım Hristiyan yazarlar ise Ariusçuluğun İslam'ın ortaya çıkmasında önemli bir etken olduğunu iddia etmişlerdir (Doğan, 2021: 474). Arius'un görüşleri Hristiyanlık tarihi boyunca teslis karşıtı grupların fikri temelini oluşturmuştur. İlk dönem Hristiyanlık sürecinde teslis karşıtı görüşler reddedilmiş ve bu görüşü savunanlar Kilise'den aforoz edilmişlerdir. Teslis karşıtı görüşlere müsamaha gösterilmemesi durumu tüm Orta Çağ boyunca devam etmiştir.

1.1.3. Orta Çağ'da Teslis Karşıtı Görüşler

Konstantin, Konstantinus ve Valens'ten sonra Ariusçu görüşler baskı altına alınmışlardır. Ancak özellikle Valens döneminde Hristiyanlaşan ve Ariusçu görüşleri benimseyen Gotlar belli bir süre Ariusçu fikirlerle yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Gotlar Konstantin'den sonra gelen Doğu Roma İmparatoru Valens zamanında Ariusçu Hristiyanlığı seçmişler ve Roma'ya yerleşmişlerdir (Doğan, 2021: 109). Gotlar Avrupa'da krallıklar kurmuşlar ve Gotların çoğunluğu Ariusçu Hristiyanlığı seçmişlerdir. Vizigotlar erken dönemde Ariusçu olmuşlardır. Ostrogotlar V. Yüzyılın sonlarında Ariusçu Hristiyanlığı seçmişlerdir. İtalya'nın büyük bir kısmı Gotların egemenliğine girmiş ve halkın büyük çoğunluğu Ariusçu olmuştur (Doğan, 2021: 176). Gotlar daha sonra Katolik Kilise tarafından baskı altına alınmışlardır. VI. yüzyılda Franklar tarafından sıkıştırılan ve o zamana kadar Arian olan Batı Gotları teslis inancını kabul etmek zorunda kalmışlardır (Bebel, 2020: 140). Ariusçuluk Kuzey Afrika'da IX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür (Baş, 2016: 83). Nitekim Berberiler 313 yılında anti-teslisçi olan Donatus'u piskoposları olarak seçmişler ve o tarihten itibaren Kuzey Afrika'da anti-teslis görüşler hâkim olmuştur (Atau'r Rahim, Thomson, 2015: 118).

Orta Çağ'a gelindiğinde Kilise daha fazla güçlenmiş ve teslis karşıtı görüşlere asla müsamaha göstermemiştir. Hatta teslis karşıtı görüşler şiddetli bir şekilde cezalandırılmışlardır. Nitekim Orta Çağ'da Katoliklik sadece dini işlere değil aynı zamanda siyasal ve askeri alanlara da hâkim olmuştur. Mahkemeler kurmuş ve savaşlar ilan etmişlerdir. Bütün Tanrısal gücü elinde bulunduran Kilise bu egemenliğini sorgulayan herkesi dindışı ilan ederek yargılamıştır (Gündüz, 2008: 97). Dünyevi iktidara da sahip olmaya başlayan Kilise artık dünyevi iktidarı hem destekleyen hem de yönetmeye çalışan bir kuruma dönüşmüştür (Büyük, 2004: 134).

X. yüzyıldan itibaren Kilise maddi olarak da güçlü bir kurum olmuştur. Papa VII. Gregorius, yetki alanının Kilise ile sınırlı olmadığını, hükümdarların da Papa'nın otoritesine boyun eğmeleri gerektiğini ifade etmiştir (Büyük, 2004: 135). Kilise artık imparatorluğun teokratik bir yönetim biçimine dönüşmesini sağlamıştır. Kilisenin bu ikili gücü sebebi ile karşıt fikirlerin yayılması için bir alan bırakılmamıştır. Katolik Kilise'den farklı görüşler cezalandırılmışlar ve insanlar aforoz edilmişlerdir.

Tüm bu sebeplerden dolayı XVI. yüzyıla kadar teslis inancına karşı herhangi bir kurumsallaşma görülmemiştir. Orta Çağ boyunca Kilise'nin kurduğu engizisyon mahkemeleri ile takibe aldığı ve cezalandırdığı görüşlerden biri de teslisin inkârı olmuştur (Esgin, 2012: 94). VII. yüzyıldan itibaren İslam dini Ariusçuluğun devamı olarak görülmüş ve Ariusçuluğa müsamaha gösterilmemiştir (Doğan, 2021: 217).

Orta Çağ, Kilisesinin baskıcı tutumu ve şiddetli cezalandırmaları Hristiyanlıkta teslis inancı da dâhil olmak üzere herhangi bir Katolik Kilise karşıtı inancın sorgulanmasına müsaade etmemiştir. İslam'a karşı yürütülen Haçlı Seferleri hem İslam'a hem de tüm teslis karşıtı görüşlere karşı olmuştur.

Nitekim Haçlı Seferleri sadece İslam'ı hedef almamış aynı zamanda Anadolu'da yaşayan Katolik Hristiyanlıktan farklı olan diğer mezhepleri de hedef almıştır. Örneğin Pavlikanlara¹² karşı bir Haçlı Seferi yapılmıştır. Katolik Hristiyanlığın baskılarından dolayı Malatya bölgesine yerleşmiş olan bu teslis karşıtı mezhep mensupları Doğu Roma Devletine karşı savaşmışlardır. Hatta bu gruplardan bazıları Haçlı Seferlerinde Emeviler, Abbasiler ve Türklerle birlikte İslam safında yer almışlardır (Şimşir, 2018: 101,102). Katolik Kilise'nin bu baskıcı tutumu ve farklı yorumlara müsamaha göstermemesi Aydınlanma Dönemi'ne kadar devam etmiştir.

1.1.4. Aydınlanma Döneminde Teslis Karşıtı Görüşler

Yeni Ahit'in 1516 yılında Erasmus tarafından çevrilmesi ve yayınlanması sonucunda genel bir hümanizm hareketinin doğması teslis tartışmasının tekrar ortaya çıkmasına yol açmıştır. Desiderus Erasmus (1466-1536) Yeni Ahit'in Latince çevirisini yayınlamıştır (Zenginoğlu, 2021: 2121) ve bu çevirisini referans olarak alan Luther ise Yeni Ahit'in Almanca çevirisini yapmıştır. Bu çevirilerden önce Yeni Ahit Kilise dışında kimse tarafından anlaşılmayan bir kitaptı. Yeni Ahit'i Kilise dışında okuyanlar ise cezalandırılıyorlardı. Çevirilerin yayınlanması ile birlikte teslis inancı dâhil Yeni Ahit'teki çelişkiler tartışılmaya başlanmıştır.

İlk teslis karşıtı görüşlere Reuchlin'in öğrencisi, Luther'in arkadaşı ve takipçisi olan Martin Cellarius'un (1499 – 1564) eserlerinde rastlanır (Carpenter, 1922: 2). Cellarius'a

¹² VII.-IX. yüzyıllar arasında Anadolu'da yaşamış Hristiyan heretik mezhep (Çog, 2008: 74).

göre Tanrı sonsuzdur ve İsa'dan önce vardır, sonra da var olmaya devam etmiştir (Raeder, 2008: 474). Cellarius'un bu görüşleri Arius'un görüşleri ile benzerlik göstermektedir.

Protestanlık, Hristiyanlık için büyük bir ayrılıktır ancak bazı temel görüşlerde Ortodoks ve Katoliklerle aynı görüşleri savunmaya devam etmiştir. Protestanlık teslis karşıtı bir inanca sahip olmamasına ve diğer dinlere karşı çok sert bir tutum izlemesine rağmen farklı görüşler için daha uygun bir ortam sağlamış ve teslis karşıtı görüşler dikkat çekmeye başlamıştır.

Micheal Servetus teslis karşıtı görüşlerin ortaya çıkmasında en önemli kişilerin başında gelir. Servetus kesin olmamakla birlikte İspanya'da bulunan Güney Navarra'nın küçük bir kasabası olan Tudela'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi de kesin olarak bilinmemekte ve 1510 veya 1511 olarak tahmin edilmektedir. Servetus, Tulus'ta hukuk eğitimi almış ve bu eğitimi sırasında ilk defa Yeni Ahit'i okumaya başlamıştır (Wilbur, 1945: 64). Micheal Servetus, Yeni Ahit'in kopyalarını inceledikten sonra teslis inancını reddettiği "*De Trinitatis Erroribus*" (Teslisteki Yanlışlıklar) eserini 1531'de yayınlamıştır. İspanyol ilahiyatçı bu görüşlerinden dolayı Katolik Kilise tarafından suçlanmıştır. Ona itham edilen suçlar tahrik ve isyan olarak sıralanmıştır. Tutuklanan Servetus tutuklanmasından üç gün sonra cezaevinden kaçmış ancak onun yokluğunda dava devam etmiştir. Teslisi reddetmesi sebebi ile 27 Kasım 1553 yılında ölüm cezasına çarptırılmıştır (Hillar, 2003: 36). Servetus, "*De Trinitatis Erroribus*" isimli kitabında teslis inancını eleştirerek Hristiyanlıktaki bu inançla Müslüman ve Yahudilerin hatta kırsalda yaşayan vahşilerin bile dalga geçtiğini yazmıştır. Servetus teslis inancını Yunan mitolojisindeki cehennem bekçisi olan köpeğe yani Cerberus'a benzetmiştir. Bu benzetmenin sebebi Cerberus'un üç başının olmasıdır (Boeke ve Wynne-Jones, 2011: 22). Servetus ve takipçilerinin teslis eleştirileri ve tek Tanrı vurgusu o kadar güçlüdür ki Fortacı, Servetus ve takipçileri için özgün bir tanımlama olan *Monoteist Hristiyanlar* ifadesini kullanmıştır. (Fortacı, 2022: 22).

Servetus 1552'de ikinci ve son önemli eseri olan "*Chiristianismi Restitutio*" (Hristiyanlığın Restorasyonu) çalışmasını tamamlamıştır. Bu 734 sayfalık kitap Viyana'da gizlice basılır. Kitapta yazar ismi yerine sadece Servetus'un isminin baş harfleri olan M.S.V. (Micheal Servetus Villanovus) ismi yazılıdır (Odhner, 1910: 22). Bu kitap Servetus'un en önemli eseridir. Bu çalışmada felsefeye, teolojiye ve tıp bilimine dair en olgun görüşlerini ortaya koymuştur (Fortacı, 2022: 130).

Calvin, Servetus'un yargılanmasında öne çıkan en önemli kişidir. Aralarında ilk başta mektuplaşmalar başlar. Servetus, Calvin'e yazdığı ilk mektupta ona İsa'nın Tanrı'nın oğlu olup olmadığını ve vaftizin hangi amaçla dini bir sözleşme haline geldiğini sorar. Calvin bu sorulara kutsal kitaptan alıntılar yaparak uzun cevaplar yazar. Servetus aldığı cevaplardan tatmin olmaz ve ikinci mektubunda Calvin'in açıklamalarını tek tek ele alarak bunların kabul edilemez çıkarımlar olduğunu söyler. Servetus'a göre Calvin insanları bir yerine üç Tanrı ile baş başa bırakır ve vaftiz doktrini tutarsızdır. Son mektubunda ise Calvin'e, "Eğer Papa'nın antikrist olduğunu düşünüyorsan Papa'nın doktrinleri olan teslis ve bebek vaftizinin de şeytanın doktrinleri olduğunu kabul etmelisin" diye yazar. Calvin bu mektuptan sonra Servetus'a bir daha hiç cevap yazmaz. Servetus ise Calvin'in kitaplarının üzerine aşağılayıcı notlar alarak ve her bir sayfasına kusmuğunu bulaştırarak Calvin'e gönderir. Servetus tutuklandığında mahkûmiyet için yeterli delil bulunamadığında Calvin devreye girer ve elindeki bu mektupları mahkemeye gönderir. Servetus yargılanmaya başlanır. Servetus ilk başta yazdıklarını reddeder daha sonra ağlayarak pişmanlığını belirtir ama durumun ciddiyetini fark ederek cezaevinden kaçır. Servetus kaçtıktan sonra davası devam eder ve on haftanın sonunda savunma istenmeksizin cezası verilir. Cezası yakalanır yakalanmaz kitaplarıyla birlikte yavaş bir ateşle yakılmaktır. Yakalanana kadar bu ceza temsili bir heykele uygulanır. Yakalanınca bu cezası Cenevre'de uygulanır. Mahkemeye göre Servetus'un suçları; İsa'nın kutsallığını reddetmesi, bebek vaftizini kabul etmemesi ve Calvin'e hakaret etmektir (Wilbur, 1945: 148-182).

Tutuklanması ve yargı sürecinde aslında Calvin'den başka Servetus'un kitaplarını okumuş kimse yoktur. Cezaevinde çok zor şartlar altında en azılı suçluların kaldığı koşullarda bırakılan Servetus, 15 Eylül 1553'te mahkemeye bir mektup yazar. Bu mektubunda bulunduğu zor koşullardan bahsederek bitlerin onun vücudunu yediğini, pantolonunun parçalandığını yazarak ülkesine iadesini talep eder. Aynı yılın Ekim ayında tekrar bir mektup yazar. Bu mektupta ise bir Türk'e bile çok görmediğiniz adaleti istiyorum diye yazar. Soğuktan ve hastalıktan şikâyet eder. Mahkemenin Servetus'a suçlamaları şu şekildedir: evlenmemiştir o zaman ahlaksız bir hayatı tercih etmiş olabilir, Kuran'ı okumuştur o zaman gizli bir Müslüman olabilir ve teslisi reddetmiştir (Odhner, 1910: 24-27). Bu suçlamalardan en önemlisi elbette teslis karşıtı görüşleri olmuştur.

Genel olarak teslis inancının inkârının Kilise'nin gücünü azalttığına olan inanç sebebiyle bu görüşlere müsamaha göstermemiştir.

Servetus'un görüşleri incelenirken İspanya'daki İslami gelenek göz ardı edilemez. Servetus, aslında İspanya'daki 800 yıllık İslami geleneği de anlamaya çalışmıştır. Diğer din adamları İslam ve Yahudiliği reddederken Servetus, Müslüman ve Yahudilerin neden Hristiyanlığı seçmediklerine ve eksik olanın ne olduğuna kafa yormuştur. Kur'an'ın Latinceye çevirisine ulaşınca Kur'an'ı ilk elden inceleme fırsatı bulan Servetus'a göre Muhammed, ilk Hristiyanların teslise inanmadığını ve onların insanların en iyileri ve asilleri olduğunu söyler ve Kur'an'dan bu görüşlerini destekleyen örnekler verir (Boeke ve Wynne-Jones, 2011: 7-13). Kur'an'ın Batı Dünyasında ilk çevirisi Petrus Venerabilis tarafından 1143 yılında yapılmıştı. Daha sonra 1300 yılında ve 1460-61 yıllarında Kur'an çevirileri yapılmıştır. Bu Orta Çağ Kur'an çevirilerinin ortak noktası ise Kur'an'ı yalanlamak için yapılmış olmalarıdır. İlk çeviriler bilimsel nitelikten uzak ve Kur'an'ı çarpıtan çeviriler olmuşlardır (Demirkıvıran, 2014: 238-243). Servetus'un görüşleri incelendiğinde ise onun Kur'an'ı yorumlarken daha farklı bir tavır takındığı görülmektedir. Nitekim Servetus'a göre Müslümanların Hristiyan olmamasının en büyük sebebi Hristiyanlıktaki teslis doktrindir (Fortacı, 2022: 197).

Cenevre'deki yargılanmasında Servetus'a İslam ile ilgili bu görüşleri yargıçlar tarafından sorulur. Servetus, Kur'an'ı Hristiyan inancına zarar vermesi için değil tam aksine yardımcı olmak için okuduğunu söyler. Kuran'ın aslında şeytanın kitabı olduğunu ancak şeytanın kitabından bile güzel ve faydalı çıkarımlar yapılabileceğini ifade eder (Boeke ve Wynne-Jones, 2011: 14,15). Elbette bu görüşlerinin mahkeme önünde söylendiğini ve yakılarak ölüm cezası ihtimalini göz önüne alarak ifadesini verdiğini düşünenecek olursak Servetus'un ne kadar dürüst olduğu şüphelidir.

Servetus ve çağdaşlarının İslam'a ilişkin görüşlerini ve ilişkilerini anlamak için XVI. yüzyıl Avrupa'sını incelemek gerekir. Servetus'un "*Chiristianismi Restitutio*" (Hristiyanlığın Restorasyonu) isimli kitabı 1553 yılında yani İstanbul'un fethinin yüzüncü yıl dönümünde yayınlanmıştır. Bu dönemde tüm Avrupa Türk tehlikesini hissetmekteydi. Macaristan, Mohaç Savaşı ile yenilgiye uğratılmış ve kralları öldürülmüştü. Bu savaştan sonra Orta Avrupa Osmanlı Sultanı'nın merhametine kalmıştı. Nitekim Venedik, Osmanlı'ya bağımsızlığı için büyük miktarda altın ve birçok ada vermişti. Hristiyanlar tüm bu gelişmelere karşı inananları ateşlemek ve motive etmek için

İslam'ın şeytan dini olduğunu söylüyorlardı. John of Damascus ise İslam'ın Arianizmden doğduğunu ve İslam Peygamberi'nin şans eseri Yeni ve Eski Ahitleri okuyarak Arian olan Hristiyan bir keşişin yardımıyla kendi doktrinini oluşturduğunu iddia etmiştir. Ona göre Muhammed, deccaldir (Boeke ve Wynne-Jones, 2011: 19). Damascus'un çalışmaları önemlidir zira onun görüşleri Doğu ve Batı'daki Hristiyan topraklarında büyük bir etki yaratmıştır. Damascus İslam'a karşı ilk polemik içeren yazıları yazması ile de önemlidir (Khan, 2005: 156).

Teslisi reddeden Servetus daha sonra herhangi bir insanın erdemi veya hatasının başkasına aktarılamayacağı görüşünü yani kefaret inancını da eleştirmiştir (Odhner, 1910: 17). Ona göre Âdem günah işlemiş ve dünyaya gönderilmiş olabilir ama bu tüm insanların günahkâr olarak doğdukları anlamına gelemez. Hristiyan olmayanlar da Servetus'a göre lanetlenmiş olamazlar çünkü onlar Yeni Ahit'ten habersizlerdir. Servetus'a göre sadece İsa'nın diniyle tanışmış olanlar günahlarından sorumludurlar (Fortacı, 2022: 178, 179). Servetus insandaki özgür iradeye vurgu yapmıştır. Tüm bu görüşleri Kilise tarafından şiddetli bir şekilde karşılık görmüş ve sonunda 1553'te Cenevre'de yakılarak ölüm cezasına çarptırılmıştır (Boeke ve Wynne-Jones, 2011: 8). Servetus'un öncülük ettiği bu tartışmalar kısa sürede yayılmış ve genişlemiştir.

Servetus'un takipçisi olan John Waldes ise Napoli'de dini bir grubun lideri haline gelmiş ve 1541 yılında ölümüne kadar Yeni Ahit üzerine çalışmalarını sürdürmüştür. Waldes, tek Tanrı inancına dair vaazlar vermiştir. 1539'da Venedik Senatosu İtalya'da Servetianizm'in yayıldığı gerekçesiyle uyarılmıştır. Diğer bir anti-teslisçi olan Bernard Ochino (1487 – 1565) Siena'dan İsviçre'ye, oradan Londra'ya kadar dolaşmış ve sonunda Polonya'ya göç ederek anti-teslis grubuna katılmıştır. Kilisenin bu görüşlere karşı tepkisi sert olmuştur. Örneğin Catherine Vogel 1539'da 80 yaşında iken tek Tanrı'ya inandığı gerekçesiyle yakılarak öldürülmüştür. 1548'de John Assheton isimli bir rahip "Kutsal Ruh Tanrı değildir ancak Tanrı'nın belirli bir gücünü anlatır. İsa ise Bakire Meryem'den gelen kutsal bir peygamberdir ve Tanrı değildir" demesi üzerine lanetli bir sapık ilan edilerek aforoz edilmiştir. (Carpenter, 1922:3,5). Avrupa'nın farklı ülkelerinde anti-teslisçi görüşler cezalandırılmıştır. Hollanda'da Melchior Hofman (1498-1543) mahkemedeki savunmasında sadece Tanrı'ya yani Baba'ya dua edilmesi gerektiğini söyleyince ömür boyu hapis ile cezalandırılmıştır (Wilbur, 1945: 53). Tüm bu şiddetli cezalar anti-teslis görüşleri tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Anti-teslis inancına dair çalışmalar yayınlanmaya devam etmiştir. Reginald Peacock, “*Repressor of Overmuch Blaming of the Clergy ve Book of Faith*” (Din Adamlarını Aşırı Suçlamanın Kurtarıcısı ve İman Kitabı) çalışmasında teslis inancını eleştirmiştir. David Joris of Delft (1501 – 1556) “*Wonderbook*” (Harikalar Kitabı) isimli çalışmasında teslis inancına karşı çıkararak tek, biricik ve bölünmez bir Tanrı olduğunu belirtmiştir (Carpenter, 1922: 4). Tüm bu çalışmalar aslında Servetus’un teslis karşıtı görüşlerinin Avrupa’da yankılanmaya devam ettiğini göstergesidir.

Anti-teslis hareketinin Servetus’tan sonra gelen diğer bir öncüsü ise Faustus Socinus (1539-1604) olmuştur. Teslis karşıtı görüşleri o kadar etkili olmuştur ki artık bu görüşleri savunanlara Socinus’un takipçileri anlamına gelen “Sociniaist” denmiştir. Bu hareket özellikle Polonya’da etkili olmuştur (Kaplan, 2021: 94). Socinus 1539’da İtalya’da asil bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Özellikle amcası Laelius’un görüşlerinden etkilenir. 35 yaşında iken İtalya’nın görüşlerini savunabilmek için güvenli bir ülke olmadığını düşünüp ülkeden ayrılır ve Polonya’ya yerleşir. Socinus’a göre İsa Tanrı değildir ancak Tanrı tarafından seçilmiş özel biridir (Gomes, 2008: 38-40). Socinus tek Tanrı inancını beş madde ile açıklar:

1. Eğer Tanrı tek ise; iki veya üç olamaz. Herkesin kabul ettiği şey olan İsa’nın Tanrı’nın oğlu olması İsa’nın babasının tek Tanrı olduğunu kanıtlar.
2. Efesliler 4-6’da da belirtildiği gibi Tanrı herkesin babasıdır. Tanrı kendini İsa’dan net olarak ayırmıştır. İsa ise tek kraldır.
3. Yeni Ahit’te Tanrı ifadesi geçtiğinde sadece tek Tanrı kastedilir. Asla Kutsal Ruh veya İsa kastedilmez.
4. Yeni Ahit’te İsa daima Tanrı’nın oğlu, Kutsal Ruh ise Tanrı’nın ruhu olarak geçer. O zaman İsa ve Kutsal Ruh Tanrı olamazlar. Tanrı olsalardı eğer Oğul kendinin Oğlu, Kutsal Ruh ise Kutsal Ruhun kendi ruhu olarak anılırdı.
5. İsa, Kutsal Ruh ve Tanrı hep beraber tek Tanrı olamazlar. Öyleyse, sadece Baba Tek Tanrı’dır (Socinus, 2008: 43-45).

Üniteryen hareketin Macaristan-Transilvanya bölgesinde yayılmasına öncülük eden kişi ise Francis David (1510-1579) olmuştur. David, 1510’da Cluj’da dünyaya gelir. Transilvanya Üniteryenleri onu ilk piskoposları olarak görürler. Torda fermanının hazırlanmasında ve Üniteryen kral John Sigismund tarafından kabul edilmesinde en etkili kişi olmuştur (Resim: 8, 9). David Torda Fermanı için Sinod çağrılarında bulunmuş ve

din adamları ile toplantılar yapmıştır (Resim, 10). İsa'ya kesinlikle tapınılmaması gerektiğini söylemesi görüşlerinin Blandrata ile uyuşmamasına sebep olmuştur. Bu görüşlerinden dolayı yargılanmış ve ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. Cezaevindeki ilk yılında 1579'da ise ölmüştür (Carpenter, 1922: 8).

Transilvanya ve Polonya'da Üniteryanizm'in gelişmesinde diğer önemli bir figür ise George Blandrata (1515-1588) olmuştur. Blandrata, İtalya'da dünyaya gelmiştir. 1540-1552 yılları arasında Polonya Kraliçesi Bona Sforza'nın doktoru olarak görev yapmıştır¹³. Blandrata 1563'te Kraliçe İsabelle tarafından Transilvanya'ya davet edilmiştir ve burada Francis David ile bağlantıları başlamıştır. İtalyan fizikçi George Blandrata, Francis David ile birlikte anti-teslis hareketine liderlik etmiş kişilerden biridir. Torda Fermanı'nın yazılmasında ve kabulünde etkili olmuştur (Carpenter, 1922: 13).

Torda Fermanı ile beraber Üniteryenlik, Transilvanya'da resmi olarak tanınan dört dinden biri olmuş ve 400'den fazla rahip cemaatleri ile beraber Francis David'e katılmışlardır. Bu anlamda Torda Fermanı Üniteryanizmin yaşaması için çok kritik bir karar olmuştur. Torda Fermanı'nın metni şu şekildedir:

Majesteleri, (yani Prens Sigismund), tıpkı -ülkesiyle birlikte- önceki fermanlarda din konusunda yasa çıkardığı gibi, şimdi de bu fermanla aynı şekilde, bunu yeniden tasdik ediyor. Yani her yerde vaizler kendi anlayışlarına göre İncil'i vaaz edecek. Toplum isterse onu kabul edecektir istemezse onu rahatsız edemeyecektir. Toplum tercih ederse kabul ettiği vaizin vaiz olarak kalmasına izin verecektir. Bu nedenle, önceki anayasalara göre, piskoposlar vaizlere zarar veremez, hiç kimse dinden dolayı kimseye iftira edemez. Hiç kimse öğretileri nedeniyle kimseyi hapsedmekle veya görevden almakla tehdit edemez, çünkü inanç Tanrı'dan iştirilen bir armağandır ve iştirme Tanrı'nın kelimidir (Pasztori-tKupan, 2014: 157)

Torda Fermanını onaylayan John Sigismund, Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğiyle kral olabilmıştır. John Sigismund ve annesi, Habsburg Kralı I. Ferdinand'ın saldırılarından Sultan Süleyman'ın desteğiyle kurtulmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu Kraliçe'ye ve oğluna kendi kontrolleri altında ülkeyi yönetme yetkisini vermiştir. John Sigismund yetişkin bir kral olduğunda ise insanların kendi kiliselerini, rahiplerini seçebilmelerini garanti altına alan Torda Fermanını yayınlamıştır (Ritchie, 2009: 1).

Üniteryanizm, Polonya ve Transilvanya'dan sonra İngiltere'de yaygınlaşmaya başlar. John Biddle (1615-1662) İngiltere için Üniteryanizmin kurucusu olarak görülür. Biddle, 1634-1641 yılları arasında Oxford'da eğitim alır. "*Twelve Arguments against the*

¹³ Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, April 29). George Blandrata. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/George-Blandrata>

Doctrine of The Trinity” (Teslis Doktrinine Karşı Oniki Kanıt) isimli kitabını yayınladığında büyük tepki çeker. Biddle bu çalışmasında ne Kutsal Ruh’un ne de İsa’nın Tanrı ile eş tutulamayacağını söyler. Bu görüşlerinden dolayı cezaevine atılır. Cezaevinde arkadaşına yazdığı mektupta teslis karşıtı görüşlerini şu şekilde özetler:

Tanrı, onurunu kıskanır ve başkasına vermez. Bu nedenle, sevgili çocukları olarak bizler, Cennetteki Babamızı örnek almalı, O’nun açık emrinden asla ayrılmamalı ve Kutsal Yazıların hiçbir yerinde Tanrı olduğunu onaylamayan Yüce Rab’be Tapınmayı başkasına vermemeliyiz.

200 pound olan kefareti ödeyemeyen Biddle cezaevinden çıkamaz ve orada ölür (Hawkins, 1995: 1-3).

Servetus, David, Socinus, Blandrata ve Biddle gibi teologlar teslis karşıtı görüşlerin yaygınlaşmasında etkili isimler olmuşlardır. Teslis karşıtı görüşler bu dönemde de Orta Çağ gibi sert cezalar almasına rağmen farklı ülkelerde gelişimine devam etmiştir. Aydınlanma Çağ’ında Yeni Ahit’i okuyan, anlayan ve sorgulayan teologlar teslise dair düşüncelerini yazmışlar, paylaşmışlar ve bu görüşlerin günümüzde de hala devam ediyor olmasını sağlamışlardır.

1.1.5. Yakın Çağ’da Teslis Karşıtı Görüşler ve Üniteryanizmin Ortaya Çıkışı

Günümüz Üniteryanizmi XVII. yüzyıldan itibaren ABD temelli bir gelişim göstermiştir. Üniteryanizm ABD’de örgütlendikten ve UUA isimli örgüt kurulduktan sonra Üniteryanizm daha global bir dini akıma dönüşmüştür. İngiltere’den ABD’ye kadar giden Üniteryanizm özellikle Boston bölgesinde örgütlenmiştir. ABD’de Üniteryanizm, William Elley Channing (1780-1842) önderliğinde örgütlenir. Günümüzde en fazla Üniteryenin yaşadığı ülke olan ABD’de UUA (Unitarian Universalist Association) isimli kuruluşlarının önderliğinde Üniteryenler yaşamlarını sürdürmektedirler.

Bu tartışmalardan anlaşılacağı üzere Üniteryenlik tarihi ilk konsillerdeki kararlar ile başlar. Üniteryanizm’in temelinde Tanrı’nın tekliği ve kutsallığına vurgu yapılır. Başka bir deyişle saf bir tek Tanrı inancına sahip olduklarını iddia ederler (Mellone, 1925: 24). Kilisede tapınmaya inanan Üniteryenler, bütün Kiliselerin özgür olması gerektiğine vurgu yaparlar. Genel itibarıyla hiçbir kilisenin farklı mezhep, zümre ve hatta teolojik terimle isimlendirilmesine karşı durulur. Nitekim mezhepler ve tarikatçılığın Hristiyan Kiliseleri’nin felaketi olduğu ve Hristiyanların enerjilerini küçük ve önemsiz

meselelere harcadığı düşünülür. Üniteryen görüşe göre, dünyanın mezheplere değil imana; dogmalara değil akla ve samimi imana; rahiplerin gücüne değil dinin gücüne ihtiyacı vardır (Ballantyne, 1916: 8-10). Üniteryenler Yeni Ahit'te olmayan ve Tanrı'nın özellikleri ile uyuşmayan bütün doktrinleri reddetmişlerdir (Mellone, 1925:6).

Tarihte birçok Üniteryen sanatçı, bilim insanı ve siyasetçi yaşamıştır. Örneğin, Johnson'a göre, Amerikan Bağımsızlık Bildirisini yazan ve 1801-1809 tarihleri arasında görevde olan Amerika Birleşik Devletleri üçüncü başkanı Thomas Jefferson bir Üniteryendir. 26 Haziran 1822 yılında Benjamin Waterhouse'a yazdığı mektubunda Birleşik Devletler'de bütün gençlerin Üniteryen olacağına inandığını yazar. Bu mektupta Jefferson, açıkça teslis inancını reddeder. Bir diğer mektubunda ise İsa'nın kendini Tanrı'nın Oğlu olarak tanıtmadığını ifade eder. 1787-1801 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri ikinci başkanı olarak görev yapan John Adams'ın, Jefferson'a yazdığı mektuplardan onun da teslis inancını reddettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Adams, hayatı boyunca Massachussetts'deki Üniteryen bir kiliseye bağlı kalmıştır (Johnson: 2015, 1-6). *Moby Dick* isimli eseriyle tanınan Herman Melville, Üniteryen mezhebin bir üyesidir (Martin, 2010: 179). Isaac Newton, Üniteryanizm ile kendi görüşleri arasında çok küçük farklar olduğunu söylemiştir. Newton hayatının son 30 yılını teoloji ve Kilise Tarihi çalışmalarına adanmıştır. 1727 yılında öldüğünde 1690 yılında yazmış olduğu "*Historical Account of Two Corruptions of Scripture*" (Kutsal Yazılardaki İki Yozlaşmanın Tarihsel Açıklaması) eserini bırakmıştır. Newton bu kitabı yaşarken yayınlamamıştır çünkü o yıllarda teslis karşıtı görüşleri yayınlamak oldukça zordu. Nitekim bu eserin yayınlanması 1754 yılına kadar ertelenmiştir. Bu çalışmasında Newton, teslis inancının kanıtı olarak öne sürülen pasajları (I. John v.7 ve I. Tim, iii, 16) incelemiş ve bu pasajların tahrir edilmiş pasajlar olduğu sonucuna varmıştır. Bu çalışması göz önüne alındığında Newton'un modern anlamda bir Üniteryen olduğu sonucuna varılabilir (Wilbur, 1952: 136). Newton'a göre Yeni Ahit'te geçen Tanrı ifadeleri sadece Baba için kullanılmıştır. İki Tanrı'ya tapamayacağımıza göre tek Tanrı Baba'dır (Doğan, 2021: 229). John Locke ve Newton gizlice buluşup teslis karşıtı görüşlerini paylaştıkları bilinmektedir. Ayrıca, şair Milton da Üniteryanizmin yaygınlaşmasında rol oynamıştır (Haque, 2018: 4). Dünyanın ilk kadın feministi olarak bilinen Mary Wollstonescraft da Üniteryen çevreden biridir (Harris, 2018:2). Süpermen filmleri ile tanınan oyuncu Christopher Reeve'in

(1952-2004) de Üniteryen olduğu bilinmektedir.¹⁴ Genel olarak bakıldığında Üniteryenlerin daha çok liberal kesimden, sanatçılardan, bilim insanları tarafından desteklendiği görülmektedir.

Günümüz Üniteryenleri genel olarak bilimsel bilgiye karşı aldıkları olumlu tutum ve dogmalara karşı aldıkları tavır ile yeniliklere açık bir tutum sergilemektedirler. Üniteryenler bilimsel buluşların insanoğlunun en büyük başarıları olarak görürler ancak bilim insanları dinin doğru veya yanlış olduğunu kanıtlayamazlar. Onlara göre, bu konu bilimsel bilginin konusu değildir (Raymond, 1945: 13). Üniteryenlerin yeniliklere uyum sağlamasının sebebi kendilerini liberal bir inanç olarak tanımlamalarından ileri gelmektedir. Nitekim Hewett beş inanç alternatifi olduğunu ileri sürer:

- Paraya tapma. Materyalist anlayış.
- Dogmatik ulusalcılık, yani faşizm.
- Marksist komünizm.
- Katolik Kilise gibi geleneksel dogmatik dinler.
- Liberalizm.

Üniteryenler kendilerini liberal bir inanç olarak tanımlarlar. Liberal bir bakış açısının günümüz ruhsal dünyasını anlayabileceğini düşünürler. Üniteryenlere göre, iman her birey, toplum, millet veya medeniyete göre farklı biçimler alabilir (Hewett, 1955: 31-44). Üniteryenlerin bu bakışı Katolikliğin tek düze ve kuralcı iman bakış açısına bir tepki olduğu söylenebilir. Üniteryenlerin kendilerini özgürlükçü, akılcı ve hoşgörülü olarak tanımladıkları görülmektedir. Öznellik doğrultusunda düşüncelerini geliştiren Üniteryen Kilise liberalizm ile daha fazla gelişme göstermiştir (Woodhead, 2006: 137).

Üniteryenler, Katolik veya Ortodoks değildir onlar kendilerini Protestanlığa bağlı Özgür Kiliseler altında konumlandırırlar. Nitekim Erbaş'a göre Protestanlık yerine Protestanlıklar kavramının kullanımını önerenler de vardır çünkü birbirinden farklı otuz civarında grup Protestanlık içinde ortaya çıkmıştır. Bu gruplardan biri de Üniteryanizmdir (Erbaş, 2007: 62). Günümüz Üniteryanizmi, özellikle ABD Üniteryenleri ise artık kendilerini herhangi bir gruba ait hissetmemektedirler. Bu yüzden Üniteryanizm Protestan Kilise'ye bağlı bir mezhepten ziyade Hristiyanlık içinde kendine has ve özgür bir kilise olarak tanımlanabilir.

¹⁴ <https://www.uua.org/re/tapestry/children/journeys/session3/132246.shtml> (Erişim Tarihi 14.11.2022).

Üniteryenler ve Üniversalistler genelde birlikte anılmakta ve aynı isim altında ele alınmaktadır. Kuruluş olarak da Üniteryen Üniversalistler olarak tanımlanırlar. Her iki grup da farklı zamanlarda Katolik Kilise tarafından sapkın ilan edilmişlerdir. Üniteryenler 325 yılında Üniversalistler ise 553 yılında sapkın ilan edilmişlerdir. Üniteryanizmin daha sonraki gelişimi ve kökleri Avrupa’da, Üniversalistlerin gelişimi ise Amerika’da yaşanmıştır (Harris, 2018:1).

Üniversalist görüş, evrensel gerçekleri yaşadığımız modern dünyanın bilgileri ile yorumlamak ve geçmişteki batıl inançlardan kurtulmak iddiası üzerine kurmuştur. Üniversalistler cehennem inancını reddetmişlerdir. Üniversalistlere göre Tanrı hiçbir kulunun sonsuza kadar cezalandırılmasına izin veremez. Üniversalistlere göre, her insan sonunda kurtuluşa erecektir (Reed, 2010: 49). Üniteryenler ve Üniversalistler inançlarının değişmeyen basmakalıp inançların aksine evrimleşen bir inanç sistemi olduğunu ileri sürerler (Hewett, 1955: 7,8). Bu durum Kolbrener’e göre, John Locke’un 1695’de yazdığı “*Reasonableness of Christianity*” (Hristiyanlığın Makullüğü) ve John Toland’ın 1696’da yazdığı “*Christianity not Mysterious*” (Hristiyanlık Bir Gizem Değildir) eserleri ile Hristiyanlığın mantıksal bir çözümleme girişimiyle başlar. Arianizm ve Socinianism bu mantığa bağlı kalır ve Hristiyanlığı mitlerden temizlemeye çalışırlar. Böylece aydınlanma döneminin etkisiyle Hristiyanlık deizme doğru bir sürece girer (Kolbrener, 2003: 1). Üniteryenler ve Üniversalistler genel olarak mitlere ve mucizelere inanmama eğilimi gösterirler.

Farklı isimler altında tarih boyunca hayatını devam ettiren anti-teslis inancı 1961’de UUA (Unitarian Universalist Association) adı altında uluslararası bir organizasyon şekline bürünmüştür (Sias, 2000: 17).

Üniteryanizmin tarihi süreci göz önüne alındığında aslında Üniteryanizmin ortaya çıkışı ve gelişim sürecinin Hristiyanlığın ilk yıllarında başladığı görülür. Yahudilikte güçlü bir tek Tanrı inancının olması ilk Hristiyan’larda da bu inancın devam etmesine sebep olmuştur. Daha sonra özellikle Pavlus ile birlikte İsa tanrısallaştırılmış ve teslis inancı oluşmaya başlamıştır. İlk dönemlerde Monarşiyenizm teslisi çok tanrıcılık olarak görmüş ve karşı çıkmıştır. Arius ise kendine taraftar toplamaya başlayınca İznik Konsili toplanmış ve Arius’un görüşleri reddedilmiş, Arius sapkın ilan edilmiştir. Orta Çağ boyunca hem Kilise’nin siyasi bir otoriteye dönüşerek güçlenmesi ve farklı görüşlere müsamaha göstermeyip sert cezalara çarptırması bu tür görüşlerin yaygınlaşmasını

engellemiştir. XIV. yüzyıldan itibaren ise Rönesans hareketleri ile birlikte Yeni Ahit'in farklı dillere çevrilmesi tekrar teslis karşıtı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Socinus, Servetus, Blandrata, David gibi anti-teslis görüşlere sahip insanların görüşleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu görüşler Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliseler tarafından tepkiyle karşılanmıştır ve sert cezalar uygulanmaya devam etmiştir. XVIII. yüzyılda ABD'de ilk Üniteryen Kilise kurulmuş ve bundan sonra Üniteryenler kurumsallaşmaya başlamışlardır ve son olarak UUA (Unitarian Universalist Association) isimli kuruluş ile dünyadaki tüm Üniteryenler aynı çatı altında toplanmışlardır.

1.2. Üniteryanizmin Yayılışı

Üniteryanizmin tarihi gelişimi incelendiğinde farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda iniş çıkışlar yaşayarak sürecine devam ettiği görülmektedir. Bu durum bize Üniteryanizmin tarihi sürecini incelerken kronolojik bir incelemenin yanı sıra coğrafi olarak da incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda ilk olarak Üniteryanizmin fikri temellerinin olduğu Socianizm etkisi görülen Polonya ele alınmıştır. Daha sonra Üniteryenlerin özgürce yaşama şansını yakaladığı ve Kiliselerini kurdukları aynı zamanda çalışma konumuz da olan Transilvanya bölgesindeki Üniteryen tarihi incelenmiştir. Üniteryanizmin küreselleşmeden önceki durağı olan ve John Biddle önderliğinde gelişim süreci gösteren İngiltere Üniteryen tarihi ele alınmıştır. Son olarak ise Üniteryanizmin küresel bir topluluğa dönüşmesini sağlayan ve günümüzde en fazla Üniteryenin yaşadığı bölge olan ABD Üniteryanizmi üzerinde durulmuştur.

1.2.1. Polonya'da Üniteryanizm

Polonya, Katolik Kilisesi'nin reformundan önce bile geleneksel doğmaların eleştirildiği bir ülke olmuştur ve bu sebeple ilk anti-teslis görüşler bu ülkede ortaya çıkmıştır. Polonyalı Üniteryenler kendilerini tanımlarlarken “din kardeşleri” anlamına gelen “brethren” ifadesini kullanmışlardır. Ancak Polonya'daki Katolik ve Ortodokslar onlara Ebionitler, Üniteryenler, Arianlar gibi ifadelerle tanımlamışlardır. Teslis karşıtı görüşlerin Polonya'da oluşmasında ilk önemli etki Francesco Lismanini (1504-1566) tarafından gerçekleştirilir. Lismanini ve taraftarları Kilise'yi reforme etmek istemişler ve

bu anlamda Yeni Ahit'i, teslis inancını ve azizlerin kutsallığı gibi konuları tartışmaya açmışlardır (Hillar: 2009, 3).

Faustus Socinus Polonya Üniteryenleri'nin fikir babası olarak görülür. Socinus, "Polonyalı Kardeşler" isimli Kilisenin de kurucusu sayılmaktadır (Doğan, 2021: 239). Ancak Faustus Socinus'dan önce amcası Laelius Socinus'tan bahsetmek gerekir. Zira Faustus Socinus'un teslis karşıtı görüşlerinin oluşmasında amcası Laelius Socinus'un (1525-1562) etkisi yadsınamaz derecede büyük olmuştur. Laelius Socinus 1525 yılında Siena'da dünyaya gelir. Hukuk eğitimi alır ancak daha sonra din bilimlerine ilgi duymaya başlar. Avrupa'nın pek çok şehrinde bulunur. Cenevre'de Calvin'le tanışır ve ona aklındaki soruları sorar ancak aldığı cevaplardan tatmin olmaz. Polonya'nın Krakow şehrinde kısa bir süre kalır ve orada teslis karşıtı görüşleri savunan insanlarla karşılaşır. Bu insanlardan biri de Blandrata'dır. Henüz 37 yaşında Zürih'te ölür ve yeğeni Faustus Socinus amcasının yazdığı eserleri alır. Bu çalışmalar Faustus Socinus'un teslis karşıtı görüşlerine ilham veren çalışmalardır (Wilbur: 1945, 256-261). Yani Laelius Socinus teslis karşıtı görüşlerin tohumunu atmış ve Faustus Socinus bu tohumları büyütmüştür.

Polonya'nın Krakow şehrinde Socinus'un görüşleri *Racovian Catechism* (Krakov İlmihali) isimli kitapta toplanmıştır. Kitabı George Schomann 1574 yılında yazmıştır. Bu eser teslis karşıtı görüşlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Kitap on bir bölüme ayrılmıştır. Her bir bölümde öne sürülen görüşler Yeni Ahit'ten örnekler verilerek desteklenmiştir (Toulmin, 1777: 267-269). Krakov İlmihali Socinianist öğretilerin temel kitabı olmuştur. 1574 yılında yazılan bu eser ilk defa 1605 yılında Lehçe basılabilmektedir. Bu kadar geç basılmasının sebebi Katolik Hristiyanlığın baskısı ve kovuşturmaları olmuştur. Krakov İlmihalinin temel mantığı sadece Yeni Ahit'e dayanan bir inanç sistemi kurmak istemesidir (Fortacı, 2022: 51).

Faustus Socinus'un (1539-1604) görüşleri o kadar etkili olmuştur ki onun etkisi ile Batı Avrupa'da Socinianizm isimli bir teolojik akım oluşmuştur. Faustus Socinus henüz 23 yaşında iken yazmış olduğu "*Explicatio Primae Partis Primi Capitis Johannis*" (Yuhanna Bölümünün Birinci Kısımının Açıklaması) isimli kitabında İsa'nın tanrısal bir figür olmadığını belirtir. 1578'de Blandrata tarafından Cluj'a Francis David ile görüşmesi için davet edilir (Rees: 1994, 19). Transilvanya'da bir süre kaldıktan sonra Polonya'ya yerleşmiş ve hayatının geri kalanını orada geçirmiştir. Socinus, bebek vaftizinin gereksiz olduğunu ancak başka bir dinden dönen yetişkinlerin vaftiz edilmesi gerektiğini

savunmuştur. Yetişkin olarak vaftiz olmak için 1580’de Rakow’da bir kiliseye başvurmuş ancak bu isteği reddedilmiştir (Wilbur, 1945: 416). Günümüzde ise Üniteryenler arasında bu konu hala tartışmalı bir konudur. Genel hatları ile Socinus’un doktrinleri şu şekildedir:

- Teslis karşıtıdır.
- Oğul İsa’nın Tanrı gibi ezeli olduğu inancına karşıdır.
- Kurtuluşun ahlaki olarak gerçekleşeceğine inanır.
- Mistik inançlara karşıdır.
- İnsanın doğal aklının Kutsal Yazıları anlamak ve yorumlamak için yeterli olduğuna inanır.
- İnsanoğlunun tüm bilgisinin duyuşal deneyimden geldiğine inanır (Rees: 1994, 16).

Reformun ilk yıllarında birçok İtalyan hümanist Katolik dogması olan teslis inancını sorgulamaya başlamışlardır. Bu durum baskı altına alınmalarına sebep olmuş ve bu insanlar Polonya gibi daha toleranslı ülkelere göç etmişlerdir. Bu hümanistler arasında İtalyan fizikçi George Blandrata da vardır. Blandrata kadın sağlığı konusunda uzman bir doktor olduğu için Polonya ve Transilvanya kraliçeleriyle iletişim kurabilmiştir. Blandrata, Micheal Servetus’un eserlerine sahip olduğu düşünülmektedir. Blandrata bu kitapları Francis David ile paylaşmış ve beraber Üniteryen Kilisesi’nin doğmasını sağlamışlardır. Bu Kiliseler günümüzde de Polonya ve Romanya’da hayatlarına devam eden Kiliselerdir (Harris, 2018: 1).

Polonya, Üniteryenlerin rahat bir şekilde yaşadığı bir ülke olarak birçok Üniteryenin baskılardan kaçmak için seçtiği ülke konumuna gelmiştir. Ancak 1660 yılında Polonya’da da tamamen baskı altına alınan Üniteryenler göçe zorlanmış ve onlar da Almanya, Hollanda ve Transilvanya’ya göç etmişlerdir. Gittikleri yerlerde de Socinus etkisi devam etmiştir (Carpenter, 1922: 8-10). Üniteryenlerin ilk şehitleri olarak gördükleri Iwan Tyszkiewicz 1611’de Varşova’da ölüm cezasına çarptırılır. Cezaevindeyken rahipler dinini değiştirmesi için ikna etmeye çalışırlar ve tehdit ederler ancak Iwan kararından vazgeçmez. Tanrı’ya ve Meryem’e saygısızlık yapmak suçundan cezalandırılır. Cezası ise dilinin, ayaklarının ve kafasının kesilmesi olarak verilmiştir (Wilbur, 1945: 470-473). Polonya’dan ayrılmak zorunda kalan Üniteryenler mallarını değerlerinin çok altında satarak ülkeyi terk etmişlerdir. Ayrılmak zorunda kalan ailelerden çoğu yeni yuvaları olarak Transilvanya’nın Koloşvar (Cluj) kasabasını

seçmiştir çünkü orada Üniteryenlik devlet tarafından resmi olarak tanınan dört dinden biriydi (Wilbur, 1945: 510,511). Polonya'dan gelen Üniteryenler Cluj'da iyi bir şekilde karşılanmış ve onların kabulü ile ilgili 1691 yılında bir yazıt hazırlanmıştır. Bu yazıt hala Cluj Üniteryen Kilisesi'nde muhafaza edilmektedir (Resim: 11). Polonyalı Üniteryenler Cluj'u tercih etmişlerdi çünkü Kral Sigismund Torda Fermanı ile Üniteryenleri resmi olarak tanımıştı.

Polonya Üniteryanizm mezhebinin fikri temellerinin oluştuğu ve yayıldığı ülke olmuştur. Polonya'da Üniteryen hareketin oluşmasında Socinus ve Blandrata etkisi görülür. Polonya'da fikri temelleri oluşan Üniteryanizm devamında Transilvanya ve İngiltere'de etkisini sürdürmeye devam etmiştir.

1.2.2. Transilvanya'da Üniteryanizm

Transilvanya'nın anti teslis tarihi İznik Konsili'ne kadar dayanır. III. ve IV. yüzyıllarda Got Hükümdarlığı döneminde Arian doktrini bu bölgede yaygın hale gelir ve bu durum XI. yüzyılda Kral Stephan'ın Katolik Hristiyanlığı resmi din haline getirene kadar devam eder. Anti-teslis görüşlerinin tekrar ortaya çıkması ise XVI. yüzyılın ikinci yarısına denk gelir (Wilbur, 1952: 12).

Transilvanya Bölgesi Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine geçtikten sonra artık ticari olarak bir geçiş güzergâhı olmaktan çıkmış ve neredeyse Avrupa için unutulmuş topraklar haline gelmişti. XVII. yüzyıl yazarlarından biri Fransa'da Transilvanya diye bir yer olduğunu bilebilecek dört kişi bile yaşamadığını iddia ederek bu durumu vurgulamıştır. Bunun yanında Batı Avrupalılar tarafından öğrenilmesi zor bir dile sahip olmaları, Avrupa'nın ticari ve kültürel merkezlerine uzaklığı XIX. yüzyıla kadar Avrupa ile tren yolu bağlantısının olmaması da Transilvanya'nın Avrupa tarafından unutulmuş bölge olmasına sebep olmuştur (Wilbur, 1952: 4,5).

Osmanlı'nın hâkimiyetine giren Transilvanya 1543'te özgürlüğünü ilan etmiş ve bu durum 1691'e kadar devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na vergi ödeyerek kendilerine koruma sağlamışlardır. 1544'te Isabella kraliçe olarak, oğlu John Sigismund ise kral olarak Osmanlı tarafından tanınmışlardır (Wibur, 1952: 10). Kovacs'a göre Kral Sigismund 1562'de Üniteryen olmuştur çünkü bu tarihten itibaren Üniteryenlere maddi

destek vermeye başlamıştır (Resim: 12). Bu dönemde Üniteryenler Transilvanya bölgesinde oldukça güçlenmiştir.¹⁵

Transilvanya’da Üniteryanizmin kurucusu Francis David olarak kabul edilir. Francis David, 1510’da Koloşvar’da dünyaya gelmiş ve Servetus’la kişisel olarak hiç tanışmamış olmasına rağmen Servetus’un takipçisi olarak görülmüştür. Servetus’un bu bölgede tanınmasını sağlayan kişi de Francis David olmuştur. Servetus’un kitapları ise Transilvanya’ya George Blandrata tarafından getirilmiştir (Boeke ve Wynne-Jones, 2011: 30-33). Francis David gençliğinin ilk yıllarında Martin Luther’den etkilenmiş ve Lutheran Kilise’ye dâhil olmuştur. Lutheran Kilisesinde piskopos olan David daha sonra Kalvinist görüşlere kendini yakın hissetmiş ve piskoposluktan istifa edip Kalvinist Kilise’de sıradan bir rahip olmuştur. 1566 yılında ise Socinus’un doktrinlerini kabul ettiğini açık bir şekilde dile getirmiştir (Tagart, 1903: 27). Francis David Transilvanya Üniteryenleri için en önemli şahsiyettir. Nitekim Transilvanya Üniteryen Kilisesi’nin ilk piskoposu olarak kabul edilir.

Blandrata, Transilvanya bölgesinde anti-teslis görüşlerinin gelişme göstermesinde etkili olan diğer önemli kişidir. Aslında, Blandrata Transilvanya’ya basit bir tıbbi danışman olarak gelir. Daha sonra Kral ve Kraliçenin güvenini kazanarak en yakın danışmanlarından biri olur. Örneğin, Kral Sigismund 1566’da Osmanlı Sultanına önemli bir ziyaret gerçekleştirdiğinde Kral’a eşlik eder. Blandrata Transilvanya’ya geldikten bir yıl kadar sonra Kalvinist bir kilisenin lideri olan Francis David ile tanışır (Wilbur, 1952: 19). Transilvanya’da Üniteryanizm kilise tarafından kabul edilmiştir ve Blandrata 1563 yılında Kraliçe Isebella tarafından davet edilince daha da güçlenmiştir. Francis David ile bağlantı kuran Blandrata onu etkilemiş ve Francis David’in Kutsal Ruh’un farklı bir kişi olmasından şüphe etmesini sağlamıştır. Francis David ise birçok din adamını etkilemiş ve 400’den fazla vaiz onun yönetimi altına girmiştir. (Carpenter, 1922: 13,14). Bu kadar vaizin David’e katılmasını sağlayan konuşmayı yaptığı kaya Cluj Üniteryen Kilisesi’nde hala muhafaza edilmektedir (Resim: 13).

John Sigismund 1571 yılında ölünce ve onun yerine Katolik olduğu bilinen Stephen Bathory (1540-1586) gelince Üniteryenlere gösterilen müsamaha gösterilmemeye başlar. David, İsa’ya dua etmenin yanlış olduğunu savunmuştur. David’e göre sadece Tanrı’ya

¹⁵ Dr. Sandor Kovacs, Cluj, Protestan Teoloji Enstitüsü, Üniteryen Tarihi Bölümü, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

dua edilmeliydi. Blandrata onu ikna etmeye çalışmışsa da ikna olmamış ve David doktrinde bir yeniliğe gitmeye çalışmıştır. Bu sebeple 1579'da mahkûm edilmiş ve sonunda Deva kalesinde cezaevinde ölmüştür (Carpenter, 1922: 14). Bu mahkûmiyetin sebebi Torda Fermanında Üniteryanizmin resmi olarak kabul edilmesine rağmen dini inançlarda yeniliğe izin verilmemesi olmuştur.

Transilvanya Üniteryanizmi farklı ülkelerden göç alarak büyümeye devam etmiştir. Polonya'da baskı altına alınan Üniteryenler Transilvanya'ya göç etmişler ve kendilerine gelecekteki evleri için Transilvanya'nın Koloşvar (Cluj) şehrini seçmişlerdir. Burayı seçmelerinin sebebi Üniteryanizmin resmi olarak tanınmış dört dinden biri olmasıydı. Polonya Üniteryenleri 1661 yılında Koloşvar şehrine varırlar (Wilbur, 1945: 510-513).

Bu bölgede Üniteryenlerin özgürce dinlerini yaşayıp yayabilmelerinin sebebi oradaki Osmanlı hâkimiyeti olmuştur. Osmanlı-Fransız yakınlaşması ve Fransızların Osmanlılardan yardım istemesi sonucu 1526 yılında Mohaç savaşı olmuştur. 1526 Mohaç savaşından itibaren 1686 yılına kadar Macaristan'ın belli bölgeleri Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır (Işık, 2012: 273). Osmanlının kontrolündeki bölgede sağlanan özgürlük ortamı sayesinde XVI. yüzyılda altmıştan fazla Üniteryen Kilise ortaya çıkar. Osmanlının çekilmesinden sonra bu Kiliselerin çoğu Üniteryenlerden alınmış ve Katolik Kiliseler'e dönüştürülmüştür. Az sayıda kalan Üniteryenler, Katolik ve Kalvinistler arasında erimişlerdir. XIX. yüzyılda ancak tekrar Üniteryen Kiliseler kurulmaya başlanmıştır. Yaşanan zorlu süreçlerden sonra XIX. yüzyılın ilk yarısında Transilvanya'da 100'ü aşkın Üniteryen kilise kurulmuştur. Bu Kiliselerin de 50.000'e yaklaşan üyesi vardı. 1848'de ise sadece Transilvanya'da değil tüm Macaristan'da Üniteryenlik yasal hale getirilmiştir. 1867'de Transilvanya, Macaristan ile birleştiğinde I. Dünya Savaşına kadar Üniteryenler rahat bir dönem geçirmişler ve üye sayılarını 50.000'den 75.000'e, kilise sayılarını ise 106'dan 163'e çıkarmışlardır (Wilbur, 1952: 51,92,95).

Günümüzde ise Romanya'ya bağlı Cluj şehrinde Üniteryen Cemaat yaşamını devam ettirmektedir. Romanya'daki bu cemaatin neredeyse tamamı Macar asıllı vatandaşlardır.

1.2.3. İngiltere’de Üniteryanizm

Üniteryenliğin geliştiği ve kökleştiği dört ülke olarak Polonya, Transilvanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerini sayabiliriz. Bu dört ülkenin her birinin kendine has özellikleri vardır. Nitekim bu dört bölge birbirlerinden etkilenmekten ziyade kendilerine has bir şekilde ve kendi kökleri ile büyümüşlerdir. Örneğin İngiltere Üniteryenleri’nin babası olarak görülen Biddle teslis karşıtı görüşlerini ortaya koyduğunda hiçbir Socinian yazarı okumamıştı (Wilbur, 1952: 102). Her bir Üniteryen gelişimin esas ortak noktası teslis karşıtı görüşler olmuştur.

Socinus’un öğretisi İngiltere’de bazı kitaplar aracılığı ile yayılmaya başlar. Socinus, “*The Rocovian Catechism*” (Anti-teslis İlmihali) isimli çalışmasının Latince versiyonunu I. James adına İngiltere’ye gönderir ancak resmi olarak 1614 yılında yakılır (Carpenter, 1922: 15,16). Hugh Cressy, Socinus’un kitaplarını İngiltere’ye getiren ilk kişi olur ve daha sonra Benedictine rahibi olarak göreve başlar. Lord Herbert Cherbury (1583-1648) “*Religione Gentilium*” (Yahudi Olmayanların Dini) eserinde (Karşılaştırmalı Teolojinin ilk eserlerinden biri olarak görülür) içkin ve kutsal kökenleri konu edinir. Bu eserde taslis karşıtı görüşlerin ilk örneklerine rastlanır. Grotius (1583-1645) “*Veritate Religionis*”(Dinin Gerçeği) isimli çalışmasında Tanrı’nın nitelikleri üzerinde durur. İsa isimli biri olduğunu, O’nun mezarından kalktığını ve Mesih olduğunu kanıtladığını fakat asla Tanrı’nın bedenleşmesi olarak görülemeyeceğini ifade eder. Hales, Jeremy Taylor ve Milton gibi yazarlar farklı görüşlere saygı duyulmasını gerektiğine vurgu yaparlar. Nitekim Chillingworth da bu farklı görüşlere engel olmayarak Hristiyanlar arasındaki ayrımların azalacağını düşünmüştür. Bütün bu yazarlar Socinus’un teolojisini kabul etmeseler de onlar da dogmatik inançlara karşı durmuşlardır. Paul Best (1590-1657) gibi gezginler sayesinde Socinianizm İngiltere’de yayılır. Canterbury ve York meclisleri 1640’da Socinian kitaplarının basılmasını ve dağıtılmasını yasaklamışlardır ve bu öğretiyi yayanların aforoz edilecekleri kararını almışlardır. Parlamento 1648’de teslis inancının reddini idam suçu olarak kabul etmiştir (Carpenter, 1922: 18-21). Bu tür ölüm cezaları XVII. yüzyıla kadar yaşanmaya devam etmiştir. İngiltere’de inançlarından dolayı yakılarak ölüm cezası son olarak 1612 yılında uygulanmıştır. Edward Wightman isimli bir rahip Ariusçu olduğu için yakılarak öldürülmüştür (Doğan, 2021: 227). Wightman

Ebionist, Ariusçu, Anabaptist¹⁶ olmakla suçlanmış ve yakılarak ölüm cezası verilmişti (Wallace, 1850: 536)

İngiltere Üniteryanizmi için en önemli isim ise John Biddle (1615-1662) olmuştur. Biddle, İngiliz Üniteryanizminin kurucusu olarak görülür. Yeni Ahit üzerine yaptığı çalışmalar onun teslis doktrininin şüphe duymasına neden olur. Özellikle Kutsal Ruh'un tanrısallığından şüphe eder. O, mahkûm edilse de bu durum onun Ortodoksluğa karşı yayınlar yapmasına engel olamaz. Sicilya Adalarında mahkûm olmasına rağmen (1654-1658) takipçileri hızla artar. Biddle ölüm cezası ile yargılandıktan sonra meclis kararı ile serbest bırakılır. Biddle dışarı çıktıktan sonra gizli toplantılar yapmaya devam eder ve tekrar tutuklanır. Kefaret ücreti ile serbest kalabilecekken bu parayı ödeyemez ve 47 yaşında iken 22 Eylül 1662'de cezaevinde ölür (Wilbur, 1952: 126). Takipçilerine "Biddelians"lar bazen de "Socinians"lar denilmiştir ancak onlar "Unitarian" ismini tercih etmişlerdir.

1698'de parlamento Üniteryen etkinin güçlendiğini görünce Üniteryenlerin bütün vatandaşlık haklarından mahrum kalacağını ve 3 yıl mahkûm olacakları kararını alır ancak teslis karşıtı görüşler yayılmaya devam eder. Bu arada yeni ve güçlü bir etki de John Locke ile başlamıştır. John Locke (1632-1704) "*The Reasonableness of Christianity*" (Hristiyanlığın Mantığı) tezini yayınlar. Bu çalışmasında Yeni Ahit'e ve ilk vaizlere dayanarak İsa'nın Mesih olduğu üzerinde durmuştur. Bütün bu gelişmelerle beraber XIX. yüzyılda İngiltere'de Üniteryen mabet sayısı 200'e ulaşmıştı (Carpenter, 1922: 22-28). Üniteryenliğin bu gelişimi birçok zorluğa rağmen Üniteryenlerin sabırla kendileri ile ilgili yanlış bilinen tezleri çürütmeleri ile sağlanmıştır (Lewis, 1932: 67).

İngiltere'de Üniteryenlik daha sonra ise Priestley ve Belsham'ın görüşleri ile şekillenir. Her ikisinde de vurgu İsa'nın insan olduğu ve bunun kanıtının kutsal kitapta olduğudur. Daha sonra ise en büyük kişisel etkiyi James Matineau (1805-1900) yapar. "*The Rationale of Religious Inquiry*" (Dini Araştırmanın Gerekçesi) isimli çalışmasında mucizelere inanmanın gerekli olmadığını belirtmiştir (Carpenter, 1922: 39-40).

Ayrıca John James Taylor (1797-1869) "*Retrospect of Religious Life of England*" (İngiltere'nin Dini Hayatının Geçmişi) çalışmasıyla Üniteryenliğe etki etmiştir. John Kenrick, George Vance Smith, James Drummond, John Relly Beard, Edgar Taylor,

¹⁶ Kutsal Kitap vurgusu yapan ve bebek vaftizini kabul etmeyen XVI. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış Hristiyan mezhebi (Keleş, 2020: 326)

Samuel Sharpe, H.A. Bright da Üniteryenliğe hizmet etmiş kişilerdir. Bunlardan en etkilileri de “*The Creed of Christendom*” (Hristiyanlık İnancı) isimli çalışmasında mucizelere inanmaya olan tepkisiyle William Rathbone Greg olmuştur. Ayrıca Ralph Waldo Emerson ve Theodore Parker’ın Max Müller ile beraber yaptıkları çalışmalar Hristiyan dünyasının sınırlarının ötesine geçmiştir (Carpenter: 1922: 42-44).

Orta İngiltere diye adlandırabileceğimiz bölgede öncelikle “*The Warwickshire and Adjoining Counties Unitarian Tract Society*” (Warwickshire ve Yakın İlçeler Üniteryen Yolu Derneği) adında bir örgüt 1806’da Birmingham’da organize olmuştur. İngiltere de kurulan diğer bir Üniteryen kuruluş ise “*Midland Christian Union*” (Midland Hristiyan Birliği) olmuştur. Bu kuruluş 1865 yılında “*Warwickshire Unitarian Tract Society*” (Warwickshire Üniteryan Yolu Derneği) tarafından düzenlenen toplantıda kurulmuştur. Toplantı, Messiah Kilisesinde A. Martin başkanlığında Birmingham’da yapılmıştır. Kuruluşun amacının Hristiyanlıkta özgürlüğün artırılması olarak ifade edilmiştir. 1881’de ise “*Provinced Assembly*” (Kent Konseyi) ismi altında toplantılar yapılmaya başlanmıştır (Evans, 1899: 1-7).

1774’de teslisi reddeden birçok Presbiteryen¹⁷, Baptist¹⁸, Metodist¹⁹ ve çok sayıda Anglikan²⁰, Üniteryen organizasyona katılır. Bu organizasyonun kurucusu muhalif Anglikanlardan biri olan Joseph Priestley’dir. İngiltere’deki Üniteryenler, krallık tarafından radikal olarak etiketlenirler. Priestley de bu dönemde ülkesinden ayrılmak zorunda kalır (Harris, 2018:2).

Theophilus Lindsey (1723-1808), 1774’de Londra’da ilk Üniteryen mabedini açar (Mellone, 1925: 14). İngiltere’deki ilk Üniteryen Kilise olma özelliğini taşıyan Essex Kilisesi’ne Joseph Priestley, Benjamin Franklin, Richard Price ve John Disney gibi önemli figürler destek olmak için gelir ve Lindsey’i desteklerler. 20 yıl boyunca Lindsey bu kiliseyi yönetir. Joseph Priestley’in rahip olarak çalıştığı Ledds, Birmingham ve Hackney Kiliseleri Üniteryenliği seçerler (Mott, 1906: 52-55).

Thomas Belsham’ın Londra’ya atanması ile Üniteryen hareket güç kazanmıştır. Lindsey, Priestley ve Belsham’ın önderliğinde 1791’de “*Unitarian Society for Promoting*

¹⁷ Tanrı’nın Oğul ve Kutsal Ruh ile farklı görünümeler altında insanlar ile iletişim kurduğuna inanılan Protestan mezhebidir. Tanrı’nın üç farklı kişiliği olduğuna inanırlar (Sankcioğlu, 2002: 277).

¹⁸ Sadece yetişkin vaftizini kabul eden mezhep (Sadler, 1994: 5).

¹⁹ John Wesley’in kurucusu olduğu kişisel dini tecrübeyi ön plana çıkaran mezhep (Gündüz, 2008: 148).

²⁰ İngiltere’de ortaya çıkmış ve gelişmiş olan mezhep. Temel öğretileri olarak İznik Konsili kararlarını kabul etmişlerdir. Protestanlar gibi iki temel sakramenti kabul ederler (Gündüz, 2008: 147).

Christian Knowledge and the Practice of Virtue by the Distribution of Books” (Kitapların Dağıtılması, Hristiyan Bilgisini ve Erdemini Uygulamasını Teşvik Eden Üniteryen Derneği) kurulur (Carpenter, 1922: 32).

Yerel Üniteryen organizasyonlar kurulmaya başlar. Şapeller açılır ve kongreler düzenlenir. Üniteryen fon kurulur ve misyonerler krallığın farklı bölgelerine gönderilir. 1806’da kurulan bu fonun amacı Üniteryen Kiliseler’e maddi destekte bulunmak, onların hayatta kalmasını sağlamak ve Üniteryen misyonerlerin seyahat masraflarını karşılamak olarak belirlenmiştir (Mellone, 1925: 21-22). 1813’de kazanılan demokratik haklar²¹ ile beraber 1819’da Üniteryenler bir kuruluş olarak kabul edilirler. 1825’de ise farklı Üniteryen kuruluşlar “*British and Foreign Unitarian Association*” (İngiliz ve Yabancı Üniteryen Birliği) çatısı altına toplanmışlardır (Carpenter, 1922: 33).

İngiltere’de Üniteryenler, eğitim ve hayırseverlikte aktif olmalarına rağmen sayısal olarak artmak için çok çaba sarf etmemişlerdir. Buna bağlı olarak Galler’in bazı bölgelerinde Üniteryenlik yayılmış ancak İskoçya’da tutunamamıştır. Yeni şapeller inşa etmişler fakat mezhepsel coşkunluk çok aktif olarak yaşanmamıştır. 1882’de Ulusal Konferans organize edilmiş fakat ortak bir isim kullanılmamıştır (Carpenter, 1922: 44-45). 1819’da “*Universalist Magazine*” (Universalist Dergi) isimli haftalık gazete yayına geçmiştir. Bu yayın daha sonra “*Unitarian Christian*” (Üniteryen Hristiyanlık) ismi ile yayın hayatına devam etmiştir (Harris, 2018: XVII). 2020 yılından itibaren ise yılda iki defa yayınlanan “*UU World*” (Üniteryen Universalist Dünya) ismi ile yayın hayatına devam etmektedir (Resim, 14).

Günümüzde İngiltere’de yaşayan Üniteryen sayısı oldukça azalmıştır. İngiltere’de toplam 179 Üniteryen Kilise, 150 Üniteryen rahip ve rahibe ve 7000 civarında Üniteryen yaşamaktadır²². Günümüzde en çok Üniteryenin yaşadığı ülke ABD’dir.

1.2.4. ABD’de Üniteryanizm

Üniteryanizm İngiltere’de yaygınlaştıkça bunun etkisi ABD’de özellikle Boston Massachusetts’te görülür. Enenezer Gay (1696-1787), Harvard’dan mezun olduktan sonra Hingham Kilisesi’nin başına geçer. Dönemin en etkili ve popüler vaizlerinden biri

²¹ Teslis Doktrini Kanunu 1813 (Yasa 53 Geo 3 c 160)

https://en.wikipedia.org/wiki/Doctrine_of_the_Trinity_Act_1813 (Erişim Tarihi: 04.02.2023)

²² <https://altrinchamunitarians.org.uk/> (Erişim Tarihi: 01.12.2022)

olur. 1740'da teslis karşıtı görüşlerini açıklar ve bu görüşleri dolayısıyla ABD Üniteryanizmi'nin babası olarak kabul edilir (Wilbur, 1952: 227).

Boston'da Üniteryanizmin yaygınlaşması anlamında en büyük etkiyi yapan kişi Charles Chauncy (1705-1787) olmuştur. Massachusetts'te ise Johanthan Mayew (1720-1766) teslis karşıtı görüşleri ile etkili olmuş ve ABD'de dini özgürlüklerin babası olarak anılmıştır. New York'ta 1794'te John Butler ilk Üniteryen topluluğu organize etmiştir. Philadelphia'da ise Priestley etkili olmuş ve oradaki ilk Üniteryen topluluğu kurmuştur (Wilbur, 1952: 228-234).

Tarihçilere göre New England'da 1782 yılında açılan Protestan Kilisesi ABD'nin ilk Üniteryen Kilisesi olmuştur (Carpenter, 1922: 48). Bu Kilise'nin açılmasına öncülük eden kişi James Freeman (1759-1835) olmuştur (Mott, 1906: 59).

William Ellery Channing (1780-1842) 1819'da mezhepsel manifestosunu²³ ve Üniteryen Hristiyanlık vaazını verir. Bu görüşe göre, Yeni Ahit diğer herhangi bir kitap gibi okunmalı ve toleranssız kilise tutumu sonlandırılmalıdır (Harris, 2018:4). Yeni Ahit'te teslis inancını destekleyen tek bir cümle dahi bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca Channing bu vaazında İsa'nın Hristiyanların tek yol göstericisi olduğunu ve İsa'nın öğretilerinin tek otorite olduğunu ifade etmiştir. Hristiyanların hayatının İsa'nın yol göstericiliği ile şekillenmesi gerektiğini belirtmiştir. Channing'e göre İsa'nın hem beşeri hem de Tanrısal özellikler taşıdığını öne sürmek büyük bir hatadır. Yeni Ahit incelendiğinde bu bakış açısının yanlış olduğu anlaşılır. Yeni Ahit'te İsa sürekli kendini Tanrı'dan ayırır. İsa'nın Tanrı olduğu veya Tanrısal özelliklerle taşıdığı yorumu tamamen yanlıştır. Channing bu vaazında Hristiyanlığın hatalarından kesinlikle arındırılması gerektiğini ifade etmiştir. ²⁴ Channing, Amerika'daki Üniteryen mezhebinin kurulma sürecinde "karizmatik peygamber" rolünü üstlenmiştir (Mendelsohn, 1971: 170).

Channing'in meşhur Baltimore vaazından 6 yıl sonra yani 1825'de İngiltere Üniteryen Kuruluşu ile beraber aynı gün Amerika Üniteryen Kuruluşu hayata geçmiştir. 1900'da Boston'da "*International Council of Unitarian and Other Liberal Religious*

²³ Baltimore vaazı veya Üniteryen Hristiyanlık Vaazı denen bu ünlü vaazın ilk bölümünde Channing Yeni Ahit'e bakışını anlatır. Bu konuya şu şekilde bakar: "İncil, insanlar için, insanların dilinde yazılmış bir kitaptır ve anlamı diğer kitaplarla aynı şekilde aranmalıdır." Vaazın ikinci bölümünde ise Üniteryenlerin takip etmesi gereken beş prensibi açıklar. Bunlar: teslis inancına karşı durmak, İsa'nın insan olduğuna inanmak, İsa'nın Tanrı tarafından gönderilmiş ve O'nun mesajını iletmış bir insan olduğuna inanmak, Tanrı'ya iman etmek, erdemli olmak (Carson, 2019: 4,5).

²⁴ William Ellery Channing, The First Independent Church of Baltimore, 1819.

Thinkers and Workers” (Uluslararası Üniteryen ve Diğer Liberal Dini Düşünürler ve İşçiler Konseyi) kurulmuş ve Amsterdam, Cenevre, Boston, Berlin ve Paris’te büyük toplantılar düzenlemişlerdir. 1921’e gelindiğinde Kanada dâhil olmak üzere topluluk sayısı 452’ye ulaşmıştır (Carpenter, 1922: 47-54). Bu Üniteryen kuruluşlar kadın, çocuk, gey, lezbiyen hakları üzerinde aktif şekilde çalışmalar yürütmüşlerdir. 1967’de “Siyahi Üniteryen Üiversalistler” adı altında organize olunmuştur. 1970 yılında gey ve lezbiyen hizmetleri doğrulanmıştır. 1977’de Kadın ve Dini Özgürlükler Yasası onanmıştır. Aynı cinslerin evlenmesinin meşru olduğu ICUU (Uluslararası Üniteryen Üiversalist Konseyi) Başkanı William Sinkford tarafından 2004 yılında onanmıştır (Harris, 2018: XX).

UUA (Unitarian Universalist Association), siyahi insanların hakları ile 1967’den beri aktif olarak ilgilenmiştir. 1968’de BAC (Black Affairs Council) kurulmuş ve siyahi insanların problemleri ile ilgilenilmeye başlanmıştır. Siyahi insanlar siyasi, ekonomik ve sosyal olarak desteklenmiştir (Forsey, 2001: 7,8).

İngiltere’de kurumsallaşan Üniteryenlik, ABD’de daha liberal bir görüş haline gelmiştir. Siyahi hakları, eşcinselliğin tanınması, kadın hakları gibi alanlarda diğer muhafazakâr Hristiyanlardan farklı bir tutum sergilemeye başlamışlardır. Üniteryanizm son safhasında artık dinler arası diyaloga çok fazla önem vererek diğer dinlerle iletişime geçmişlerdir. İslam dini ile olan münasebetleri ise çok daha eskilere dayanmaktadır.

Günümüzde ABD Üniteryanizmi, artık bir Hristiyan mezhebinden ziyade liberal bir topluluk olduğuna dair çok fazla eleştiri almaktadır. Günümüzde Üniteryen Cemaate kayıtlı 200.000 civarında üye olduğu kayıtlara geçmiştir (Tablo: 1). Ancak herhangi bir cemaate üye olmayıp Üniteryen inanca sahip olanlar da göz önüne alındığında bu sayının daha fazla olacağı tahmin edilmektedir. UUA (Unitarian Universalist Association) örgütü tüm dinlerle etkileşime geçmeye çalışmaktadır bu yüzden herhangi bir dine mensup bir insanın hatta ateistlerin hoşgörüsüyle karşılandığı dini bir kuruluş olmuştur. UUA isimli kuruluşun resmi internet sitesinde kendilerini tanımlarlarken “*Biz Üniteryen Üiversalistleriz ve biz Budist, Hristiyan, Hindu, Hümanist, Yahudi, Müslüman, Pagan, ateist, agnostik ve daha fazlasıyız*”²⁵ ifadeleri bu bakış açılarını göstermektedir.

²⁵ <https://www.uua.org/beliefs/who-we-are> (Erişim Tarihi: 14.11.2022).

1.3. Üniteryanizm Ve İslam Dünyası İlişkileri

Üniteryanizmin İslam dinindeki tevhit inancına benzer bir şekilde sahip olduğu tek Tanrı inancı Üniteryenler ile İslam Dünyası arasında ilişkilerin diğer mezheplere göre farklılaşmasına sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Üniteryenler ile İslam Dünyası arasındaki ilk ilişkiler başlamıştır. Ancak İslam Dünyası'nın Arius ve Ariusçuluğa dair görüşleri çok daha eskilere dayanmaktadır.

1.3.1. Klasik Dönem İslam Dünyasında Ariusçuluğa Bakış

Arius'un tek Tanrı inancına vurgu yapması ve diğer mezheplerin aksine İsa'yı Tanrı'nın oğlu olarak değil bir peygamber olarak görmesi Klasik Dönem İslam âlimlerinin dikkatini çekmiş ve eserlerinde bu mezheple ilgili bilgiler vermişlerdir. Arius'un görüşlerini takip eden kişiler Ariusçu olarak adlandırılmıştır. Ariusçuların özellikle 318 ile 381 yılları arasında Roma İmparatorluğunda etkili bir mezhep olduğu bilgileri verilmiştir (Baş, 2000: 193). Ariusçuluğun hâkim olduğu yerlerde örneğin İspanya'da İslam'ın çok hızlı yayılmasının sebeplerinden birinin de Ariusçuluğun İslam ile benzer yönleri olduğunu düşünen bilim insanları olmuştur. Benzer yönlerden dolayı bu bölgelerde yaşayan topluluklar Müslümanlara yakınlık göstermişlerdir (Doğan, 2021: 220). Nitekim Ariusçuların İsa'nın Tanrı oğlu olduğunu reddetmesi Kur'an'da Allah'ın çocuk edinmediğini belirtmesi ile paralellik göstermektedir²⁶. Arius mezhebiyle ilgili İslam âlimleri görüşlerini belirtmiş ve eserlerinde onlarla ilgili bilgiler vermişlerdir.

Nâşî el-Ekber (öl. 906), Hristiyan mezheplerini tevhitçi ve teslisçi olarak ikiye ayırmış ve Ariusçuları tevhidci kategoride anlatmıştır. Hasan b. Eyyûb (ö. 988) Ariusçuları İslam'a en yakın mezhep olarak nakletmiştir. Biruni (ö. 1061), Ariusçuluğun İslam'a en yakın ve diğer Hristiyan mezheplere ise en uzak mezhep olduğunu yazmıştır (Doğan, 2021: 477-479). İbn Hazm (ö. 1064) I. Konstantin'in Ariusçu olduğunu ve Ariusçuların İsa'yı bir kul olarak gördüklerini ve İsa'nın Tanrı'nın kelamı olduğuna inandıklarını ifade etmiştir (Aşırov, 2009: 106).

Şehristani'ye göre Ariusçular, İsa'nın Tanrı'dan sonra gelen en önemli kişi olduğuna, onun baş melek olduğuna inanırlar (Doğan, 2021: 484). Şehristani Hristiyanlıkta en büyük mezhepler olarak Yakubiyye, Nesturiyye ve Melkiyye

²⁶ Mü'minin, 91.

mezheplerini sayar (Oymak, 2021: 685). Bu üç mezhep de teslis inancını kabul etmiş mezhepler olarak Klasik Dönem İslam âlimleri tarafından eleştirilmiştir.

İbn Teymiyye “*el Cevabü’s-Sahih*” isimli eserinde Hristiyan mezheplerden hakka en yakın olanının Ariusçular olduğunu en uzak olanların ise Yakubiler olduğunu yazmıştır. Ariusçuların azınlıkta olduğunu yazan İbn Teymiyye’nin bu eseri göz önüne alındığında XIII. yüzyılda hala Ariusçuların yaşadığı sonucuna ulaşılabilir. İbn Haldun ise Arius’u Hristiyanlık için Petrus’tan sonra en önemli ikinci kişisi olarak anlatmıştır (Doğan, 2021: 486,490).

Genel olarak Klasik Dönem İslam dünyasında Ariusçu görüşlerin İslam’a en yakın Hristiyan mezhebi olduğuna dair bilgiler verilmiş ve özellikle Ariusçuluğun teslis karşısı görüşleri üzerinde durulmuştur.

1.3.2. Osmanlı Döneminde Üniteryanizm İle İlişkiler

Osmanlı İmparatorluğunun özellikle Doğu Avrupa’daki egemenliği, fethettiği topraklarda tüm Hristiyan mezheplere aynı mesafede kalıp mezheplerini özgürce yaşamalarına olanak sağlaması ve Üniteryanizmin tek Tanrı inancı Osmanlı Devleti ile Üniteryanizm ilişkilerini şekillendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Üniteryenlerle olan ilişkileri şekillendiren faktörlerden biri de Üniteryen hareketin önemli temsilcilerinin İslam’a olan bakış açıları olmuştur. Örneğin, anti-teslis hareketinin kurucusu sayılan Servetus, yüzyıllarca İslami hükümlerin yönettiği İspanya’dandır. Meşhur eseri “*De Trinitatis Erroribu*”da Kur’an’dan birçok alıntı yapmıştır (Mulsow, 2010: 556).

Üniteryanizmin Transilvanya’da doğup büyümesinde bir Osmanlı etkisi olduğu görülür. Transilvanya bölgesi Osmanlı İmparatorluğu’nun 1526’da Mohaç Meydan Muharebesi sonucunda Budin’i (Budapeşte) kontrol altına alması ile birlikte bir sınır bölgesi olmuştur. Sultan Süleyman bu zaferden sonra bu bölgenin kontrolünü Kraliçe Isabella ve oğluna bırakmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Transilvanya, Protestanlığın gelişmesi için en güvenli yerlerden biri olmuştur. 1568’de Kraliçe Isabella’nın oğlu yeni kral ve Üniteryen John Sigismund, Torda Fermanı’nı onaylamıştır. Tarihçiler bu belgeyi Avrupa’nın ilk dini hoşgörü belgesi olarak görürler. Bu ferman ile Sigismund vatandaşlarına kendi dinlerini özgürce yaşama, kendi vaizlerini seçme ve vaizlerin kendi öğretilerini dilediği gibi yayma hakkını vermiştir. Torda Fermanı’nın yayınlanmasında

Francis David'in katkısı büyüktür. Sigismund'un böyle bir ferman yayınlamasında bir hümanist olan annesi Kraliçe Isabella'nın da katkısı olduğu görülür. Kraliçe oğlunu kendisi gibi bir hümanist olarak yetiştirerek buna katkı sağlamıştır (Ritchie, 2009: 1-4). Bu hümanist yaklaşım onun tüm dini inançlara saygısını gösteren Torda Fermanı'nın kabulü ile görülmektedir.

Transilvanya'da yaşanmış olan hoşgörölü ortam konusunda elbette bir de Osmanlı ve İslam etkisinden söz edilmelidir. Macaristan Üniteryen Kilisesi her ne kadar bu etkiyi görmezden gelse de George Huntston William gibi Macar olmayan tarihçiler bu etkiyi kabul ederler. William'a göre Osmanlı toleransı askeri bir stratejidir (William, 1992: 1105). Osmanlı Tarihçisi Victoria Holbrook ise Osmanlıların kültürel elementleri sentezlemede eşsiz olduklarını söyler. Buna örnek olarak Musevilerin Avrupa'da bulamadıkları güvenliği Osmanlı'da bulmaları verilebilir. Nitekim en büyük Musevi tarihçilerden olarak görülen Salo Baron, XVI. yüzyıl Osmanlı dönemini Museviler için altın çağ olarak nitelemiştir. Nitekim anti-semitizm Hristiyan orijinlidir. Museviler Avrupa'da bulamadıkları refahı Osmanlı topraklarında bulmuşlardır (Shaw, 1990: 1073).

Üniteryenler de en radikal kitaplarını bu özgürlükten yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun egemen olduğu topraklarda basmışlar ve bu yayınları gizlice Transilvanya'ya sokmuşlardır (Bela, 2002: 43). Transilvanya Üniteryenlerinin bazılarına göre İslam, Üniteryanizmin yeni bir formudur. Fransız tarihçisi de la Croze yazdığı bir mektupta Transilvanya Üniteryenlerinin Kur'an'daki tevhit inancına tamamen katıldıklarını ve bu grupların İslamlaşma tehlikesi altında olduğunu belirtir. Alexander Sandor Unghvary'ye göre Francis David bir Hristiyandan çok bir Müslüman olarak nitelenebilir çünkü David İncil'den daha çok Hz. Muhammed'den alıntı yapmayı sevmektedir. Ritchie ise Osmanlı döneminde birçok sadrazamın Slav kökenli olduğunu ve bunlardan bazılarının Üniteryen olma ihtimalinin yüksek olduğunu iddia eder (Ritchie, 2009: 13).

Bazı Üniteryenler Osmanlı yönetimi ile iletişim kurmaya ve Osmanlı'dan yardım istemeye çalışmışlardır. Örneğin 1682'de Londra Üniteryenleri, Fas büyükelçisi Mohammad be Hadou ile görüşerek Üniteryen-Osmanlı ittifakı önermişlerdir (Ritchie, 2009: 5-9). Osmanlı Sultanı ile iletişime geçmek istemiş diğer bir din adamı ise Almanya'nın Heidelberg şehrinde popüler bir papaz olan Adam Neuser olmuştur. Neuser, Sultan'a İslam'ın dini öğretilerine sempati duyduğunu ve eğer Osmanlı Almanya'yı

fethederse burada çok destek göreceğine dair mektup yazar. Bu mektup Sultan'a ulaşmaz ancak Prens, bu mektuptan haberdar olur. Prens mektuplardan haberdar olunca Neuser, Johann Sylvan ve Blandrata'nın tutuklanması için emir verir. Neuser bunu önceden haber alarak Transilvanya'ya kaçır (Wilbur, 1945: 274). Neuseur, Sultan Süleyman'a yazdığı bu mektubunda birçok Hristiyan'ın ikna olduğunu ve İslam'a geçeceklerini yazmıştır (Mulsow, 2010: 557).

Özellikle Transilvanya Üniteryenleri "Hristiyan Türkler" olarak görülmüş ve Hristiyan olmadıkları yönünde eleştirilmişlerdir. Bununla beraber Üniteryenler, Yahudi, Pagan ve ateist olmakla da suçlanmışlardır. Thomas Calvert bir Hristiyanın Arianizm ve Socinianizmden sonra Türkleşmesi ve Müslüman olmasının tuhaf bir durum olmadığını ifade eder. Zaten Socinianizm Osmanlı egemenliğindeki Transilvanya bölgesinde doğmuş ve gelişmiştir. Ortodokslara göre Üniteryanizm İslam'dan daha kötüdür. Whitaker, "*The Origin of Arianism*" (Arianizmin Kökeni) isimli kitabında Muhammed'in Socinianistler kadar tanrıya küfretmediğini söyler. Bu yaklaşım bazı Üniteryenlerin kendilerini İslam'a çok yakın hissetmesine mani olmamıştır. Örneğin William Freke, Tanrı'nın birliğini savunan ve teslise karşı çıkan Kuran'ı ve Muhammed'i övmekten mutlu olduğunu söyler. Buna benzer olarak Stephen Nye de İslam'ın tevhit anlayışını över ve aslında İslam'ı doğru Hristiyanlığın tazmini olarak görür (Meggitt, 2018: 51,52). 1568'de "*De falsa et Vera Unius Dei Patris Fili et Spiritus Sanctus Cognitione*" (Tek Tanrı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un Yanlış ve Gerçek Bilgisi Üzerine) isimli makalede Blandrata ve David ilk defa anti-teslis tarihini anlatırlarken İslam'dan bahsederler. Onlara göre doğuda İslam'ın yayılması ve Hristiyanlığın taraftar bulamamasının sebebi Hristiyanlıktaki teslis inancıydı hatta Blandrata, Yahudilerin Hristiyan olmamasının sebebini de buna bağlamıştır (Mulsow, 2010: 565). Socinus'un İtalya'da teslis karşıtı konferanslarına katılanlardan biri olan Abbot Buzzale, karşılarına çıkan ağır cezalar ve ölüm cezalarından kaçarak Türklere sığınır (Wilbur, 1945: 94,95). Tüm bu kaçışlardan Osmanlı'nın gerek Transilvanya'da gerekse kendi topraklarında Üniteryenlere gerekli hoşgörü ortamını sağladığı görülmektedir.

Bazı Hristiyan teologlar ise İslam'ın Arius'dan doğduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin Cristoph Sand, Muhammed'in aslında İsa'ya inandığını ancak onun da Arius gibi

İsa'yı Tanrı olarak değil en mükemmel varlık olarak gördüğünü söyler. John of Damascus ise Bahira²⁷ isimli rahibin Arius'a tabi olduğunu iddia eder (Mulsow, 2010: 567,568).

Bazı Üniteryenler ise İslam Dini ile Hristiyanlığı birleştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Örneğin, 1520'lerde Sakız Adası'nda dünyaya gelen Jacobus Palaeologus, radikal bir anti-teslisci olduğundan dolayı Roma'da 1585'de sapkın ilan edilerek idam edilmiştir. Jacobus'un amacı tek Tanrı inancına dayanan, Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar tarafından kabul edilecek yeni bir dini form oluşturmaktır. Onun bu görüşleri özellikle Transilvanya Üniteryanizmini etkilemiştir. Paleologus'a göre, İsa Tanrı'nın enkarnasyonu değil sadece bir peygamberdi. Nitekim İsa'ya atfedilen "Mesih" ya da "Christ" gibi ifadeler krallara, rahiplere ya da diğer peygamberlere de yapılan yüceltme ifadeleridir. İsa, Tanrı tarafından peygamber olarak gönderilmiş ve öldükten sonra cennete gitmiştir. Aslında Paleologus İslam'daki tevhidi Hristiyanlığa uygun bir şekilde yorumlamaya çalışmıştır. Nitekim 1572 Polonya sürgününde yazmış olduğu kitapta Hristiyanlık ve İslam'ın aslında tek bir din olduğunu iddia etmiştir. Hatta Müslümanlar için "Hristiyan Türkler" ifadesini kullanmış ve onların gerçek Hristiyanlığı yaşadıklarını iddia etmiştir. Paleologus 1554-1555 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş ve belirli bir çevrede etkili olmuştur (Rothkegel, 2016: 978-985).

Neuseur ve Paleologus İstanbul'da bir araya gelmişler ve insanları nasıl İslam'a geçirebilecekleri hakkında görüşmüşlerdir. Bu görüşmelerin yapıldığı Paleologus'un mektuplarından anlaşılmaktadır. Ayrıca bu mektuplarda Murad İbn Abdullah'ın yazmış olduğu "*Kitab Tesviyetu't-Teveccuh İle'l-Hakk*" (Allah'a Dönmenin Rehberi) isimli

²⁷ Bazı siyer ve İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Peygamber'in henüz on iki (bir başka rivayete göre dokuz) yaşında iken amcası Ebû Tâlib tarafından bir Kureyş ticaret kervanı ile Suriye'ye götürüldüğü rivayet edilir. Kafîle her zamanki gibi Busrâ'da, Bahîrâ diye bilinen münzevi rahibin manastırı yanında konaklamıştı. Yine rivayete göre Bahîrâ'nın yaşadığı bu küçük manastırda eskiden beri bir kitap bulunuyor ve bunu okuyan her rahip Hristiyanların en bilgili din adamı oluyordu. İbnü'n-Nedîm, Bahîrâ'nın elindeki dinî metinlerin suhuf tercümeleri olabileceğini söyler. Bu bilgin rahiplerden biri olan Bahîrâ, daha önceki seyahatlerde Kureyşliler buradan geçtikleri zaman onlarla hiç ilgilenmez ve kimse ile konuşmazdı. Ancak bu defa manastırdan dışarı bakarken kervanda bulunan Hz. Muhammed'i bir bulutun gölgelendirdiğini, bir ağacın altında oturduğu zaman dallarının onun üzerine eğildiğini gördü. Bunun üzerine hemen bir sofraya hazırlayıp kafîle mensuplarını yemeğe davet etti. Kureyşliler o güne kadar kendileriyle hiç ilgilenmeyen Bahîrâ'nın bu davetini biraz da hayretle kabul ettiler ve yaşı küçük olduğu için Hz. Muhammed'i kervanın yanında bırakıp manastıra gittiler. Ancak Bahîrâ yemeğe onun da gelmesini istedi ve kendisiyle bizzat ilgilendi, ona çeşitli sorular sordu, sırtına bakarak peygamberlik mührünü (hâtem-i nübüvvet*) gördü. Bahîrâ daha sonra Ebû Tâlib'e Muhammed'in kimin oğlu olduğunu sordu. Yetim kaldığını öğrenince ona iyi bakmasını ve yahudilerden korumasını tavsiye etti. Bunun üzerine Ebû Tâlib Suriye'deki işlerini hemen bitirip onu Mekke'ye götürdü. Bu rivayetin sonunda, Ehl-i kitap'tan üç kişinin Hz. Muhammed'i görünce ona kötülük yapmak istedikleri, ancak Bahîrâ'nın buna engel olduğu da zikredilir (MUSTAFA FAYDA, "BAHÎRÂ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahira> (Erişim Tarihi: 19.01.2020).

kitaptan bahsedilir. Bu kitabın yazarı olan Murad İbn Abdullah da sonradan Müslüman olan bir Macardır (Mulsow, 2017: 184). Bu eserinde Murad, Hristiyanların İslam'a yönelik yanlış olan bilgilerini düzeltmeye çalışır ve Hristiyanlığın kendince yanlış olan taraflarını ortaya koyar (Pamuk, 2021: 55). Bu tür çabalar insanları İslam'a davet etmekten daha çok kendi inançları olan Üniteryenliği ve anti teslis görüşlerine destek bulmak ve konumlarını güçlendirmek şeklinde olmalıdır. Zira Üniteryenler kendilerine yapılan suçlamalara karşın kendilerini tarih boyunca Hristiyan olarak görmüşlerdir.

Osmanlı hâkimiyetindeki Transilvanya bölgesinde Üniteryenler ile ilişkiler devam eder. 24 Ağustos 1548'de Budapeşte'de Sultan'ın temsilcisine, Macar bir Üniteryen olan Imre Szigeti'yi cezalandırması için başvurulur. Nitekim onlara göre Szigeti bir kâfirdir ve öldürülmeli veya sürgüne gönderilmelidir. Paşa, bu teklifi reddetmekle kalmaz aynı zamanda bir ferman yayınlar. Bu fermana göre Luther yanlıları istedikleri her yerde korkmadan ibadet edebileceklerdir. Paşa, Luther inancının doğru olan Hristiyan inancı olduğunu belirtir. Ritchie'ye göre Paşa'nın bu fermanı Torda Fermanı'na zemin hazırlamış olabilir. Torda Fermanı'nın hazırlanmasında önemli bir rolü olan Francis David, bu fermana dini hoşgörünün ne demek olduğunu öğrenmiş olabilir. Nitekim Francis David ve Szigeti okul arkadaşlarıydı ve daha sonra her ikisi birbirine yakın Kiliselerde rahip olarak çalışmışlardı. Paşa'nın bahsedilen hükmü şu şekildedir:

Ben doğru dine iman ettiğim için ve siz buna iman etmediğiniz için size İslami bir hüküm veremem. Bizim gibi Tanrı'nın inayetiyle tek Tanrı'ya inananlar da var. Tanrı'nın üç kişide tezahür ettiğine inananlar da. Ve Tanrı İmparatorlara, Paşalara diğer insanların imanlarına müdahale etmelerine müsaade etmediği için ben de bu anlamda kimseye zulmetmem. Teslise inananlar buna inanmaya devam edebilir inanmayanlar da etmezler. Bu yüzden tüm dini gruplara sakın kalmalarını ve birbirlerine zarar vermemelerini emrediyorum. Herhangi bir grup buna niyetlenirse benim tarafımdan cezalandırılacaklardır. Macarlar, Yahudiler, Rumlar ve Sultanın inayetiyle fethedilmiş olan diğer yerlerde kimse kimsenin dinine müdahale edemez. Ve sen Piskopos, sen kimseyi dininden dolayı asamazsın çünkü insanların imanlarına tek müdahale edebilecek olan Yüce Tanrı'dır. Bu yüzden ben de seni ve iki yoldaşını yakalayıp asmak istememe rağmen sadece 800 thaller para cezası veriyorum. Bu para cezasını ödemek zorundasın. Hepsi bu kadar (Falus, 2017: 154).

Osmanlı yöneticileri sonraları bu gibi tartışmalarda hüküm vermenin tartışmaları sonlandırmadığını bilakis daha da hararetlendirdiğini anlamış ve kendilerini bu tür tartışmalardan uzak tutmayı seçmişlerdir. (Fodor, 2000: 197)

Bütün bu gibi örneklerden anlıyoruz ki Macaristan’da özellikle 1550 ile 1570 arası Protestanların güvenliği Osmanlı hâkimiyeti sayesinde sağlanmıştır. Üniteryanizmin ortaya çıkışında Francis David’in, dinler arası evliliklerin, John Sigismund’un etkisi olduğu kadar Osmanlı’nın Protestanlara ve diğer farklı dini akımlara sağladığı güvenli alanın da etkisi olduğu görülmektedir (Ritchie, 2009: 13-15).

Alman teolog Johann Heinrich Hottinger, 1600 yılında yayınlanan “*Historia Orientalis*” dergisinin ikinci edisyonunda “*De pseudo-Christianis illis, quos Arabes vocant al-muwahhidin*” (Arapların el-muvahhidin Dediği Sahte Hristiyanlar Hakkında) başlığında Socinianism ile İslam benzerliğini beş başlık altında ele alır:

1. Socinianism de İslam da dinin toplum için olduğunu söyler ve bireyler herhangi bir mezhepte dinlerini yaşayabilirler.
2. Her ikisi de Eski Ahit’in Yahudiler tarafından deforme edildiğine inanır.
3. Her ikisi de Katolik Kilise öğretilerinin karşısındadır.
4. Socinianistler teslis karşıtı görüşlerini İslam’dan almışlardır.
5. İlâhi vahiy hakkındaki görüşleri aynıdır (Mulsow, 2010: 560,561).

Üniteryenler gerek çoğunlukla yaşadıkları Transilvanya’nın Osmanlı hâkimiyetinde olmasından dolayı gerek de Osmanlı’nın Protestanlara ve diğer mezheplere karşı hoşgörülü olmasından dolayı İslam dünyası ile iletişim içinde olmuşlardır. Bu iletişim bazen yardım isteme, bazen din değiştirerek İslam’a geçme, bazen de iki dini ortak bir yerde buluşturma çabaları şeklinde gerçekleşmiştir.

1.3.3. İbrahim Müteferrika

İbrahim Müteferrika (1670?-1754), Üniteryanizm ile İslam Dünyası arasındaki ilişkilerinde en dikkat çekici örneklerden biridir. Transilvanyalı olduğu bilinen Müteferrika, Koloşvar’da (Cluj) büyümüş bir Üniteryendir. 1670 ile 1674 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl ailesi ve adı ile ilgili herhangi bilgi yoktur (Afyoncu, 2000: 324). Osmanlı öncesi hayatıyla ilgili çok net bilgiler olmamasına karşın doğum yerinin Koloşvar olduğu kesindir. Çünkü kendi eseri olan “*Risale-i İslamiye*”de doğum yerinin Macaristan Koloşvar olduğunu yazmıştır (Altaylı vd., 2012: 116). Osmanlı’ya esir düşen Müteferrika’nın bazı kaynaklarda zorla Müslüman yapıldığı öne sürülür ancak Müteferrika’nın bir Üniteryen olarak anti-teslis inancı onun İslam’a kendi özgür iradesiyle geçmesini sağlamış da olabilir. (Ritchie, 2009:11,12). Nitekim Niyazi Berkes’e

göre, sadece bir yüzyıl önce Transilvanya Üniteryenleri İslam’a çok uzak değillerdi. İbrahim Müteferrika’nın 1692 veya 1693 yıllarında Tekeli savaşında Osmanlı tarafından esir alındığı düşünülmektedir. Altaylı ve Kalaycıoğulları’na göre ise İbrahim Müteferrika, Adam Neuser örneğindeki gibi kendi isteğiyle İstanbul’a gelmiş ve Müslüman olmayı seçmiş olabilir. Nitekim o dönemde İstanbul’da önemli bir Üniteryen lobisi vardı. Erdel’de Üniteryenler Katolik Almanlardansa Osmanlı’ya daha yakın duruyorlardı (Altaylı vd., 2012: 125).

Türkçe ve Macarcaya ek olarak Fransızca, İtalyanca, Almanca ve Latince bilen Müteferrika’ya İbrahim Paşa tarafından müteferrika (saray görevlisi) görevi tahsis edilmiştir. İbrahim Müteferrika 1710’da “*Risale-i İslamiye*” adlı tezini yazar. Bu tezinde yeni dinini yani İslam’ı savunur ve Hristiyanlıktaki teslis inancını eleştirir. Berkes, İbrahim Müteferrika’nın sadece ilk matbaacı anlamında değil batı dünyasının yeni metot ve fikirlerini Osmanlıya tanıtmaya anlamında da çok önemli olduğunu altını çizerek, 1731’de basılan “*Usulü’l-Hikam fi Nizam’ul Umem*” (Milletlerin Düzeni Hakkındaki Bilgelik Kaideleri) isimli eserinde Osmanlı İmparatorluğunun batıdan öğrenmesi gerekenler üzerinde durmuş ve eserinde monarşi, aristokrasi ve demokrasiyi açıklayarak demokratik yönetim biçiminin doğru metot olacağı üzerinde durmuştur. Berkes’e göre eski bir Üniteryen olan İbrahim Müteferrika bu görüşlerini oluştururken John Locke’dan etkilenmiş olabilir (Berkes, 1998: 36-42). Müteferrika’nın diğer bir önemli eseri ise Kâtip Çelebi’nin “*Cihannüması*” isimli eserine yaptığı eklemelerdir. Yaptığı eklemeler astronomi ve kozmografyaya ilişkindir. Bu eserinde yer ya da güneş merkezli evren konusunu işlemiş ve bu konunun dini bir konu olmadığını tamamen bilimsel bir yaklaşımla bu konunun incelendiğinin altını çizmiştir (Altaylı vd., 2012: 118). Bu eseriyle Kopernik ve Galilei’nin Osmanlı’da daha fazla bilinmesinin önünü açmıştır. İbrahim Müteferrika bu değerli eserleri kaleme alıp basımını yaparken aynı zamanda devlet kademesindeki görevlerine de devam etmiştir (Tonta, 1985: 166). Bu anlamda Müteferrika’nın Osmanlı’nın Batılılaşma sürecini etkilediği düşünülebilir.

Müteferrika’nın İslam’a dönmeden önce bir Üniteryen olduğu Alman gazetesi “*Neue Zeitungen für Gelehrten Sachen*”in 31 Temmuz 1727 tarihli haberinde de görülmektedir. Bu haberde İstanbul’da matbaanın açıldığını ve bu matbaayı işletenin Transilvanyalı eski bir Socinian/Üniteryen olduğu yazar. Ayrıca Fransız istihbarat subayı olan Charles de Peyssonnel, yazdığı raporda İbrahim Efendi’nin eskiden bir Üniteryen

olduğunu aslında iyi bir insan olduğunu ve dinini nasıl değiştirmiş olduğunu anlayamadığını yazar (Sabev, 2014: 106,107).

Matbaacılık hayatı boyunca 17 adet kitabın tüm işlemlerini kendi yaparak basımını gerçekleştiren Müteferrika, Osmanlı'nın çağdaşlaşmasına büyük katkıda bulunmuştur (Kınık, 2014: 39). İbrahim Müteferrika 1746 yılının sonu veya 1747'nin başlarında ölmüştür. Öldüğünde, Hatice isimli bir eşinin ve Ayşe isminde bir kızının olduğu kayıtlara geçmiştir (Sabev, 2004: 417).

Müteferrika, Transilvanya Üniteryenleri için bir gurur kaynağı olmaya devam etmektedir. Onun her ne kadar Hristiyan ismine ve geçmişine ulaşılamasa da kendi okullarında okumuş ve Müslüman olmadan önce bir Üniteryen olarak yetişmiş biri olduğu düşünülmektedir. Cluj'un en büyük okulu olan Sigismund Üniteryen Lisesi 18-23 Nisan 2022 tarihleri arasında İbrahim Müteferrika ismi ile bir Koro Turu düzenlemiş ve bu kapsamda Cluj ve İstanbul'da konserler vermişlerdir (Resim: 15, 16). Bu konserlerde Macarca, Türkçe ve İngilizce eserler seslendirilmiştir²⁸. Üniteryen Lisesi öğrenci ve öğretmenlerinin Türkiye'ye düzenlemiş oldukları turlarda Tekirdağ'da bulunan İbrahim Müteferrika'nın heykelini ziyaret edip çelenk bıraktıkları öğrenilmiştir (Resim, 17).

²⁸ Zsolt Solymosi, Cluj, John Sigismund Üniteryen Lisesi Müdür Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 15.04.2022).

İKİNCİ BÖLÜM

ÜNİTERYANİZMİN İNANÇ ESASLARI, SAKRAMENTLERİ, ÖĞRETİLERİ, GELENEK VE BAYRAMLARI

Üniteryanizm temelde teslis inancına karşı duruşuyla ve farklı inanç esasları ile diğer Hristiyan mezheplerden ayrılır. Tarihi süreç içinde baskılara maruz kalması, farklı kişilerin bu akımı sürüklemesi gibi sebeplerle durağan bir inanç sisteminden çok kendini yaşıyan döneme adapte eden bir tutum sergilediği görülmektedir. Bu durum, iki Üniteryenin olduğu yerde üç farklı görüş olur gibi alaycı eleştirilere sebep olmuştur. Üniteryenlere göre ise bu durum inançlarının yenilikçi olmasından ve her dönemde Üniteryen liderlerin farklı bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Bu bölümde Üniteryenleri diğer mezhep ve gruplardan ayıran inanç esasları, sakramentleri, öğretileri, gelenek ve bayramları tek tek başlıklar altında ele alınacaktır.

2.1. Üniteryanizmin Tanrı Anlayışı Ve Teslis Eleştirisi

Bu bölümde Hristiyanlığın temel doktrini olan teslis inancı ele alınacak ve daha sonra Tanrı inancı, İsa Mesih inancı, Kutsal Ruh inancı ve Yeni Ahit'e bakış açısı ele alınacaktır. Bu anlamda her bir başlık altında Hristiyanlıkta genel kabul gören inançlar ve buna karşın Üniteryenlerin farklı görüş ve inançları ele alınacaktır.

2.1.1. Teslis

Teslis kelimesi Yunanca “trias” teriminden gelir ve tahminen MS. 180’li yıllarda ilk defa Antakyalı Teofilos tarafından kullanılmıştır. Ancak Teofilos bu kavramla teolojik olarak günümüzde kullanılan teslis inancını kastetmemiştir. Nitekim erken dönem Kilise babalarından hiç biri teslis ifadesine yer vermemiştir (Doğan, 2021: 79). Teslis (üçleme) inancı Hristiyanlıktaki Tanrı inancının temelini oluşturur. Teslis inancına dair en önemli ifade Yeni Ahit’te “Onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ismiyle vaftiz eyleyin”²⁹ şeklinde yer almaktadır. Bu ifade Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren tartışmalı bir konu

²⁹ Matta, 28:19

olmuştur. Bu pasaj bazılarına göre teslis inancına uygun olarak sonradan da eklenmiş olabilir (Eroğlu, 2017:158). Teslis ifadesi kelime olarak ise Yeni Ahit'in hiçbir yerinde geçmez. Bu inancın kökenleri antik dinlere dayandırılmaktadır. Antik Mısır dinlerinde Osirus, İzis ve Horus teslisi bunlara örnek olarak gösterilebilir. Aynı şekilde Hinduizmde de Hnum, Satis ve Anukis teslis inancı görülmektedir (Weigall, 2002: 107). Günümüzdeki teslis inancının IV. yüzyıldan itibaren Hristiyan imanında yer aldığı görülmektedir. Ancak II. yüzyıldan itibaren teslis inancına dair izlere rastlanır. II. yüzyıl sonlarında Antakyalı Theophilus üçleme ya da teslis inancını kullanan ilk ilahiyatçı olarak bilinir. IV. yüzyıl sonlarında ise teslis inancı şekillenmiş ve Augustine (254-430) eserlerinde teslis inancı ile ilgili açıklamalar yapmıştır (Gündüz, 2008: 62-63).

Teslis inancı Hristiyanlık tarihinde en fazla tartışılan doktrinlerden biri olmuştur. Özellikle Arius'un İsa'nın mahlûk olduğunu iddia etmesi ile beraber Hristiyanlık dünyasında ilk bölünmeler başlamıştır. Bunun üzerine 325 yılında yapılan İznik Konsili'nde oylama sonucunda Ariusculuk sapkın bir mezhep olarak görülmüştür (Martin, 2010: 146). Teologlar tarafından tarih içerisinde oluşturulan teslis inancı 325 İznik Konsili'nde İsa'nın Tanrı olarak kabul edilmesi ile başlar. Kutsal Ruh'un Tanrılığı 381 İstanbul Konsili'nde tanınır. 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde ise İsa'nın biri beşeri ve diğeri tanrısal olmak üzere iki tabiatı olduğu karara bağlanmıştır (Bayrakdar, 2015: 45).

Teslis inancı anlaşılması kolay bir konu değildir. Bu yüzden konunun anlaşılması için Papalık gibi resmi kurumlar soru-cevaplı ve şematik açıklamalarda bulunur. Kutsal Üçlüğün sırrının eşit ve farklı üç şahısta yalnız bir Tanrı'nın olduğu ifade edilir. Bu ifade anlaşılmayı daha da zorlaştırmaktadır. Bir yandan eşit ve farklı üç şahıstan bir yandan da yalnız bir Tanrı'dan söz edilmesi konunun anlaşılmasının zorluğunu bize göstermektedir. Her birinin Tanrı olduğunu kabul eden bu görüş bir yandan da her birinin aynı Tanrı olduğunu ifade eder. Teslis inancı üçgen şemasıyla da izah edilmeye çalışılır (Şekil: 1). Üçgenin her bir köşesinde teslisin unsurları, içinde ise sadece Tanrı ismi yazılır. Nitekim Hristiyanlar bu anlaşılması ve izah edilmesi zor konunun insan aklı ile değil "ilham" ile anlaşılması gerektiğini söylerler. Burada konunun anlamaktan ziyade "iman etme" olduğu vurgulanır. Konunun anlaşılması o kadar zordur ki teslis savunucularından ve İngiliz İlahi yazımının babası olarak görülen Isaac Watts (1674-1748) Tanrı'ya şöyle yalvarır:

Zavallı varlıklar olan bizler nasıl bu gizemi çözebiliriz? İsterdim ki bu teslis inancı çok daha açık bir doktrine sahip olsun. İnandığım Tanrı tek bir Tanrı mıdır yoksa üç Tanrı mı vardır? Lütfen bana yardım et Baba, çünkü insanoğlunun çeşitli ve tutarsız açıklamalarından yoruldum. Hayatımın geri kalanını aynı sorularla geçirmeme müsaade etme (Aniol, 2017: 101).

Hristiyanlığa karşı yapılan teslis inancının çok tanrıcılık olduğu eleştirisine Hristiyanlar şiddetle karşı çıkmaktadırlar ve teslisin kesinlikle tek Tanrı inancını içerdiğini söylerler (Gündüz, 2008: 64-65). Teslis inancının üç tanrıya inanmak değil aslında Tanrı'nın üç şekilde tezahürüne inanmak olduğunu belirten Hristiyanlar bu üç tezahürü Tanrı'nın maske giymiş hali olarak tasavvur ederler. Bu maskelerle Tanrı'nın üç rolü olduğu anlaşılır. Bunlardan biri de İsa tarafından gerçekleştirilen dünyevi tezahürdür (Roberts, 2011: 76).

Bayrakdar'a göre sorun Hristiyanların Eski Ahit'i kutsal kitapları arasında saymalarına rağmen ona inanç konusunda uymamaları ve tutarsız davranmalarındır. Bunun sebebi ise Pavlus'dur. İsa'nın havarilerinden olmayan Pavlus ani bir vizyonla ilk Hristiyan cemaatinin arasına girmiştir. Pavlus'un yorumları ve Roma-Yunan putperest inancı ve de Yunan felsefesinin etkileri ile Hristiyanlığın teslis inancı oluşmuştur (Bayrakdar, 2015: 15-17). Bu bakış açısına göre, Pavlus'un İsa'yı ön plana çıkarması İsa'ya Tanrısal özellikler atfedilmesine sebep olmuştur.

Tuggy Dale, teslis inancının anlaşılması zor bir konu olduğunu belirtir ve bu zorluğu "Hristiyanlar Kime Tapmalı?" isimli çalışmasında şu şekilde aşmaya çalışır:

Bazı Hristiyanlara göre:

1. Sadece Tanrı'ya tapılmalıdır.
2. İsa'ya da tapılmalıdır.
3. O zaman, İsa Tanrı'dır.

Diğerlerine göre ise:

1. İsa Tanrı değildir.
2. Sadece Tanrı'ya tapılmalıdır.
3. Bu yüzden İsa'ya tapılmaz.

Teslis inancında Tanrı ile İsa'nın aynı nüveden geldiklerine inanılır ancak teslis inancına karşı çıkanlara göre Eski Ahit'te de Yeni Ahit'te de böyle bir ifade bulunmaz. 10 Emirde sadece Tanrı'ya tapınması gerektiği yazar³⁰. Yeni Ahit'te ise İsa, Tanrı'nın

³⁰ Mısır'dan Çıkış, 20: 1-4.

kendi Tanrı'sı ve herkesin Tanrı'sı olduğunu söyler³¹. Teslis inancını savunanların bir kısmına göre ise elbette İsa kendisine tapılması gerektiğini ifade etmemiştir ancak Tanrı Oğlunu yanına aldıktan sonra bunu istemiş olabilir. Bunun kanıtı olarak ise Filipileler, 2: 9-11 pasajını gösterirler. Bu pasajda Tanrı'nın İsa'yı en yükseğe çıkardığı, herkesin onun önünde diz çökmesi ve Tanrı'nın yüceltilmesi için İsa Mesih'in Rab olduğunu açıkça söylesin ifadeleri geçer. Dale'e göre buradaki sorun "worship" (tapınma) teriminden kaynaklanıyor olabilir. Örneğin Matthew pasajında üç bilge adamın İsa'yı bulunca diz çöküp ona taptıkları yazar³². Tuggy, burada Yunanca "*proskuneo*" ifadesinin tapmak olarak çevrildiğini ancak aslında buradaki anlamın diz çöküp saygılarını sunmak da olabileceğini belirtir. Her iki çeviri de teknik olarak doğrudur ancak ilk çeviri İsa'nın Tanrı olduğuna dair bir düşünce yaratır. Fakat metnin tamamına bakıldığında üç bilge insanın İsa'ya Tanrı'nın Mesih'i olarak saygılarını sundukları anlaşılır (Tuggy, 2014: 6-20). Burada kutsal metinlerin yorum farkının ne kadar farklı anlamlar ortaya çıkarabileceği görülmektedir.

Teslis inancı ana akım Hristiyan mezheplerinin değişmez unsuru ve temel doktrini. Üniteryenler ise kesin olarak teslis inancını reddederler. Böyle bir mezhebin ortaya çıkması da zaten teslis inancına olan tepkidir. Üniteryenler tek Tanrı vurgusunu yaparlar. Joseph Priestley ve Theophilus Lindsey gibi XVIII. yüzyıl Üniteryenleri İsa'ya tapmanın "Hristiyan Putperestliği" olduğunu söylemişlerdir (Tuggy, 2014: 6). Nottingham Şapeli'nin başkanlığını yapmış olan John C. Ballantyne "*The Beliefs of a Unitarian*" (Bir Üniteryenin İnançları) isimli çalışmasında bir Üniteryen olarak nelere inanıp nelere inanmadığını anlatır. Öncelikle Üniteryenlerin inanç anlamında herhangi bir zorlama ve baskıya mazur kalamayacakları belirtilir. Bu baskıyı yapacak herhangi inanç, kitap, kilise veya rahip kabul edilemez. İnsanları inanca götürecek tek otorite inananların zihninin ve kalbinin Tanrı'nın sesine kulak vermesi, O'na saygı ve şükran duymasıdır. Doğanın merkezinde evreni kontrol eden bir ruh vardır. Değiştirilemez ve sonsuz bir kanun vardır. Bu kanun "Evrenin Birliğidir". Yazara göre Üniteryenler, evrenin birliğine ve bu birliğin arkasında hepsini yöneten tek güç ve tek ruha inanırlar. Yani Üniteryenler tek Tanrı'ya iman ederler (Ballantyne, 1916: 1-5).

³¹ Yuhanna, 20: 17

³² Matta, 2: 11

Üniteryenlerin tek Tanrı inancı İbrani peygamberler kadar eskiye dayandırılır. Bu görüşe göre ilk Hristiyanlarda teslis inancı yoktu. Bu görüşteki insanlara ilk başlarda “Presbiteryenler” denildi ancak bu onlar için özgün bir tanımlama değildi (Mellone, 1925: 9-12). Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılış sürecini başlatan Pavlus’un bütün vurguyu Mesih İsa üzerine yapmış olması bu ayrılığı kesinleştirmiştir (Herford, 1928: 227) Yani tek Tanrı inancına ek olarak Mesih üzerine yapılan vurgu Hristiyanlığın temel prensibini oluşturmuştur.

Stephen Nye 1687 yılında kaleme almış olduğu “*A Brief History of the Unitarians, Called also Socinians*” (Üniteryenlerin veya Socinians’ların Kısa Tarihi) isimli kitabında teslis inancının mantıken veya İncil’e dayandırılarak savunulmasının imkânsız olduğunu vurgulamıştır (Sirota, 2013: 34). Bu eserle Nye, aydınlanmaya katkı sunmuş ve aynı zamanda Protestanlıkta derin bir krizin başlamasına sebep olmuştur. Bunun kanıtı olarak Tanrı’dan başka herhangi bir şeye tapmanın putperestlik olduğunu belirten pasaj öne sürülür³³. Teslise inananlar ise, İsa’ya Tanrı adına ve Tanrı’nın saygısıyla taptıklarını ve bunun asla putperestlik olmadığını iddia ederler. Dale Tuggy bu durumu izah etmek için şöyle bir açıklamada bulunur:

Örneğin Big Kim diye bir kral olsun ve sadece kendisine secde edilmesini istesin. Ancak daha sonra bu kralın bir oğlu olsun ve kral artık oğlu olan Little Kim’e de secde edilmesi gerektiğini buyursun. Teslise inananlara göre buna karşı çıkanlar Big Kim’in gazabına uğrayacaklardır (Tuggy, 2014: 23,24).

İlk Hristiyanlık döneminde de Elkasaytlar (Elkasaites)³⁴, Ebionitler³⁵ ve Hypsistarianlar³⁶ isimli tevhitçi gruplar yaşamışlardır ancak Katolik Kilise’nin baskısı ve İslam’a geçişler olması sonucu kaybolmuşlardır (Bayraktar, 2015:37,38). Tarihte İznik Konsili ile başlayan süreçte Hristiyanlıkta tek Tanrı inancına vurgu yapan ve teslisi reddeden gruplar olmuştur. Günümüzde ise bu grup çalışma konumuz olan Üniteryenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

³³ Romalılar, 1: 25.

³⁴ İlk Dönem Hristiyanlıkta Yahudi-Hristiyanlar olarak adlandırılan İsa’nın peygamber olduğuna inanan gruptur (Schoeps, 2010: 83).

³⁵ İsa’nın ulûhiyetini reddeden ilk dönem Yahudi-Hristiyan topluluklardan biridir (Schoeps, 2010: 29).

³⁶ IV. yüzyılda Kapadokya bölgesinde yaşamış olan tek Tanrı inancına sahip dini topluluktur (Mitchell, 2016: 686).

2.1.2. Baba

Hristiyanlıkta yüce tanrı “Baba/Abba” olarak nitelenir. Teslisin ilk ve asıl unsuru, Tanrı yani Baba’dır. Bu birlik teslisin üç unsurunun sınırsız birleşimidir (Özkan, 2002: 166).

Hristiyanlık aslında Yahudiliğin devamı olarak düşünüldüğünde bu din mensupları başlangıçta Yahudilerdi ve doğal olarak tek Tanrı inancına sahiplerdi. Bu inanca göre, Baba her şeye kadir, her şeyi yaratan, ezeli ve ebedi Tanrı’dır. O’na “Göklerdeki Babamız” şeklinde hitap edilir (Eroğlu, 2017: 160). Yeni Ahit’te dünya üzüm bağına, Tanrı ise bu bağı sahibi olan Baba’ya benzetilir³⁷. Bu bağı mirasçısı olan İsa’yı yeryüzüne gönderen Tanrı’dır. Oğul ikinci defa yeryüzüne geldiğinde tüm diğer egemenlikleri ortadan kaldıracak ve egemenliği Tanrı’ya teslim edecektir (Gündüz, 2006: 76). Hristiyanlık inancında Tanrı, sevgi temelli anlatılır. Tanrı insanları sever ve korur. Dünyayı, cenneti ve cehennemi Tanrı yaratmıştır ve dünyanın düzeni Tanrı sayesinde sağlanır (Newlands, 2008: 14). Genel olarak bakıldığında Hristiyanlık Tanrı anlayışının Mesih inancı ile beraber konumlandığı görülmektedir.

Üniteryenlikte Tanrı sevgisi ve bununla beraber tüm insanlığa duyulan sevgi sıklıkla vurgulanır. İnsanın Tanrı’nın öfkesinin değil sevgisinin çocuğu olduğuna inanılır. Bütün insanlar Tanrı’nın çocuklarıdır. Herkes O’nun sevgisiyle dünyaya gelir. Çünkü Tanrı, amaçlarının ifası için insanlara ihtiyaç duymaktadır. Hiç kimse O’nun ezeli ve ebedi kollarının dışında değildir. Cennete, ölümsüzlüğe ve kurtuluşa inanç da Tanrı sevgisiyle ve Tanrı’ya olan güvenle beraber sağlanır. Tanrı tektir, doğa kanunu tektir, kurtuluş tektir ve yol tektir ve esas amaç ruhun tekrar Tanrı’ya kavuşmasıdır (Ballantyne, 1916: 7-10). Kapağında Buda, Zerdüşt, İsa, Konfüçyüs ve Muhammed’in silüetlerinin ve isimlerinin olduğu “*The Great Unity*” (Büyük Birlik) isimli kitapta yazar, Tanrı’yı çoban metaforuyla anlatır. Yazara göre, İsa’nın ve Muhammed’in anlattığı Tanrı aynı Tanrı’dır. Bütün insanların iyiliğini isteyen, onları en az anneleri kadar seven, insanlar yoldan çıkınca bile onları sevmeye devam eden, özellikle zayıf ve muhtaçlara yardım eden Tanrı’dır. İsa, bunu kuzusu kaybolan çoban ile anlatır. Çoban, kuzusu için bütün tehlikeleri göze olarak onu kurtarır. Buda ise kurban edilen koyunları görünce onlar için üzüldü ve tapınağa giderek bütün insanlara bunu durdurmalarını çünkü kurbanlık

³⁷ Markos, 12: 1-6

hayvanların hayatının da en az bizim hayatımız kadar kıymetli olduğunu söyler ve herkes elindeki bıçağı atar. Bu kıssalarda Buda ve İsa Tanrı'nın merhametini anlatırlar. İslam ise Hristiyan ve Yahudileri saf tek Tanrı inancına davet eder (Barr, 1937:13,60).

Kilise devletten ayrıldıktan sonra Üniteryenler genelde zengin, eğitilmiş ve elit kesimlendi. Daha sonra bazı Üniteryenler daha spiritüel bir inancın taraftarı oldular ve Tanrı inancının doğada sezgiyle bulunabileceğini düşündüler. Bunlar aşkinci (Transcendentalist) olan bir gruptu. Bu grup Hinduizm, Budizm ve İslam gibi dünya dinleri ile iletişime geçtikten sonra temellerini çoğulcu bir Tanrı anlayışına dönüştürdüler (Harris, 2018:4). Zira Üniteryenlere göre hiçbir din diğerinden üstün değildir. Tüm dinlerin arkasında kutsal gerçeklik olan Tanrı vardır (Findlow, 1974: 13,14).

Üniteryanizm daima vurguyu insan üzerine yapmıştır. Tanrı'dan daha fazla insanla ilgilidirler. Tanrı'ya karşı görevlerinden daha fazla insanlığa karşı görevleri ile ilgilenirler. Öteki dünyadan daha çok bu hayat ile ilgilenirler ancak hümanistler gibi Tanrı'yı tamamen devre dışı bırakmazlar. John Hostler Üniteryenlerin Tanrı'ya inanan hümanistler olduğunu vurgulayarak onlara "hümanatarians" demiştir (Hostler, 1981: 60-64). Günümüzde yaşayan ABD Üniteryanizmi için ise Hristiyanlık dininin Tanrı'sına yani "Baba"ya inandıkları ancak bunun yanı sıra diğer dinlerin Tanrı inançlarına da aynı mesafede durdukları gözlemlenmektedir.

2.1.3. Oğul

Katolik, Ortodoks ve Protestan Hristiyanlık, İsa Mesih anlayışı üzerine temellenen bir inanç sistemine sahiptir. İsa Mesih, Tanrı'nın oğlu ve insanlığın kurtarıcısıdır. Hristiyan iman ikrarında Tanrı'nın Oğlu, ışıktan ışık, hakiki Tanrı'dan hakiki Tanrı şeklinde nitelenen Oğul teslisin ikinci unsurudur. Bu inanca göre, Tanrı ile Oğul aynı cevherdendir ve her şey Oğul sayesinde yaratılmıştır. Oğulun taşıdığı özellikler onun yaratılışta asli unsur olması, kurtarıcı olması ve yargılayıcı olmasıdır (Gündüz, 2008: 67). İsa, İncillerde tamamen aynı şekilde anlatılmaz. Matta ve Luka İncilleri İsa'nın doğumunu ve sonraki yaşamını anlatırlar ancak Markos ve Yuhanna İncillerinde İsa'nın doğumu ve çocukluğu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmaz. İsa'nın gençlik yılları ise hiçbir İncil'de anlatılmaz (Has, 200: 194). İsa'nın en beşeri olduğu İncil Markos; en ilahi şekilde tasvir edildiği İncil ise Yuhanna İncili'dir (Woodhead, 2006: 24). Yuhanna'ya göre İsa Tanrı'nın Oğlu'dur.

Luka İncilinde İsa'nın sekiz günlükken sünnet edilmiş ve ismi konuşmuştur.³⁸ Matta ve Luka İncilleri İsa'nın doğumu sırasında yaşannaları anlatır. İsa'nın Mısır'a götürülüşü, tekrar Nasıra'ya dönmesi, henüz on iki yaşında iken din adamlarına ders verdiği gibi olaylar bu İncillerde anlatılır (Sönmez, 2002: 150).

İsa'nın tarihsel kişiliğinden Yeni Ahit'te çok bahsedilmez. Hristiyanlıkta genel olarak İsa'nın Nasıra Kasabasından olduğu, bakire Meryem'den doğduğu, Yahya tarafından Ürdün nehrinde vaftiz edildiği, tebliğ faaliyetleri yürüttüğü ve dönemin Roma Valisi Pontius Pilatus (? – 36) tarafından çarmıha gerilerek öldürüldüğüne inanılmaktadır. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve öldürülmesinin sebebi kendini “Yahudilerin Kralı” olarak tanıtmaması olmuştur (Aydın, 2007: 145). Yeni Ahit'te anlatılan İsa hastaları iyileştiren³⁹, ââmâların gözünü açan⁴⁰, suyu şaraba çeviren⁴¹, beş ekmekle beş bin kişinin karnını doyuran⁴², ölüleri diriltiren⁴³, Tanrısal özelliklere sahip bir insanüstü bir varlıktır. Nitekim İznik Konsili kararlarına göre Tanrı ile aynı cevhere sahip olduğu kararlaştırılmıştır.

Bu inanca karşın İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olmaktan ziyade bir peygamber olarak algılandığına dair ifadeler Sinoptik İnciller dışında İbraniler İncilinde de geçmektedir. Mesihlik konusunda ise İsa kendini asla böyle nitelendirmemiştir. İsa, ısrarla kendisi için “insanoğlu” ifadesini kullanmıştır (Gündüz, 2008: 22). Roma merkezli İsa'nın bir Tanrı olduğu anlayışını ilk eleştirenlerden biri Antakya Patriği Pavlus olmuştur. Pavlus'a göre İsa bir peygamberdir ve diğer peygamberlerden sadece derece olarak üstündür. Pavlus bu görüşlerinden dolayı aforoz edilmiştir. Erken dönemde İsa'nın bir peygamber olduğunu iddia eden diğer bir kişi ise Cerinthus'tur. Cerinthus'a göre İsa çarmıha gerilene kadar belli oranda tanrısallık taşımış bir peygamber ve ölümlü bir insandır ve herhangi bir ayrıcalığı yoktur. Marcion'a göre de İsa'nın ölümsüz bir bedeni olduğunu iddia etmek sapkınlıktır (Martin, 2010: 56,59).

İsa'nın şahsı konusunda en etkili eleştiri Üniteryanizmin de fikir babası olan Arius'dan gelmiştir. Arius'a göre, İsa'nın en önemli özelliği Tanrı'dan aldığı buyrukları insanlara bildirmesidir (İnce, 2019: 330). Arius'un “benzer cevher” teorisine göre, İsa ilk yaratılındır ve diğer yaratıklardan üstündür ancak asla bir Tanrı değildir. Arius'un bu

³⁸ Kuka 2: 21

³⁹ Matta 8:1-4; Markos 1:40-44; Luka 5:12-15

⁴⁰ Yuhanna 9:1-4

⁴¹ Yuhanna 2:1-11

⁴² Matta 14:14-21

⁴³ Yuhanna 11:1-44; Luka 7:11-17; Matta 9:18-26; Markos 5:21-43; Luka 8:40-56.

görüşleri Roma'yı telaşlandırmış ve 325'te İznik Konsili toplanmıştır. Bu konsilde Arius aforoz edilmiştir. Konsil, İsa'nın Baba ile benzer değil "aynı" cevhere sahip olduğunu ilan etmiştir (Gündüz, 2008: 32-33). Teslis karşıtları aynı fikirde değildir. Nye'a göre, Mesih İsa oğuldur, insandır, peygamberdir, mesajı iletendir, Tanrı'nın yarattığıdır ancak asla Tanrı değildir. Eğer İsa Tanrı olsa idi ondan daha yüce varlık olamazdı. Kimse onun Tanrı'sı olamazdı. Kutsal Kitap bize Baba'nın İsa'dan yüce olduğunu ve İsa'nın da Tanrı'sı olduğunu öğretir. Yazar bu tezinin kanıtlarını Yeni Ahit'ten ayetleri sıralayarak verir. Baba benden yücedir. Beni Baba gönderdi ve bana iletmem gereken emirleri verdi gibi pasajlarla⁴⁴ görüşünü açıklar (Nye, 1687: 4-5). Servetus'a göre de İsa asla bir Tanrı değildir. Servetus İsa'nın insan olduğunu ancak ilahi bir babası olduğunu öne sürmüştür (Fortacı, 2022: 213).

Üniteryenler, İsa'ya elbette inandıklarını, O'nun bir lider ve yol gösteren olduğuna inandıklarını ancak İsa'nın Tanrı ile eşit görülemeyeceğini ifade ederler. Ayrıca İsa'nın hayatına, etkisine, öğretilerine, ölülerini dirilttiğine de inanırlar (Ballantyne, 1916: 6). Findlow'a göre Üniteryanizm bir Hristiyan mezhebi değildir. Çünkü Hristiyanlığın İsa Mesih'in tanrılığı ile ilgili görüşlerini kabul etmezler. Üniteryanizm yeterince Hristiyan değildir fakar diğer taraftan Hristiyanlıktan fazlasıdır. Findlow'a göre, Üniteryanizm Hristiyanlıktan doğmuş liberal bir dini harekettir. İsa, Üniteryenler için de elbette önemlidir ancak İsa gibi kişiler tarihte daha önce de gelmişlerdir ve gelecekte de gelmeye devam edeceklerdir. Üniteryenlere göre İsa, tapılması gereken bir Tanrı değil takip edilmesi gereken bir insandır. Üniteryenler, İsa hakkında olan dine değil İsa'nın dinine inandıklarını iddia ederler. Onlara göre İsa, havarilerinden ve yorumcularından çok daha kıymetlidir. Pavlus'tan da önemlidir (Findlow, 1974: 6-11). Üniteryenlere göre diğer Hristiyan mezhepler gerçek İsa'yı yücelteceklerine; bir karikatürü, teolojik bir heykeli yüceltmişlerdir (Taylor, 1885: 68). Genel olarak bakıldığında günümüzde İncil'in mucizelerine ve İsa'nın yeniden dirilişine inanan Üniteryen sayısı oldukça azdır (Orr, 1908: 321). Bu, İsa'nın kutsallığını inkâr etmek değil ama İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu kabul etmemekten ileri gelmektedir.

Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliseler için Tanrı'nın oğlu olan İsa Üniteryenler için sadece bir peygamberdir. Üniteryenler de İsa'ya inanmakla beraber ondan önce de peygamberlerin geldiğine ve ondan sonra da gelmeye devam edeceğine inanırlar.

⁴⁴ Yuhanna, 14: 28-31

Üniteryenlere göre Tanrı, insanlarla iletişimi kesmemiştir ve bu süreç devam etmektedir⁴⁵.

2.1.4. Kutsal Ruh

Hristiyan Tanrı inancında teslisin üçüncü unsuru Kutsal Ruh'tur. Yeni Ahit'te Kutsal Ruh, Grekçe "pineuma hagion" veya "pneuma to hagion" şeklinde geçmektedir (İslam, 2020: 91). Kutsal Ruh peygamberlerle iletişime geçen ve Tanrısal inayet veren unsurdur. Hristiyan inancına göre Kutsal Ruh İsa'nın doğumunda⁴⁶, vaftiz edilirken⁴⁷, son akşam yemeğinde İsa'nın yanındadır. İsa havarilerine bu dünyadan ayrıldıktan sonra Kutsal Ruh'un onlarla olacağını söylemiştir⁴⁸. İsa tekrar dirildiğinde de havarilerine gitmelerini ve insanları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz etmelerini söylemiştir⁴⁹. Ayrıca, Kutsal Ruh'a karşı çıkanların bağışlanmayacağı söylenmiştir⁵⁰. Yeni Ahit'te Kutsal Ruh'un kutsiyeti sık sık vurgulanmıştır. Özellikle Pavlus'un Mektuplarında Kutsal Ruh'un ön plana çıkarıldığı görülmektedir (Yavuz, 2020: 30).

Kutsal Ruh ile ilgili tartışmalar ilk konsillerden itibaren yapılmış olsa da ökümenik konsillerde bu tartışmalara nokta konulmuştur. İstanbul Konsili'nde (381) Kutsal Ruh'un İsa gibi ilahi bir öze sahip olduğu kabul edilir. Bu karara göre Kutsal Ruh, Baba ve Oğul ile aynı tanrısal cevhere sahiptir. Kutsal Ruh Oğul'un inkarnasyonunda, Mesihlik faaliyetlerinde görev yapmaktadır. Vaftiz olan herkes Kutsal Ruh'u almakta ve onunla dolmaktadır. Kutsal Ruh, kilise aracılığı ile faaliyetlerine devam etmekte ve vahiy yine onun aracılığı ile kesintisiz şekilde süregelmektedir (Gündüz, 2008: 77-80). Tüm bu Kutsal Ruh inancı incelendiğinde Kutsal Ruh inancının aslında Kilise'nin gücünü devam ettirmesini sağladığı da görülmektedir.

Kutsal Ruh'un tartışmalı olduğu diğer bir konusu ise Kutsal Ruh'un kimden neşet ettiği konusudur. Katoliklere göre Kutsal Ruh hem Tanrı'dan yani Baba'dan hem de İsa'dan yani Oğul'dan neşet etmiştir. Ortodoks Kilise ise Kutsal Ruh'un yalnızca

⁴⁵ Istvan Kovacs, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

⁴⁶ Matta, 1: 18, 20

⁴⁷ Matta, 3: 16

⁴⁸ Yuhanna, 14: 26

⁴⁹ Matta, 28: 19

⁵⁰ Matta, 12: 32; Markos, 3: 28-29

Baba'dan neşet ettiğine inanır. Bu konu Hristiyanlık tarihi boyunca tartışmalı bir konu olmuştur (Fortacı, 2022: 228).

Ancak Yeni Ahit'in hiçbir metninde Kutsal Ruh'un "şahıs" veya Tanrı olduğunu belirten ifadeye rastlanmamaktadır. Bayrakdar'a göre Kutsal Ruh, Eski Ahit'te geçen Cebrail'den başkası değildir (Bayrakdar, 2015:189).

Hristiyanlık tarihinde Baba ve Oğul üzerine çok sayıda kitap yazılmış olmasına rağmen Kutsal Ruh geniş bir şekilde çalışılmamıştır (McDonnell, 1985: 191). Bunun sebebi Üniteryenlere göre Kutsal Ruh'un Tanrı olarak görülmesinin anlaşılabilir bir doktrin olmasıdır. Kutsal Ruh'un anlatılan tüm faaliyetleri aslında Tanrı'nın faaliyetleridir. Teslis karşıtı görüşleri ile Üniteryanizmin fikir babalarından biri olan Arius'a göre Kutsal Ruh hem Tanrı'dan hem de İsa'dan daha aşağı bir konumdadır. Kutsal Ruh'un görevi İsa'ya hizmet etmektir (Doğan, 2021: 44). O zaman Kutsal Ruh Üniteryenler için Tanrı'dan başkası olamaz. Pentekost⁵¹ olmuş ve bitmiş bir olay değildir, Kutsal Ruh'un yani Tanrı'nın ilhamı her zaman insanlarla birlikte (Hall, 1962: 35,36). Reform döneminde Kutsal Ruh ile ilgili farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Bu tür görüşlere karşı Kilisenin saldırgan tutumu bu görüşlerin susturulmasına sebep olmuştur. Teslise ve Kutsal Ruh inancına karşı ilk cesurca karşı çıkış Servetus tarafından yapılmış ve bu karşı çıkışı ve ona karşı Kilisenin aldığı tutum o kadar sert olmuştur ki, Servetus'u ilk başta destekleyenler bile geri çekilmek zorunda kalmışlardır (Wilbur, 1945: 28).

Servetus'un görüşleri Üniteryanizmin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Servetus nasıl İsa'nın tanrılığını kabul etmiyorsa Kutsal Ruh'un da tanrılığını reddetmiştir. Servetus'a göre Kutsal Ruh Tanrı'nın nefesidir (Odhner, 1910: 86). Günümüzde Üniteryanizm, Kutsal Ruh'un varlığını kabul etmez. Üniteryenlere göre Tanrı faaliyetleri için bir aracıya ihtiyaç duymayacak kadar güçlüdür⁵².

⁵¹ Pentekost Günü geldiğinde bütün imanlılar bir arada bulunuyordu. Ansızın gökten, güçlü bir rüzgârın esişini andıran bir ses geldi ve bulundukları evi tümüyle doldurdu. Ateşten dillere benzer bir şeylerin dağılıp her birinin üzerine indiğini gördüler. İmanlıların hepsi Kutsal Ruh'la doldular, Ruh'un onları konuşturduğu başka dillerle konuşmaya başladılar (Elçilerin İşleri, 2: 1-4).

⁵² Norbert Racz, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

2.1.5. Kutsal Kitap

Hristiyanların kabul ettiği kutsal kitap İngilizce “Holy Bible”, Fransızca “La Bible”, Almanca “Bibel”, İtalyanca ise “Bibbia” şeklinde ifade edilir. Kutsal Kitaplarına “Ahit” demelerinin sebebi ise Tanrı’nın insanoğlu ile antlaşma yaptığına olan inançtır. Âdem’in günahı tüm insanlara sirayet etmiştir ve Tanrı ilk olarak Musa ile ahit yapmıştır. Bu ahit kurtuluşu sağlayamayınca bu defa İsa’yı dünyaya göndererek insanlarla yeni bir ahit yapmıştır (Küçük, 2009: 87).

Hristiyanların kutsal kitapları Eski Ahit ve Yeni Ahit olarak iki ana bölümden oluşur. Eski Ahit kısmı Yahudilerin Tanah adlı kutsal kitabının revize edilmiş şeklidir. Bu kısmın Hristiyanlarca kabul edilmesinin sebebi Tanah’ta Tanrı’nın kurtuluş planını anlatılmasıdır. Bu plan ise Hristiyanlara göre İsa Mesih tarafından hayata geçirilmiştir. Yeni Ahit ise 27 bölümden oluşur. Bunlar Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri, Elçilerin İşleri, 21 Mektup ve Vahiy bölümleridir:

- Matta İncili: Yirmi sekiz baptan oluşur. İsa’nın doğumu, tebliğ süreci, düşmanlarla mücadele etmesi gibi konular ele alınmıştır.
- Markos İncili: On altı baptan oluşur. İsa’nın hayatı, vaazları, ölümü ve tekrar dirilmesi anlatılır.
- Luka İncili: Yirmi dört baptan oluşur. İsa’nın Tanrı’nın Oğlu olduğu ve insanları kurtarıcısı olduğu konuları işlenmiştir.
- Yuhanna İncili: Yirmi bir baptan oluşur. İsa’nın kişiliği, hayatı, öğretisi, ölümü ve dirilişi anlatılır.
- Elçilerin İşleri: Yazarı belli değildir ancak Luka tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Yirmi sekiz baptan oluşur. Hristiyanlığın yayılışı ve Hristiyanların yaşam tarzları anlatılır.
- Vahiy: Yirmi iki baptan oluşur. Yuhanna tarafından yazılmış bir kehanet kitabıdır.
- Mektuplar: Hristiyanlığın ileri gelen isimlerinden Pavlus, Petrus, Yakup, Yuhanna ve Yahuda’nın yazdıkları mektuplardır (Küçük, 2009: 96-98).

Hristiyanlar bu kitapların İsa’dan sonra yazıldığını kabul ederler. Hristiyanların kutsal kitap anlayışları Müslüman ve Yahudilerden bu konuda ayrışır. Hristiyanlara göre Tanrı, İsa Mesih olarak insanlar arasında yaşamış ve sonra göğe yükselmiştir. Bu

yaşananlar ise kendinden sonra yazarlar tarafından kaleme alınmıştır (Eroğlu, 2020: 445,446). Yazarları kitaplarını kaleme alırken Tanrı ilhamının onlara yardımcı olduğuna inanılır.

Reform öncesi Kilise, Yeni Ahit'in yorumunu kendi tekeline almıştı. Herhangi bir dile çevrilmesi veya din adamı olmayan birinin Yeni Ahit'in içeriği hakkında yorum yapması yasaklanmıştı (Erbaş, 2007: 51). Reform ile birlikte Yeni Ahit farklı dillere çevrilmeye başlanmıştır. Tüm insanlar Yeni Ahit'i'i anlamaya başlayınca bir yandan da Katolik ve Ortodoks Kilise'nin doktrinlerine eleştiriler başlamıştır. Protestan Kilise Kutsal Kitab'ın anlaşılması için aracıya ihtiyaç olmadığını ve her insanın okuyup anlayabileceğini savunur (Küçük, 2009: 127). Katolik ve Ortodoks Kiliseler ise Kutsal Kitabın yanı sıra geleneklere ve kilisenin görüşlerine de önem verirler.

Yeni Ahit bütün Hristiyanların olduğu gibi Üniteryenler'in de kutsal kitabıdır. Ancak örneğin bir Üniteryen olan Ballantyne Yeni Ahit'i şu şekilde açıklar:

İncil'i ne kadar fazla okursam O'nun doğruluğun kaynağı olarak o kadar seviyor ve sayıyorum. O, şiir, tarih, biyografi, peygamberlik, vizyon ve genel literatür kitabıdır. Bunların bazıları bilgisiz cahiller tarafından yazılmış bazıları ise Tanrı'nın ilhamıyla yazılmışlardır (Ballantyne, 1916: 6).

Yani Ballantyne, Yeni Ahit'in kutsiyetini kabul etmekle beraber tamamını koşulsuz kabul etmemekte bazı kısımların bilgisiz cahiller tarafından yazılmış dünyevi bir kitap olarak görmektedir. Nitekim yazara göre İncil yazılmaya devam etmektedir, Tanrı artık insanlarla konuşmayacak kadar ahmak değildir. Ona göre, Tanrı yaşamaktadır ve insanlarla konuşmaya devam etmektedir (Ballantyne, 1916: 7). Yeni Ahit, Tanrı'nın insanlarla iletişime geçme örneklerinden biridir ancak Üniteryenlere göre bu yazılanların tamamına Tanrı'nın sözü denilemez. Erika, Yeni Ahit'te anlatılan mesellerin hiç olmamış olabileceğini ifade etmiştir. Burada önemli olan bu olayların olup olmadığı değil; mesellerle verilen mesajlardır.⁵³

Üniteryenlere göre Yeni Ahit, yazılmış en harika ve en yüksek ahlaka sahip kitaptır ancak yanılmaz değildir. Çünkü Yeni Ahit'teki tüm sözler Tanrı'ya ait değildir. Nitekim en eski kitap yaklaşık İsa'dan sonra 200'lü yıllara denk gelmektedir. Bunun yanı sıra Yeni Ahit'in İngilizce tercümelerinde de değişiklikler olmuştur. En son revize edilmiş versiyonunda 36.191 değişiklik yapılmıştır (Hall, 1962: 43-45). Üniteryenlere göre

⁵³ Erika Jakabhazi, vaaz, Kereszteny, 2005.

kendileri Yeni Ahit'i açık bir zihinle ve dürüstçe anlamaya çalışırlar ve Üniteryenler arasındaki genel kanaat İncil'in bazı kısımlarının Tanrı'nın sözü olduğu yönündedir. Ancak İncil'in tamamının Tanrı sözü olduğuna inanmazlar. Onlara göre İncil binlerce yıl önce insanların dini deneyimlerini aktardığı mükemmel bir kitaptır ve Tanrı'nın sözünü aktaran tek kitap da değildir (Findlow, 1974: 9,10). Üniteryen bir teolog olan Taylor'a göre İncil'in çevirisi olmasa insanlar daha mutlu olabilirlerdi ve İncil insan gelişimi için çok da elzem değildir. Nitekim İncil'den önce de insanlar Tanrı'nın varlığını O'nun yarattığı muhteşem evrende hissedebiliyorlardı. İncil iyi bir kitaptır ancak tek iyi kitap değildir. Tanrı, İsa'dan sonra da insanlarla konuşmaya devam etmektedir (Taylor, 1885: 56).

Transilvanya Üniteryenleri, Yeni ve Eski Ahit'ten bölümleri Kiliselerinde okumaya devam etmektedirler, yazdıkları eserlerde kutsal kitaplardan alıntılar yaparlar ancak genel kanaat tek doğru kitap olmadığı ve tüm İncillerin Tanrı'nın sözü olmadığı yönündedir. Nitekim ABD Üniteryanizminin kurucularından biri olan Parker'a göre gerçek Hristiyanlar için Yeni Ahit onlara hizmet eden bir araçtır ancak Katolik ve Ortodoks Hristiyanlar Yeni Ahit'in hizmetkârı olmuşlardır.⁵⁴

2.2. Üniteryanizmin Sakramentleri

Hristiyanlık'ta sakrament (sacramentum) terimi, sembolik davranışlar ve işaretler için kullanılmaktadır. Sakrament ifadesi Latince *sacramentum* kelimesinden türetilmiştir. Bu Latince kelime orduya giren insanların yaptıkları "kutsal yemin" için kullanılan bir ifade olup "yemin", "vaat" ve "bağ" anlamlarına gelmektedir (Tarakçı, 2012: 19).

Sakramentler özü itibarıyla inananlar için birer gizemdir ve Tanrı'nın rahmeti ve inayetinin ortaya çıkmasını sağlar. XII. yüzyıldan itibaren sakramentler formüle edilmeye başlanmış ve otuz civarında olan sakrament sayısı yediye indirilmiştir (Gündüz, 2008: 139). Sakramentlerin sayısının yediye indirilmesi 1215 yılında IV. Lateran Konsili'nde kararlaştırılmıştır. Sakrament sayısının yedi olmasının sebebi Kutsal Kitap değildir. Yeni Ahit'te böyle bir bilgi yoktur. Haftanın yedi günü olması, yedi büyük erdem ve yedi büyük günahın olması sakrament sayısının yedi olarak belirlenmesine etki etmiştir (Tarakçı, 2012: 37). Ancak bu sayı kiliseden kiliseye değişiklik gösterebilmektedir. Katolik ve Ortodoks Kiliseler için vaftiz, evharistiya, konfirmasyon,

⁵⁴ Theodore Parker, vaaz, Hawes Place Kilisesi, Boston, 1841.

günah itirafı, yağlama, nikah ve rahip takdisi kabul edilen yedi sakramenttir. Protestan Kilise ise sadece vaftiz ve evharistiya olmak üzere iki sakramenti kabul etmektedir.

Üniteryenler minimum teori ile maksimum pratiği hedeflerler ve bu pratikler kalben ve insanoğlunun tamamı için yapılırlar (Hostler, 1981: 76). Bu yüzden Üniteryanizmde, sakramentlerin sayısı daha az ve uygulama yöntemleri daha esnektir. Üniteryenler sakrament olarak vaftiz ve evharistiya sakramentlerini kabul ederler. Bu sakramentlere bakışları ve yorumlamaları da Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliseler'den farklılık göstermektedir.

2.2.1. Vaftiz

Bütün Hristiyanların ittifak ettikleri temel sakramentlerden biri vaftizdir. Vaftiz kelimesi Yunanca bir kelime olup kelime anlamı “suya daldırmak”tır. Vaftiz olan kişi Hristiyan cemaatine katılmış olur yani vaftiz bir dine giriş törenidir (Eroğlu, 2017: 166). Hristiyan inancına göre vaftiz olan kişinin günahları affolur ve yeni bir hayata başlar (Tarakçı, 2012: 61).

Vaftiz uygulaması Yahya'nın İsa'yı vaftiz etmesi ile başlar. Yeni Ahit'te Yahya İsa'yı vaftiz ederken Kutsal Ruh'un güvercin gibi indiği ve İsa'nın Kutsal Ruh'la vaftiz olduğu ve Yahya'nın İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olduğuna tanıklık ettiği yazar⁵⁵. Vaftiz adayının Hristiyanlığın erken dönemlerinde akan suda vaftiz olması tercih edilen bir yöntem olmuştur. Akan su yoksa diğer yöntemler kullanılabilirdi. Vaftizin soğuk su ile yapılması tercih edilmiştir ancak soğuk su yoksa sıcak suda da yapılabileceği ve her ikisi de yoksa sadece başa su dökülerek yapılabileceği inancı yerleşmiştir. Dökülen su Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına dökülür (Yılmaz, 2015: 124). Vaftizde kullanılan suyun genel olarak üç anlamı vardır. Bunlar:

- Suyun hayatın vazgeçilmez bir parçası olması. Susuz bir hayatın mümkün olmaması.
- Suyun şeytansı güçleri yok eden bir gücünün olduğuna dair inanç.
- Suyun herşeyi temizleyip saf hale getirdiği gibi insanı da temizlediğine dair olan inanç (Schmemmann, 1974: 40).

⁵⁵ Yuhanna, 1: 29-34

Vaftizle beraber kişinin asli günah ile ölmesi ve sonra İsa'da dirilmesi simgelenmektedir. Yani, vaftiz olan herkes İsa'nın ölme ve dirilme eylemlerine katılmış olur. Pavlus'a göre vaftiz olanlar İsa ile birleşmekte ve "Mesih'i giyinmektedirler" (Gündüz, 2008:141). Hristiyanlıkta vaftizin amaçları şu şekilde sıralanabilir:

- Hristiyanlığa girmek.
- Asli günahtan kurtulmak ve günahsız olarak yeniden doğmak. Vaftiz olan kişi Adem'in günahsız saf haline geri dönmüş olur.
- İsa ile bütünleşmek.
- Ruhi sıkıntılardan kurtup kurtuluşa ermek (Erdem, 1993: 141).

Yeni Ahit'te İsa, Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilmiştir⁵⁶ ve vaftiz olduktan sonra görevi başlamıştır. II. yüzyıldan itibaren Kilisenin vaftiz uygulaması standartlaşmıştır. Hristiyanlık tarihinde vaftizden ilk bahseden kişi Justin Martyr (Ö: 165) olmuştur. Martyr'e göre vaftiz Yahudilerin sünnet törenine benzemektedir. Yahudiler sünnet töreni ile Tanrı ile yaptıkları sözleşmenin gereğini yerine getirirler Hristiyanlar ise aynı görevi vaftiz ile gerçekleştirirler. Iraneaus'a (Ö: 202) göre vaftiz yeniden doğuştur (Yılmaz, 2015: 125). Vaftizin yaygınlaşması ise Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinden itibaren yani X. Yüzyıldan itibaren başlamıştır. Batı Kilisesi'nde Paskalya Günü'nde, Doğu Kilisesi'nde ise Epifani Bayramı'nda icra edilmektedir (Gürkan, 2022: 2,3). Yeni Ahit'te vaftiz uygulaması ile ilgili net bilgiler olmadığı için bazı konularda erken Hristiyanlık döneminde tartışmalar yaşanmıştır. Bunlardan biri de suya daldırma veya su serpmeye konusudur. Burada net olan tek şey kullanılan şeyin su olacağıdır (Erdem, 1993: 153). Vaftiz uygulaması genelde vaftiz olan kişinin başına din görevlisi tarafından su dökülmesi ile gerçekleştirilir.

Erken dönem teslis karşıtı gruplarından olan Ebionitler vaftize önem vermişler ancak günümüzde yaşayan bazı Üniteryen gruplar gibi çocuk vaftizine karşı çıkmışlardır. Ebionitlere göre İsa yetişkin biri olduktan sonra vaftiz olmuştur ve o zaman tüm Hristiyanlar da yetişkin olduktan ve belli bir olgunluğa eriştikten sonra vaftiz olmalıydılar (Yılmaz, 2015: 125). Buna benzer olarak günümüzde de "Yeni Vaftizciler" olarak bilinen mezhep de bebek vaftizini reddeder ve sadece yetişkinlere vaftiz yapılması gerektiğini savunurlar (Erdem, 1993: 147). Ancak Yeni Ahit yazarlarına göre İsa'nın vaftizi eşsizdir ve daha sonra uygulanan vaftiz sakramentinden farklıdır. İsa'nın Yahya'dan sonra vaftiz

⁵⁶ Matta, 3: 1-6

olup olmadığı veya başka birini vaftiz edip etmediği ise müphemdir (Kavanagh, 1978: 13,14). Kilise babalarından Kibrianus ise çocukların doğduktan sonra sekizinci günlerinde vaftiz olmaları gerektiğini yazmıştır. Tertullians ise çocukların günahsız olarak doğduğunu bu yüzden bebek vaftizinin gereksiz olduğunu savunmuştur. Tertullians'a göre çocuklar vaftizi anlayacak yaşa gelince vaftiz sakramenti uygulanmalıdır. XI. yüzyıldan itibaren ise bu tartışmalar Kilise tarafından sonlandırılmış ve bebek vaftizi genel bir uygulama haline dönüşmüştür (Erdem, 1993: 145, 146). İsa'nın vaftizi Yahya'nın vaftizinden üstün görülmüştür çünkü Yahya'nın daha önceki vaftizleri Kutsal Ruh'tan yoksundur (Erdem, 1993: 140). Günümüzde uygulanan vaftiz töreninin aksine erken dönem Hristiyanlıkta vaftiz olacak kişinin bir yıldan üç yıla kadar geçirdiği bir hazırlık süreci yaşanmaktaydı. Bu hazırlık sürecinde vaftiz adaylarına "catechumens" denilirdi. Bu hazırlık sürecinde adaylara dualar ve Yeni Ahit'in anlaşılması gibi eğitimler verilirdi. Bu dönemde vaftiz olacak kişinin yanında şahitleri bulunması bir zorunluluktur. Şahitler vaftiz olacak kişinin kalben Hristiyanlığa iman ettiğine şahitlik ederlerdi. Rahip, şahitlikleri kabul eder ve vaftiz olan kişinin yüzüne haç yapar ve elini onun başına koyarak vaftiz sakramentini gerçekleştirirdi (Schmemmann, 1974: 15-20). Katolik ve Ortodokslarda sadece Kilisede ve bir din adamının yönettiği şekilde gerçekleşen vaftiz ayini için Protestanlar daha esnek bir tavır sergilemişlerdir. Protestanlar için evde yapılan vaftiz uygulaması da geçerlidir. Ayrıca Protestanlarda herhangi bir Hristiyan vaftiz ayinini gerçekleştirebilir. Özel bir din görevlisine gerek yoktur (Erdem, 1993: 149). Katolik Kilise'de erkek bebekler için bir vaftiz babası; kız bebekler için ise bir vaftiz annesi seçilir. Vaftiz annesi veya babasının çocuğun iyi bir Katolik olarak yetiştirilmesine yardım etmek gibi yükümlülükleri vardır (Tarakçı, 2012: 79). Vaftizin bir sakramente dönüşmesi ve günümüzdeki halini almasında en önemli etkiyi ise Pavlus yapmıştır (Erdem, 1993: 153). Pavlus'a göre vaftiz Yahudilikteki sünnet gibi bir dine giriş törenidir bu yüzden küçük çocuklara uygulanmalıdır.

Transilvanya'lı Üniteryenler vaftize diğer ülkelerdeki Üniteryenlere göre daha az önem vermişlerdir. Bunun sebebi Jacobus Palaeologus gibi erken dönem teologlarının bütün tek tanrılı dinleri birleştirme girişimi olabilir. Vaftiz gibi sakramentlerin önemini azaltarak diğer tek tanrılı dinlerle ortak noktaları arttırmak istemişlerdir. Palaeologus'a göre vaftiz ilk Hristiyanlar için önemli bir seremonyeydi ancak Hristiyan bir ailede doğmuş biri için bu önemini kaybetmiştir. 1578'de ise Francis David kontrol ettiği bölgelerde

çocukların vaftiz edilme sakramentini terk etmiştir ve bu yüzden tutuklanmıştır. Polonya ve Litvanya Üniteryenleri ise Anabaptist Kilise'ye yakın durarak Bapdistlerin karşısında durmuşlardır (Bela, 2002:148,149). Servetus da bebek vaftizini reddetmiştir. Servetus'a göre Hristiyanlar İsa gibi otuz yaşında vaftiz olmalıydılar (Fortacı, 2022: 257).

Genel olarak Üniteryenler, yetişkin vaftizinin gereksiz olduğunu düşünmüşler ancak bebek vaftizini gerekli görmüşlerdir. Üniteryen Kiliseler vaftizde su kullanmanın gerekli olmadığını düşünürler. Vaftiz olmayan insanların kurtuluşa eremeyeceği fikrine karşı çıkarlar. İsa'nın da dediği gibi kim çıplağı giydirir, aç doyurursa İsa'nın adını hiç duymamış olsalar bile Tanrı tarafından kutsanırlar. Üniteryenlere göre vaftiz çocuktan daha çok ebeveynler içindir. Çünkü yapılan vaftiz ile Tanrı'nın onlara verdiği en büyük hediye olan evlatlarını kutsal bir şekilde karşılamış olurlar (Hall, 1962: 125,126). Transilvanya Üniteryenleri çocuklarının vaftizini aile ve ailenin yakınlarının katıldığı bir seremoni ile gerçekleştirmektedirler. Bütün Hristiyan Dünyasında olduğu gibi vaftiz ayini günümüz Üniteryenleri için Kiliselerinde yapılan önemli bir ayindir.

2.2.2. Evharistiya (Ekmek Şarap) Ayini

Bu sakramente birçok farklı isim verilmektedir. Komünyon, Mass, Rabb'in akşam yemeği (Supper), Aşayı Rabbani ya da Evharistiya gibi tanımlamalar ekmek şarap ayini için kullanılan bazı isimlerdir. Bu ayinde yenilen ekmek ve içilen içki çarmıhtaki İsa'nın etine ve kanına dönüşmektedir. Dolayısıyla bunları yiyip içenler İsa ile bütünleşirler (Gündüz, 2008: 143-144). Evharistiya ayinine benzer inanışlar Yahudi topluluğunda ve Eski Ahit'te de bulunmaktadır. Eski Ahit'te ekmek ve şarap Tanrı'ya adanan kurbanlardır⁵⁷. Özellikle ekmek ise Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan antlaşmanın sembolü olarak görülür⁵⁸. Komünyon ayininin çıkış noktası Fısıh yemeğidir. Bu yemek, Yeni Ahit'te şu şekilde anlatılır:

İsa yemek sırasında eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve, “Alın, bu benim bedenimdir” diyerek öğrencilerine verdi. Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine verdi. Hepsi bundan içti. “Bu benim kanım” dedi İsa, “Birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır. Size doğrusunu söyleyeyim, Tanrı'nın Egemenliği'nde yenisini içeceğim o güne dek, asmanın ürününden bir daha içmeyeceğim.” (Markos, 14: 22-25).

⁵⁷ Yaratılış, 14: 18-19, Yaratılış, 27: 25

⁵⁸ Levililer, 24: 8

Yeni Ahit'te İsa'nın yedi ekmekle dört bin kişiyi doyurduğu yazılmıştır⁵⁹. Yine ekmekle ilgili olarak İsa'nın ekmeği alıp Tanrı'ya şükredip paylaştığı anlatılır⁶⁰. Evharistiya'nın temel mantığı ise İsa'nın havarileri ile yediği son akşam yemeğidir. Evharistiya'nın temelini de vaftiz sakramentinde olduğu gibi Pavlus oluşturmuştur. Korintliler mektubunda şarabın İsa'nın kanı olduğundan ve ekmeğin İsa'nın bedeni olduğundan şu şekilde bahsedilmiştir:

Tanrı'ya şükrettiğimiz şükran kâsesiyle Mesih'in kanına paydaş olmuyor muyuz? Bölüp yediğimiz ekmekle Mesih'in bedenine paydaş olmuyor muyuz? (Korintliler, 10: 16).

Hristiyan inancına göre, İsa bu yemekte insanlığı kurtarmak için canını ve kanını feda etmiştir. Yani ekmek İsa'nın eti; şarap ise İsa'nın kanıdır. Bu ayine katılanlar İsa'nın kanı ve canıyla beslenmektedirler (Eroğlu, 2017: 167). İnananlar Hristiyanlığa vaftizle giriş yaparlar ve Evharistiya sakramenti ile Hristiyanlık inançları zirve yapar. Bu sakramentin temel anlamı İsa ile Kilisenin birleşmesidir (Seyfeli, 2022: 49). Bu sakrament ile Hristiyanlar Tanrı'ya şükredip O'nu anarlar ve Mesih İsa ile birleşmiş olurlar (Tarakçı, 2012: 114).

Erken dönem Hristiyanlarda ilk başta komünyon ayininde şarap yerine su kullanılmıştır. Kilise babalarından Irenaeus 180 yılından itibaren suya şarap katılmaya başladığını yazmıştır. Bu dönemde şarap veya su ve ekmek sembolik olarak görülmemiştir. Tertullian bu ayinler sırasında çok dikkatli olunduğunu ve ekmek kırıntısı düşmemesi ve suyun dökülmemesi için çok dikkat edildiğini yazmıştır. Çünkü bunlar İsa'nın bedeni ve kanı olarak görülüyordu. Bu dönemde insan şeklinde ekmek yapmak ve bunu İsa'nın bedeni olarak görmek yaygın bir gelenektir (Weigall, 2002: 78,79). Kiliseye göre komünyon ayini aynı zamanda İsa'nın yeniden dirilmesini de sembolize eder. Katolikler “*mass*” dedikleri bu ayini her gün icra eder. Ortodokslar sadece Pazar günleri icra ederken Protestanlar farklı mezheplere göre farklı dönemlerde icra ederler (Aydın, 1998: 2,3). Evharistiya ayininde din görevlisi ekmek ve şarabı kutsar. Bu kutsama ile birlikte ekmek İsa'nın bedenine; şarap ise kanına dönüşür. Ayinde kullanılan şarap ve ekmeğin tözlerinin değişim gösterip göstermediği Kilise babaları tarafından tartışılmıştır. Katolik Kilise bu dönüşümün gerçek olduğuna inanır. Yani ekmeğin bedene, şarabın kana dönüşmesi sembolik değildir. Bu dönüşüme “transubstation” denir. Yani ekmek ve şarabın tözü değişir. Bu inanç Trent Konsili'nde (1563) bir dogmaya dönüşmüştür ve hem

⁵⁹ Luka, 24: 30

⁶⁰ Yuhanna, 6: 35

Katolik hem de Ortodoks Kilise bunu kabul etmişlerdir. Ortodoks Kilise “epiklesis” duası ise Kutsal Ruh’un bu dönüşümü sağladığına inanır. İnananlar bu töz dönüşümü ile beraber ekmek ve şarabın önünde eğilip secde ederler. Ermeni, Süryani ve Kıpti Kiliseleri de bu dönüşümün gerçek olduğuna iman ederler. Protestanlar ise bu dönüşümü biraz farklı görürler. Protestanlara göre ekmek ve şarap dönüşür ancak aynı zamanda kendi tözlerini de korurlar. Yani şaraba İsa’nın kanı; ekmeğe ise İsa’nın bedeni dâhil olur ancak tamamen dönüşmezler. Bu inancı ise “inivation” terimi ile anlatılmaktadır. Reform döneminde Luther bu dönüşümün olduğuna inandığını belirtmiş ancak ayin sonrası şarabın ve ekmeğin eski tözlerine yani esas hallerine döndüklerini iddia etmiştir. Zwingli ve Calvin ise töz dönüşümünü tamamen reddetmiş ve bunun sadece sembolik olduğunu ifade etmişlerdir (Seyfeli, 2022: 50-65). Luther, Zwingli ve Calvin’in ortak noktası ise üçünün de evharistiya ayinini bir kurban ayini olarak görmeleridir (Eroğlu, 1999: 453). Transilvanya Üniteryenleri arasında İsa’nın tekrar dirildiğine inananlar bulunur. György’ye göre Yeni Ahit’te İsa’nın tekrar dirilmesi detaylı bir şekilde anlatılır. Bu detaylı ve net anlatım bu olayın uydurma değil gerçek olduğunun kanıtıdır. Ayrıca İsa’nın yeniden dirilişi tüm insanların ahirette yeniden dirileceğinin de kanıtıdır.⁶¹

Katolik Kilise inananların yılda en az bir defa evharistiya ayininne katılmalarını zorunlu tutmaktadır. Katolik ve Ortodoks Kiliseler’de her Pazar cemaatle birlikte bu ayin gerçekleştirilir. Protestan Kiliseler’de ise Pazar günleri Yeni Ahit’in okunması yeterli görülmekte ve evharistiya ayini yılda birkaç kez yapılmaktadır (Tarakçı, 2012: 131, 132).

Komünyon ayini bütün Üniteryen Kiliseler’de yapılmasa da çoğunda belli aralıklarla icra edilir. Ekmek ve şarap, ayinlerde kullanılmaz. Burada sadece amaç İsa’nın son ve en önemli gününü hatırlamaktır (Hall, 1962: 127).

Genel olarak sakramentler Üniteryenler için simgeseldir ve yapılması zaruri değildir. Esas olarak mesele Tanrı’yı anlamak ve içselleştirmektir. Transilvanya Üniteryenleri yılda dört defa komünyon ayinini gerçekleştirirler. Ayrıca çocuklar 14 yaşına gelince de komünyon ayini gerçekleştirir.⁶² Transilvanya Üniteryenleri için komünyon önemli bir ayindir. Komünyon ayiniyle İsa’nın takipçileri olduklarını ifade ettiklerini ve bu sakramentin İsa’nın mirası olduğunu düşünürler.⁶³

⁶¹ György Enyedy, vaaz, Sarospataki, 1900.

⁶² Jobbagy Julia, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

⁶³ Kriza Janos, vaaz, Nyaradgalfalva Üniteryen Kilisesi Vaazı, 2022.

2.3. Üniteryanizmin Öğretileri

Üniteryanizmin öğretilerinin temel kaynağı kutsal kitaplarıdır ancak öğretiler anlamında da genel olarak gözlemlenen özgürlükçü tutumun yansımaları görülür. Hem Üniteryenlerin bu tutumları sebebiyle hem de farklı bölgelerdeki Üniteryenlerin farklı bakış açıları sebebiyle öğretileri hakkında genelleme yapmak güçleşmektedir. Bu bölümde daha çok Transilvanya Üniteryenleri ile yapılan görüşmelerde edinilen bilgilere göre Üniteryenlerin yaratılış ve ahiret öğretileri üzerinde durulacaktır.

2.3.1. Yaratılış

Yaratılış insanoğlunun eski çağlardan beri merak duyduğu bir olgudur. İlk insanın nasıl varolduğu sorusuna mitlerle ve kutsal metinlerle cevaplar aranmıştır. İlahi dinlerde yaratılışın Tanrı tatarından gerçekleştirildiğine inanılır.

Yahudilikte Âdem'in Tanrı tarafından balçıktan yaratıldığına, Havva'nın ise Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına inanılır. Tanrı insanı cennet bahçesine yerleştirmiş ancak insan yasaklı meyveyi yiyince cezalandırılmış ve dünya hayatı başlamıştır (Hafizoğlu, 2022: 231). Yahudiler yaratılışın ilk gününün Pazar günü olduğuna inanırlar bu yüzden Cumartesi onlar için Şabat günüdür. Şabat gününde Tanrı yaratma sürecini sonlandırmıştır. Dünyayı altı günde yaratan Tanrı Yahudi toplumuna da yedinci gün olan Şabat gününde dinlenmelerini emretmiştir.⁶⁴ Yahudiler Şabat gününde dinlenirler ve Sinagog'a giderek dua ederler.

İslam inancında Âdem balçıktan yaratılır ve melekler ona secde eder ancak şeytan kibirlenir ve Allah tarafından lanetlenir. Âdem ve Havva cennette yaşarlarken yasak meyveyi yerler ve ceza olarak dünyaya gönderilirler (Gürkan, 2003: 14). Kur'an'a göre, yeryüzünün yaratılma süreci ise altı günde tamamlanmıştır.⁶⁵ Yerde ve gökte olan her şeyi Allah yaratmış, yeryüzünün düzen ve intizamını sağlamıştır.

Hristiyanlık inancında yaratılış Âdem ve Havva ile başlar ancak yaratılışın esas amacı İsa'dır. Yaratılış teslis inancına dayanır. Dünya ve içindeki her şey İsa için yaratılmıştır (Alıcı, 2018: 68). Tanrı cenneti ve yeryüzünü İsa için yaratmıştır⁶⁶. Hristiyan inancında Âdem ile İsa soy bakımından aynı soydandır. Pavlus İsa'yı "Yeni

⁶⁴ Çıkış, 20/8-11

⁶⁵ Araf, 54. Yunus, 3. Hüd, 7. Furkan, 59. Secde, 4. Hadid, 4.

⁶⁶ Koloseliler, 1: 16

Âdem” veya “Son Âdem” olarak tanımlamıştır. Âdem insanoğlunun günahkâr olmasına sebep olmuş İsa ise insanların affedilmesini sağlamıştır (Hafızoğlu, 2022: 234).

Yeryüzünün ve insanoğlunun yaratılması Yeni Ahit’te anlatılır. Yeryüzünü altı günde yaratan Tanrı, Âdem’i topraktan yaratıp ona kendi nefesinden üfledi⁶⁷. Yaratma süreci daha sonra Havva’nın Âdem’in kaburga kemiğinden yaratılması ile devam etti⁶⁸. Tanrı bu yaratma sürecinden sonra sahneden çekilmez bilakis yarattıkları ile iletişim kurmaya devam eder. Tanrı yoktan var etmiştir yani bu yaratım insanların yarattığı şeylere benzemez. Hristiyanlıktaki bu inanç İznik Konsili’nde tamamen karara bağlanmıştır. İznik Konsili’nde alınan karara göre Tanrı görünen ve görünmeyen herşeyi yaratandır. Bu karar Tanrı’nın sadece maddi evreni değil; insanların göremediği melekler, şeytan ve ruhlar gibi oluşumları da yarattığı anlamına gelir. Hristiyanlar arasında şeytanın yaratılışı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Tanrı’nın gücünün sınırlı olabileceği veya Tanrı’nın insanlara acı çektirerek onları düzeltmek istemesi gibi varsayımlar konuşulmuştur. Bir diğer görüşe göre ise şeytan gerçek bir varlık değil sadece sombolik bir anlatıdır (McFarland, 2009: XXIII, XXIV).

Üniteryenler Yeni ve Eski Ahit’te bulunan yaratılışa dair yazılanları motomot anlamazlar ve bu yazılanları tarihsel gerçeklik olarak görmezler. Onlara göre bu anlatılanlar insanların hayata dair sorularını cevaplamalarına yardımcı olan hikâyelerdir (Hill, 1994: 23). İncillerde anlatılan Âdem ve Havva kıssasının aslında gerçek olmadığına, Tanrı’nın insanları günahkâr yaratmadığına inanırlar. Bilimsel bilgiye olan inançları diğer Hristiyan mezheplere kıyasla evrim teorisini kabul etmelerini kolaylaştırmıştır. Evrim teorisini kabul eden Üniteryenler evrim sürecinin Tanrı’nın inayetiyle gerçekleştiğine inanırlar. Tüm insanların Tanrı’nın çocukları olduğuna inanan Üniteryenler dünyanın sadece İsa için değil Tanrı’nın tüm çocukları için yaratıldığını düşünmektedirler⁶⁹.

2.3.2. Ahiret

Bütün dinlerin dünyanın sonu ile ilgili yargıları vardır. Dünyanın sonunda ise bir kurtarıcı beklentisi içindedirler (Meral, 2019: 11). Dünyanın bir sonunun geleceğini

⁶⁷ Yaratılış, 2: 7

⁶⁸ Yaratılış, 2: 22

⁶⁹ Norbert Racz, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

öğreten dinler dünyanın tanrısal bir kuvvet tarafından yaratılmış olduğunu da öğretirler. Mevcut düzenin son bulması demek aynı zamanda yeni göklerin ve yeni bir yeryüzünün yaratılışının bir başlangıcını açmak, yani bu dünyanın ilk defa yaratıldığı zaman geçerli olan şartların yeniden gerçekleştirmek demektir (Sharpe, 2000: 24). Eskatolojik öğreti, yalnızca ilahi yargılama olarak dünyanın sonunu çok yakın olarak ilan etmez. Aynı zamanda kurtuluş zamanının ve sonsuz mutluluğunda başlangıcı olarak ifade eder (Bultmann, 1958: 127-133). İlahi dinler inananlarına bir kurtuluş yolu çizerler.

Yahudilikte ahiret inancı karmaşık bir konudur. Bunun sebebi Tevrat'ta ahiret hayatıyla ilgili net ifadelerin olmamasıdır. Tevrat'ta sadece Şeol (ölüler diyarı) diye bir yerden bahsedilmiş ancak detaylı bilgi verilmemiştir. Rabbani kültür ise Tanrı'nın buyruklarını yerine getirenleri ödüllendireceği getirmeyenleri ise cezalandıracağı inancını yerleştirmiştir (Altıntaş, 2012: 37).

İslam'da eskatoloji yorumlamalarında değişik görüşler bulunmaktadır. Genel itibarıyla Kur'an'da geçen ifadeler kıyametin nasıl yaşanacağını detaylı bir şekilde tasvir ederken kıyametin zamanının sadece Allah tarafından bilineceği ifadeleri yer alır. Kur'an diğer büyük kutsal kitaplara göre en fazla ölümden, dünyanın sonundan ve yeniden dirilişten bahseden kitaptır (Walls, 2007: 132). Ahiret ifadesi Kur'an'da 110 yerde geçer. Kıyamet Sur'a üflendikten sonra kopacak ve dünya yerle bir olacaktır. Bütün insanlar hesap verecek ve onları bekleyen cennet ile müjdelenecek ya da cehennem azabına terk edileceklerdir. Kur'an'da Allah'a iman ile ahirete iman sık sık ve birlikte zikredilerek ne kadar önemli bir ilke olduğu vurgulanır. Kur'an'da bütün iyi amellerin ödüllendirileceği ahiret hayatının önemi vurgulanırken dünya hayatı da tamamen göz ardı edilmez (Yavuz, 2006: 193).

Hristiyanlık dini de inananlarına mevcut düzenin son bulacağını anlatarak, inananların kurtuluşa ereceği müjdesini verir. Hristiyanlıkta dünyanın sonu beklentisi vurgulu bir şekilde ifade edilir. Hristiyanların bu konuya fazla ilgi duymalarının sebebi insanların gelecek merakı, İsa'nın bu yöndeki ifadeleri ve Yeni Ahit'in çizdiği apokaliptik kıyamet senaryoları olabilir. Ancak Bıyık'a göre bunun temel nedeni İsa'nın İncillerde anlatılan kısa hayatının teolojik ve psikolojik temel eksikliğidir (2007: 164).

Jonathan M. Menn'e göre, Yeni Ahit'in dünya ve ahiret söylemleri şu şekilde özetlenebilir. Tanrı insanların güzel bir hayat sürmesi ve dostane yaşaması için onlara güzel bir dünya sundu. İnsanoğlunun günahları dolayısıyla dünyaya kötülük ve ölüm

geldi. Fakat Tanrı bizi ölüm ve günahlarımızla baş başa bırakmadı. İsa aracılığıyla dünyaya gelip günahların affını ve kardeşliğin restore edilmesini sağladı. O'nun gelmesi sayesinde insanoğlu değil, günah ve ölüm yok oldular. Tanrı'nın hedefi insanoğlu ile muhteşem, kutsal ve sevgi dolu bir çevrede beraber yaşamaktır. Tanrı bu planın hem yazarı hem de başkarakteridir (Menn, 2017: 3).

Yeni Ahit'te inananları bekleyen cennet tasviri yapılır ve bin yıllık milenyum döneminden sonra inananların İsa ile birlikte cennete gideceklerine inanılır. Yeni Ahit'te ayrıca cehennem de tasvir edilir. Cehennem kızgın fırınların olduğu, acı çekilen bir yer olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca Hristiyan inancında cennetteki en büyük ödül Tanrı ile birlikte olmak iken cehennemdeki en acı verici ceza ise Tanrı'dan uzak olmak şeklinde olacaktır (Gündüz, 2020: 101). Ayrıca Hristiyan inancında cennete veya cehenneme gitmeden önce bütün yaratılmış insanların İsa'nın huzuruna çıkıp yargılanacaklarına inanılır. Tüm iyi ruhlar cennete ve kötü ruhlar cehenneme gittiği zaman Tanrı'nın nihai gayesi tamamlanmış olacaktır (Karatosun, 2019: 658).

Hristiyanlıkta cennet-cehennem inancı Yeni Ahit'te vurgulanan bir durumdur. İyilik yapanlar yaşamak için, kötülük yapanlara yargılanmak için dirilecekler⁷⁰ ifadesi ile yargılama günü anlatılır. Yoksullara, düşkünlere yardım edilmesi öğütlendikten sonra bunun bir mükâfatının olacağı “karşılığı sana... [cennette] verilecektir”⁷¹ şeklinde ifade edilir. Nitekim yargılama günü kesinlikle gelecektir. Size şunu söyleyeyim, insanlar söyledikleri her boş söz için yargı günü hesap verecekler. Kendi sözlerinizle aklanacak, yine kendi sözlerinizle suçlu çıkarılacaksınız⁷². İman edenlerin cennette sonsuz bir yaşamı olacağı⁷³, kötülük yapanların ise kızgın fırına atılacakları ifade yazılmıştır. Cehennemde ağlayış ve diş gıcirtısı olacaktır⁷⁴ ifadeleri kullanılır.

Üniteryenlerdeki ahiret inancı ise diğer Hristiyan mezheplerdeki kadar net değildir. Tanrı'nın sadece İsa'nın yolunda gidenleri değil tüm iyi insanları ödüllendireceğine inanılır. Transilvanya Üniteryenleri Piskoposu Kovacs'a göre, Tanrı'ya giden yol birden fazladır. İyi bir Hristiyan kadar herhangi başka bir dine inanan kişi de ahiret hayatında

⁷⁰ Yuhanna, 5: 28-29

⁷¹ Luka, 14: 12-14

⁷² Matta, 12: 36-37

⁷³ Yuhanna, 6: 47

⁷⁴ Matta, 13:40-50

cennet ile ödüllendirilecektir.⁷⁵ Cehennem konusunda ise Üniteryenler arasında çok net fikirlere rastlanmamaktadır. Tanrı'nın herhangi bir çocuğunu cezalandırabileceği ihtimali üzerinde yorum yapılmamakta ve Tanrı'nın tüm çocuklarını affedeceği ve hepsini cennetine alacağı inancı görülmektedir. Nitekim Üniteryenler'e göre Tanrı, çocuklarını kendiliğinden affedecektir (Hostler, 1981: 35).

2.4. Üniteryanizmin Gelenek Ve Bayramları

Bu bölümde Üniteryen Kilise'nin evlilik ve ölüm uygulamaları incelenecek ve bayram olarak kutladıkları çeşitli günler ve törenler üzerinde durulacaktır. Evlilik ve ölüm uygulamaları Transilvanya Üniteryenlerinde kesinlikle Kiliselerinde gerçekleşen ayinlerle gerçekleştirilmektedir. ABD Üniteryenleri ise daha özgürlükçü bir tutum takınmakta ve dini bir ritüelden daha çok toplumsal bir görev olarak görmektedirler. Bayramlar konusunda Transilvanya Üniteryenleri Noel ve Paskalya bayramlarını ABD Üniteryenlerine göre daha geleneksel bir şekilde kutlamaktadırlar.

2.4.1. Evlilik

Evlilik tüm dinlerde ve kültürlerde önemli bir ritüeldir. İlahi dinlerde evliliğe toplumun devamı açısından önem verilmiş ve belli kurallar oluşmuştur. Kur'an'da insanlara kendilerine helal eş bulmaları buyurulmuş ve bekârların evlendirilmesi özendirilmiştir.⁷⁶

Yahudilikte yabancı kadınlarla evlenilmesi yasaklanmıştır.⁷⁷ Burada amaç farklı ırklardan evlenerek oluşabilecek etnik karışıklığı önleyip Yahudi ırkının korunması olmuştur. Ayrıca kendilerinin üstün ırk olduğuna inanan Yahudiler başka dine mensup birinin din değiştirerek Yahudi bir kadınla evlenmesini uygun görmemektedirler (Topçuoğlu, 2010: 87).

Evlilik Hristiyanlığın tüm mezheplerinde önemli bir sakramenttir. V. yüzyıldan itibaren evlilik törenleri Kilisede yapılmaya başlanmıştır. 802 yılında İmparator Şarlman Kilisenin onayı olmadan evlenmeyi yasaklamıştır. 1184 yılında ise evliliğin kutsal bir tören olduğu Verona Din Kurulu tarafından ilan edilmiştir (Ünal, 2002: 128, 129).

⁷⁵ Istvan Kovacs, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

⁷⁶ Nur, 32.

⁷⁷ Tekvin, 27.

Hristiyanlara göre kilisede evlenmek bir zorunluluktur ve imanın bir gereğidir. Kilisede din görevlilerinin huzurunda gerçekleşmemiş bir evlilik kabul edilmez. Katolik Kilise'ye göre İsa'nın Cana'daki düğü katılığı⁷⁸ onun evliliği kutsaması anlamına gelmektedir.

XII. yüzyıla kadar Hristiyan olmayan biriyle evlenmek Kilise tarafından yasaklanmıştır (Topçuoğlu, 2010: 88). Ancak günümüzde Hristiyan toplumlarda hem mezhepler arası hem de dinler arası evliliklere sıklıkla rastlanmaktadır.

Yeni Ahit'te eşlerin birbirlerini sevmeleri hatta anne babalarından önce eşlerini düşünmeleri gerektiği telkin edilir.⁷⁹ Ancak Katolik Kilisesi piskoposluk mertebesine ulaşma için bekârlığı şart koşar. Yine Katolik Kilisesi boşanmayı yasaklar (Eroğlu, 2020: 458). Yeni Ahit'te bekârlığın çok zor olduğu ve sadece buna dayanabileceklerin bekâr kalmaları gerektiği yazar. Bekâr kalmayı göze alacak kişi Tanrı için kendini adanmış sayılır⁸⁰. Katolik Hristiyanlığında bekârlık övülse de zina tehlikesinden dolayı her insana tavsiye dilmemiştir. Bekâr kalma durumu sadece ruhbanlara özgüdür (Bahçekapılı, 2008: 35). Ruhbanların evliliği Katolik Kilise tarafından 1917'de tamamen yasaklanmıştır. Ortodokslarda ise bekârken papaz olmuş biri evlenemez ancak papaz olduğunda evli biri ise öyle kalabilir. Papaz olduğunda evli olan kişinin eşi vefat ederse tekrar evlenmesine izin verilmez. Ayrıca eşinden boşanmasına da izin verilmemektedir. Protestanlarda ise bekârlık şartı aranmaz. Nitekim Protestanlığın kurucusu olarak görülen Martin Luther evlenmiş ve altı çocuk sahibi olmuştur (Ünal, 2021: 102,103).

Tüm Kiliselerde evlilik, Kilisede gerçekleşen önemli bir törendir. Zira Hristiyanlara göre evlilik Âdem ile Havva geleneğinin devam ettirilmesidir. Evlilik böylesine kutsal bir eylem olduğundan bu tören ruhbanlar eşliğinde gerçekleştirilmelidir (Gündüz, 2020: 169). XI. yüzyıldan itibaren nikâh ve boşanma işleri Kilisenin egemenliğine geçmiştir. XII. yüzyıldan itibaren ise ritüelleri belirlenerek bir Kilise merasimine dönüşmüştür (Tarakçı, 2012: 258). Kilise yasasına göre evlilik İsa tarafından bir sır haline getirilmiştir. İsa vaftizli eşlere bu sırrı vererek soyun devam etmesini sağlamaktadır. Evliliğin bir sır olduğu ve amacının soyun devamı olduğu II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) karara bağlanmıştır (Ünal, 2021: 99).

Evlilik öncesi evlenecek çiftlere birkaç günden altı aya kadar sürebilen bir eğitimin verilmesi Katolik Kilisede görülen bir adettir (Ünal, 2021: 107). Katolik Kiliselerde

⁷⁸ Yuhanna, 2: 1.

⁷⁹ Efeslilere, 5: 25, 26, 31, 32.

⁸⁰ Matta, 19: 11-12.

evlilik törenleri öncelikle rahibin gelenleri karşılaması ve açılış duasını okumasıyla başlar. Daha sonra Yeni Ahit'ten ilgili bölümler okunur. Son olarak çiftler evliliği kabul ettiklerini beyan ederler ve yüzükler takılır. Rahip bu evliliği kayda geçirir ve çifti ve orada bulunanları kutsar. XII. yüzyıldan itibaren Katolikler için bir din görevlisinin huzurunda gerçekleşmeyen evlilik geçersiz sayılmıştır. Evlilik Kilisede, ruhban sınıfının huzurunda ve belli seromonilerle yapılmalıdır (Bahçekapılı, 2008: 36). Evliliğin sadece Kilisede yapılabileceği kuralı ise Trent Konsili'nde (1563) karara bağlanmıştır (Ünal, 2021: 107). Kilise, kadınlar için 16; erkekler için ise 18 yaşından önce evlenmeyi yasaklamıştır. Kan bağı olan akrabalarla ve vaftiz ebeveynleriyle evlenmek de Kilise tarafından yasaklanmıştır. Ayrıca oruç ve tövbe zamanlarında evlenilmesi de yasaklanmıştır (Ünal, 2021: 104).

Boşanma konusunda da Katolikler oldukça katı bir tutum sergilerler. Katolik Kilise zina hariç hiçbir sebeple boşanmaya izin vermez. Ortodoks Kilise'de boşanmanın uygun olmadığını kabul etmekle beraber boşanmayı tamamen yasaklamaz. Protestan Kilise ise yine daha serbest bir tutum sergilemektedir. Protestan Kilisesi çiftlerin boşanmalarına müdahil olmaz ve inananları bu konuda serbest bırakır (Ünal, 2021: 123, 124).

Katolik ve Ortodoks Kiliseler'de evlilik nişan ve nikâh seremonileri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Nişan çiftlerin birbirlerine karşılıklı sözleri verdiği ve yüzüklerin takıldığı seremonidir. Nikâh ise din görevlisinin çiftleri kutsadığı törendir. Kiliseye göre evlilik akdinin geçerli olması için iki şahit gerekir. Damat ve gelin nişan sırasında ele ele tutuşurlar ve her ikisi de şu şekilde yemin ederler:

“Seni eşim olarak kabul ediyorum. Bütün hayatım boyunca seni seveceğime, sana hürmet edeceğime, zenginlikte ve fakirlikte, sağlıkta ve hastalıkta, iyi ve kötü günde sana sadık kalacağıma söz veriyorum”.

Din görevlisi verilen sözlerden sonra çiftin üzerinde haç yaparak onların üzerine kutsanmış su serper. Böylece din görevlisi evlenecek çifti Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adı ile evlendirmiş olur. Yüzükler takılırken çiftler şu sözleri sarf ederler:

“Sevgimin ve sadakatimin simgesi olarak bu yüzüğü takıyorum”.

Din görevlisi dualar eşliğinde töreni sonlandırır. Katolik ve Ortodoks Kiliseler'de evlilik töreni aynı şekilde yapılır. Ortodokslarda evlilik töreninde Katoliklerden farklı olarak çifte çiçeklerden yapılmış taçlar giydirilir (Ünal, 2021: 104).

Diğer dinlerden insanlarla evlenme konusunda Katolikler katı bir tutum sergilemektedirler. Katolikler sadece Katolikler arası evliliği kabul ederler. Başka mezhep veya dinden biriyle evleneceklerse o kişinin öncelikle Katolikliği kabul etmesi gerekmektedir. Ortodokslar bu konuda biraz daha ılımlı bir tutum sergilemektedirler. Ortodokslar başka dinden biriyle evliliği kabul etmezler ancak mezhepler arası evlilikte bir sakınca görmezler. Protestan Kilise ise bu konuda inananları serbest bırakmıştır (Ünal, 2021: 105,106).

Üniteryenlerde ise evlilik bir sakramanet olarak kabul edilmez. Ancak yine de evlilik törenleri kilisede bir rahip veya rahibenin huzurunda gerçekleştirilir. Transilvanya Üniteryenleri için resmi evlilik Romanya Devleti tarafından gerçekleştirilir. Kilise’de yapılan tören ise Tanrı’nın hoşnutluğunu kazanmak, evlenen çiftin mutluluğunu paylaşmak ve onları cemaate yeni bir aile olarak kabulü için yapılır. Evlilik seremonisi yaklaşık yarım saat sürer. Evlenecek çift yanlarında ikişer şahit ile beraber kiliseye giriş yaparlar. Bu şahitler aileden veya yakın arkadaşlardan seçilebilir. Onlar kiliseye giriş yaptıklarında rahip veya rahibe onları sunakta (Lord’s Table) karşılar. Evlenecek çift ve onların şahitleri rahibin yanında durur; misafirler ise sıralarda otururlar. Tören bir ilahi ile başlar. Devamında rahip dua okur ve daha sonra Yeni Ahit’ten bölümler okur. Çift el ele tutuşur ve rahip veya rahibenin söylediği yemin metnini tekrar ederler. Çiftin yemininden sonra İsa’nın havarilerine öğrettiği dua olan Rab’bin Duası okunur.⁸¹ Son olarak bir ilahi daha rahip veya rahibe, evlenecek çift ve şahitler tarafından söylenir. Çift ve şahitler kiliseden çıkıp kapıda misafirlerin tek tek tebriklerini kabul ederler. Bir sonraki Pazar ayininde evlenen çift tüm cemaate duyurulur.⁸²

Hristiyanlıkta kadın Âdem ve Havva ıssasından dolayı günahkârdır ve evlenmeden önce babasının, evlendikten sonra ise kocasının hâkimiyeti altında yaşamak zorundadır. Hristiyan toplumlarda kadınlar günümüzde uzun mücadeleler sonucunda haklarını kazanmışlardır. Üniteryenler ise cinsiyetler arası eşitliğin eskiden beri yaşandığı bir geleneğe sahiplerdir.

⁸¹ Matta, 6: 9-13.

⁸² Jobbagy Julia, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

2.4.2. Cenaze ve Defin

Ölen kişi beden ve ruhen maddi dünyadan ayrılrsa da ölüm sonrası yapılan uygulamalar tüm tarih boyunca tüm toplumlarda görülür. Dini inanç olarak ölüm bedensel bir ölümdür ve ölen kişinin ruhu için çeşitli uygulamalar yapılır. İlahi dinlerde ölüm ahiret yolculuğunun başlangıcı olarak görülür.

Yahudiler ölen kişiyi önce dualar eşliğinde yıkarlar ve bir gün içinde defnederler. Cenaze merasimlerini gösterişsiz bir şekilde gerçekleştirirler çünkü ölümün herkesi birbiriyle eşit hale getirdiğine inanırlar. Yahudilikte toprağa defin şarttır. İsrail dışında yaşayan Yahudiler Kudüs'e gömülmek isterler çünkü Yahudilere göre ölümden sonra yeniden diriliş Kudüs'te olacaktır (Güç, 2001: 69).

İslam'da cenazenin yıkanması ve kefenlenmesi sünnettir. Daha sonra cenaze namazı kılınır ve ölen kişi kibleye dönük bir şekilde defnedilir. Cenaze namazına katılanlar ölen kişinin affolunması için dua ederler (Kırış, 2017: 47,60).

Cenaze ve defin törenleri Hristiyanlar için Kilisede gerçekleşen önemli törenlerdir. Ölüm döşeğindeki insanlar için Katolik ve Ortodoks Kiliseler'de son yağlama sakramenti yapılır. Son yağlama aslında ölüm döşeğindeki insanın şifa bulmasına yöneliktir. Şifa bulamayacaksa ve ölecekse günahlarının affedilmesi için ve rahatlaması için yapılır (Gündüz, 2020: 170). IX. yüzyıldan itibaren hastaların yağlanması sakramenti Katolik ve Ortodoks Kiliseler'de uygulanmaktadır. Katolik Kilise çok yaşlı kişilere ve hastalıktan ölmek üzere olan kişilere "son yağlama" sakramentinin yapılmasını uygun görmektedir (Tarakçı, 2012: 217, 222).

Öldükten sonra İsa'nın bir süre mezarda bekleyip tekrar dirilmesi inancı sebebiyle ilk dönem Hristiyanlarda ölümler en az üç gün bekletilip daha sonra gömülmüşlerdir. Ortodokslar toprağa gömülme konusunda ısrarcıdır ve diğer yöntemleri kabul etmezler. Katolik ve Protestanlar ise toprağa gömmenin yanı sıra cenazelerin yakılmasına da müsamaha göstermektedirler (Aydın, 2021: 355).

Cenaze töreni tabutun kiliseye taşınması ile başlar. Rahip veya rahibe tabutun üzerine kutsal su serperek İncil'den bölümler okur. Seremoni süresince cenaze törenleri için okunan ilahiler cenaze sahibi aile tarafından seçileceği gibi sıklıkla kullanılan

Mezmurlardan en fazla okunanı ise 23. Mezmur olan “Rab benim çobanımdır”⁸³ kısmıdır. Daha sonra bazı Hristiyan Kiliseler’de komünyon ayini yapılır.

Defin işlemi cenazenin başı doğuya yani Kudüs’e gelecek şekilde yapılır. Defin işleminden sonra ise görevli kişi ölen kişi ile ilgili bir konuşma yapar (Güre, 2015: 138). Genellikle bu konuşmalar ölen kişinin iyilikleri ile ilgili olur. Cenaze ve defin işlemlerinden sonra kırk gün yas tutulur. Bu yas sürecinin sonunda ise bir anma töreni düzenlenir (Yıldırım, 2005: 141).

Transilvanya Üniteryenlerinde ölen kişinin yakınları evde iki gün uyumazlar ve cenazenin başında nöbet tutarlar. Cenaze bu süre boyunca evinde tabutta bekletilir ve cenaze sahibinin yakınları evlerini ziyaret edip üzüntülerini dile getirirler. Bu süre boyunca rahip veya rahibe her akşam cenaze evine gelip vaaz verir. Evde vakit geçiren rahip veya rahibe ölen kişinin yakınlarından onunla ilgili bilgiler alarak vaazlarında bunları kullanır. Cenaze sahipleri vefat tarihinden iki veya üç gün sonra defin ve cenaze törenlerini ayarlayıp kiliseye haber verirler. Cenaze törenine rahip veya rahibe koro şefi ile birlikte girerler. Bu arada tabut merkeze konur ve misafirler tabutu çevreleyerek dururlar. Tabuta en yakın duranlar vefat eden kişinin ailesi olur. Yeni Ahit’ten bölümler okunur, daha sonra vaaz verilir ve bir ilahi okunur. Son olarak vefat eden kişiye veda eden önemli kişiler belirtilir (Örneğin, birlikte uzun yıllar geçirmiş olan ve çok üzgün olan eşine veda ediyor).

Daha sonra defin yapılacak olan mezarlığa gelinir. Yeni Ahit’ten kısa bir bölüm ve Üniteryen ikrarı okunur. Defin boyunca defin ilahileri okunmaya devam eder. Son bir dua ile defin töreni tamamlanır.⁸⁴

2.4.3. Bayramlar

Bayramlar zamanın kutsallık özelliği kazandığı ve tüm dinlerde görülen özel günlerdir (Yıldırım, 2007: 75). Hristiyanlık, oldukça fazla bayram ve anma günlerine sahip bir dindir. Bunlardan bazıları tüm Kiliselerde ortak olarak kutlanır; bazıları ise

⁸³ "RAB çobanımdır, eksiğim olmaz. Beni yemyeşil çayırlarda yatırır, Sakin suların kıyısına götürür. İçimi tazeler, Adı uğruna bana doğru yollarda öncülük eder. Karanlık ölüm vadisinden geçsem bile, Kötülükten korkmam. Çünkü sen benimlesin. Çomağın, değneğin güven verir bana. Düşmanlarımdan önünde bana sofrayı kurarsın, Başıma yağ sürersin, Kâsem taşıyor. Ömrüm boyunca yalnız iyilik ve sevgi izleyecek beni, Hep RAB'bin evinde oturacağım."

⁸⁴ Jobbagy Julia, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

Kiliseden Kiliseye değişiklik gösterebilmektedir. Erken dönem Hristiyanlıkta özel gün ve bayramlara yer verilmemiş ancak Hristiyanlık devletin resmi dini olduktan sonra bu tür günlere ihtiyaç duyulmuştur (Weigall, 2002: 119). Hristiyanlıkta kutlanan en önemli bayramlar olarak Noel, Epifani, Paskalya ve Pentekost sayılabilir. Ayrıca Pazar günleri de tüm Kiliselerde özel bir gün olarak kutlanır. Üniteryenler için önemli iki bayram Noel ve Paskalya'dır.

2.4.3.1. Noel

Noel, Latince'de "Tanrı'nın doğum günü" anlamına gelir. Christmast ise Noel Bayramında İsa'nın doğum günü için düzenlenen ayine verilen isimdir (Esgin, 2012: 87). Noel kelimesinin kökeni ise Kelçe'dir. "Yeni" anlamına gelen "*noio*" kelimesi ile "güneş" anlamına gelen "*hel*" kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur (Erbaş, 1997: 143). İsa'nın doğumu güneşin doğuşu ile ilişkilendirilerek bu kelime kullanılmıştır.

İsa'nın doğum günü olarak kutlanan Noel, Hristiyanların en fazla önem verdiği bayramdır. İsa'nın doğduğu gün konusunda net bir tarih olmamasına rağmen IV. yüzyıldan itibaren 25 Aralık İsa'nın doğum günü olarak kutlanmaktadır (Eroğlu, 2017: 173). Bazı bilim insanlarına göre bu tarihin seçilmesinin sebebi Hristiyanlık öncesi Roma'da en yaygın din olan Mitraizm dinidir. Güneş Tanrısı olan Mitra'nın doğum gününün 25 Aralık olduğuna inanılırdı. Bunu savunanlara göre Mitra'nın doğum tarihi, doğum tarihi tam olarak bilinmeyen İsa'ya aktarılmış olabilir (Weigall, 2002: 72). Nitekim erken dönem Hristiyanlıkta İsa'nın doğum günü farklı günlerde kutlanmıştır. Örneğin İskenderiyeli Clement (ö.217) 20 Mayıs'ın İsa'nın doğum günü olarak kutlandığını belirtmiştir. Farklı yerlerde 20 Nisan ve 6 Ocak tarihleri de İsa'nın doğum günü olarak kabul edilmiştir (Houton, 1981: 445). Hristiyanlar arasında IV. yüzyıla kadar İsa'nın doğumunu kutlamayla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Pazar günü ve Paskalya bayramı hariç diğer kutlamaların Milan Fermanından (313) sonra ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Noel'den önceki dört haftaya "advent" denir. Bu süreçte inananlar oruçlar tutup, dualar ederek Noel'e manevi olarak hazırlanırlar (Esgin, 2012: 89). Hristiyan Dünyada oruç ibadeti kişinin ruhsal olarak tatmin olması için yiyecek ve içeceklerden uzak durması anlamına gelir. Yiyecek olarak bazen sadece katı yiyeceklerden uzak durulur. Örneğin her Pazar tutulabilen Şükran orucunda inananlar Komünyon ayinine kadar katı gıdalar

tüketmezler. Paskalya döneminde tutulan 40 günlük oruçlarda ise normal zamana göre daha az yemek yenilir ve balık hariç hayvansal gıdalar tüketilmez (Ay, 2021: 225).

24 Aralık ayında Kiliselerde ayinler yapılır. Ayrıca çam ağacı süsleme, Noel Baba gibi artık küresel olarak bilinen semboller Noel bayramının olmazsa olmazlarıdır. Nitekim artık Noel kutlamalarında daha önce görülen oruç tutma veya gece ayinine katılma gibi ritüellere rastlanmamaktadır ve görülen uygulamaların çoğu birer gelenek şeklinde devam etmektedir (Katar, 2001: 13).

ABD Üniteryenleri 24 Aralıkta bir akşam ayini gerçekleştirirler. Bu ayinde vaazlar verilir ve ilahiler okunur. Bazı Üniteryen Kiliseler’de ayinin sonunda kilisenin ışıkları kısılr ve cemaat üyelerinin her biri ellerindeki mumu yanındakinin yanan mumuyla yakarlar.⁸⁵ ABD Üniteryenleri İsa’nın bakire Meryem’den doğduğuna inanmadıklarını ancak tüm doğumların bir mucize olduğuna inandıklarını; Noel hikâyesine inanmadıklarını ancak hikâyenin sembolik olarak başka gerçeklikleri anlattığına inandıklarını ve bu yüzden Noel Bayramını kutladıklarını ifade ederler.⁸⁶

Transilvanya Üniteryenleri Noel kutlamalarında 25 ve 26 Aralık tarihlerinde iki defa komünyon ayini yaparlar. Yılbaşı günü ise Kilisede çocuklar ile beraber bir tören düzenlenir. Bu törende meleklerin gelip onlara hediye vermeleri için çocuklarla beraber şarkılar söylenip şiirler okunur.⁸⁷ Transilvanya Üniteryenleri ABD Üniteryenleri gibi İsa’nın doğumunu ve diğer mucizelerini sembolik olarak görmekle beraber komünyon ayinleri ile geleneksel bir şekilde Noel kutlamalarını icra ederler.

2.4.3.2. Paskalya

Paskalya İbranine “geçmek” anlamına gelen pesah (fısıh) kelimesinden gelir. Pesah ifadesi ayrıca Latince ve Grekçede “Pascha” olarak da kullanılır. Yahudilerin kutladığı Fısıh Bayramı Hristiyanlarda İsa’nın tekrar dirilişi kutlaması olan Paskalya’ya dönüşmüştür. Paskalya Bayramı Hristiyan dünyasında II. yüzyıldan itibaren kutlanan bir bayramdır. Paskalya ay takvimine göre kutlanan bir bayram olduğu için her sene farklı tarihlerde kutlanır. Paskalya’nın ne zaman kutlanacağı 325 yılında toplanan İznik Konsili’nde karara bağlanmıştır (Doğan, 2021: 95). Ayrıca mezheplere göre de kutlanan

⁸⁵ <https://www.uua.org/worship/holidays/christmas#:~:text=It%20often%20includes%20%E2%80%9Cclesons%20and,is%20holding%20a%20lit%20candle.> (01.05.2023).

⁸⁶ <https://www.uua.org/worship/words/meditation/unitarians-and-uus-christmas> (01.05.2023).

⁸⁷ Jobbagy Julia, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

tarihler değişmektedir. Paskalya Hristiyan dünyası için en önemli bayramlardan biridir. Nitekim bayramların bayramı olarak nitelendirilir. Paskalya, Lent Dönemi ile başlayan 50 günlük bir süreçtir. Bu 50 günlük sürecin içinde en önemli günler “Palmiye Pazarı” (Palm Sunday), “Kutsal Perşembe” (Holy Thursday), “Kutsal Cuma” (Holy Friday) ve “Kutsal Cumartesi” (Holy Saturday) günleridir (Yıldırım, 2005: 68-72).

Bu günlerden “Palmiye Pazarı” isminin verilmesinin sebebi insanların İsa’yı Kudüs’e girerken palmiye yaprakları ile karşıladığına inanılmasıdır. Hristiyan inancına göre İsa yeniden dirilip Kudüs’e dönmüş ve insanlar onu coşku ile palmiye yapraklarını sallayarak karşılamışlardır. “Kutsal Perşembe” günü İsa’nın son yemeği anılır. İsa’nın havarileri ile son yemeğini bu günde yediğine inanılır. “Kutsal Cuma” günü Hristiyan inancına göre İsa’nın çarmıha gerildiği gündür. “Kutsal Cumartesi” günü Paskalya’nın arefesidir. Bu günde evharistiya ayini yapılmaktadır. “Kutsal Cumartesi” gününden sonraki gün olan Pazar günü Paskalya kutlamaları başlar (Yıldırım, 2005: 72,73).

Paskalya’ya hazırlık Kül Çarşambası ise başlar ve Pazar günleri hariç kırk gün boyunca devam eder. Bu sürede oruçlar tutulur, dualar edilir ve Kiliselerde törenler yapılır. Bu kırk günlük sürecin sonunda ise İsa’nın göğe yükselişi kutlanmaktadır (Eroğlu, 2017: 175). Paskalya bayramında da Noel Baba veya çam ağacı süslemesi gibi tüm dünyada bilinen ve modern kültürün bir parçası haline dönüştürülen yumurta boyama gibi kutlamalar yapılır. Hristiyan inancına göre, Paskalya yumurtalarının rengârenk boyanmasının anlamı İsa’nın insanlara hediye olarak sunduğu yeni hayatı simgelemesinden ileri gelmektedir (Yıldırım, 2005: 74). Erken dönem Hristiyanlıkta Paskalya birkaç gün oruç tutulan ve Pentekost ile birleşen 50 günlük bir sürece tekabül etmekteydi. IV. yüzyıldan itibaren İsa’nın dirilişi başlı başına ayrı bir kutsal bayrama dönüşmüştür. Erken dönem Hristiyanlıkta “Kül Çarşambası” gününde kullanılan kül ve “Palmiye Pazarı” veya “Kutsal Pazar” gününde kullanılan palmiye yaprakları Orta Çağın sonlarından itibaren tamamen sembolik hale dönüşmüşlerdir (Brandshaw, vd., 1999: 3-5).

Paskalya devresi Pentekost bayramı ise sonlanır. Pentekost Yunanca “ellinci” anlamına gelen bir kelimedir. Paskalya’nın ellinci günü olan Pentekost bayramında Kutsal Ruh’un havariler üzerine inişi kutlanır. Bu durum Pentekost’un aynı zamanda Kilisenin kuruluşu olarak kutlanmasının da sebebidir. Zira Hristiyan inancına göre bu

günde Kutsal Ruh havariler üzerine inmiş ve havariler farklı dillerde konuşma yeteneği kazanmış ve İsa'nın mesajını yaymaya başlamışlardır (Katar, 2001: 23).

Üniteriyenlerin Paskalya Bayramına bakışları diğer mezheplerden farklıdır. Çünkü Üniteriyenler İsa'nın ölüp tekrar dirildiğine inanmazlar. Bir din eğitimcisi olan Sophia Fahs İsa'nın yeniden dirilişine olan inancı izah etmeye çalışmıştır. Ona göre İsa yeniden dirilmemiştir. O dönemde yaşayan insanlar İsa hakkında toplanıp konuşmuşlar ve İsa'nın özelliklerini birbirlerine anlatmışlardır. Bir süre sonra bu konuşmaların etkisi ile İsa'ya inananlardan bazıları İsa'yı rüyalarında görmüşler ve İsa'nın yeniden dirildiğini ve onlarla konuştuğunu anlatmışlardır. Bu anlatı dedikodu şeklinde yayılmış ve toplumda İsa'nın yeniden dirilip iki havarisine görüldüğü inancı yerleşmiştir. İsa'nın yeniden gelip bir Mesih olarak insanlığı kurtaracağı inancı da bu şekilde oluşmuştur. Üniteriyenler ise İsa'nın yeniden geleceğine inanmazlar. Üniteriyenler İsa'nın bedeninin yeniden dirilmeyeceğine ancak İsa'nın ruhunun daima onlarla olacağına inanmaktadırlar.⁸⁸

ABD Üniteriyenleri günümüzde Paskalya'nın dünyevi yönlerini kutlamaktadırlar. Ebeveynler, bitkiler, çiçekler ve ağaçlar aracılığıyla yaşamın yıllık dirilişinden bahsederler ve dilerlerse çocuklarını yumurtaları boyamaya ve baharın gelişini ve Dünya'nın getirdiği değişiklikleri kutlamak için yumurta avlarına katılmaya teşvik edebilirler. Ayrıca çocukların İsa deneni adam hakkında sorabilecekleri sorulara ve diğer ailelerin onu kendi ailelerinden nasıl farklı algılayabileceklerini çocuklarına açıklarlar (Richards, 2013: 3-4).

Transilvanya Üniteriyenleri Pentekost bayramının birinci ve ikinci günlerinde komünyon ayini düzenlerler. Üçüncü günde ise hergün yaptıkları ayini tekrarlarlar.⁸⁹ Szaboks'a göre Pentekost'un sembolik anlamları vardır. Örneğin Pentekost olayında farklı şehirlerden gelmiş farklı milletlerden insanların aynı dilde konuşmaları aslında insanların farklı milletten insanların birbirlerini kabul edip sevmeleri anlamına gelir. Yani bu olaydaki ortak dil bir lisan değil insanların kalplerindeki Tanrı sevgisi olmuştur. Yani Transilvanya Üniteriyenlerine göre Pentekost, Hristiyanlar arasındaki birliği ve uyumu ifade eder. Transilvanya Üniteriyenleri aynen Pentekost olayında olduğu gibi Hristiyanlıktaki tüm farklı yorumları olduğu gibi kabul ettiklerini ifade ederler.⁹⁰

⁸⁸ <https://www.uua.org/re/tapestry/children/signs/session8/easter>

⁸⁹ Jobbagy Julia, Cluj Üniteriyen Kilisesi Rahibesi, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

⁹⁰ Szaboks Czire, vaaz, Kereszteny, 2018.

Üniteryenler için Torda Fermanı'nın kabul günü olan 13 Ocak günü özel bir gündür. Özellikle Transilvanya Üniteryenleri Torda Fermanıyla gurur duyduklarını 450 yıldır hem etnik hem de mezhepsel olarak azınlık olmalarına rağmen Torda Fermanı sayesinde yaşamlarını günümüze kadar sürdürebildiklerini ifade ederler. Ayrıca 22 Nisan Dünya Günü, Ocak ayının 3. Pazartesi günü kutlanan Martin Luther King Günü, 1 Mayıs İşçi Bayramı, Ekim ayının ikinci Pazartesi günü kutlanan Yerli Bayramı (Indigenous People Day) ve Şükran Günü ABD Üniteryenleri için önemli günlerdir.⁹¹ Bu özel günler ABD Üniteryenlerinin azınlıklar, engelliler, kadın hakları, siyahi insanların hakları ve LGBT hakları gibi konularda aktif çalışmalar yürütmesinden dolayı kutlanmaktadır. Bu günler dini bir anlam ifade etmese de Üniteryenlerin özgürlükçü tutumlarını yansıtmaları anlamında önem ifade etmektedir. Ayrıca UUA'nın diğer dinlerin özel günlerini ve bayramlarını kutladığı ve bunlarla ilgili internet sitelerinde kutlama mesajlarının yayınlandığı görülmektedir. Bu durum diğer dinlere karşı bakış açılarını yansıtan tutumlarını göstermektedir.

⁹¹ <https://www.uua.org/beliefs/what-we-do/worship/holidays> (22.10.2022)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE ÜNİTERYANİZM VE TRANSİLVANYA

ÜNİTERYEN KİLİSESİNİN İNCELENMESİ

Bu bölümde öncelikle günümüz Üniteryanizmi hakkında genel bilgiler verilecektir. Farklı ülkelerde yaşayan Üniteryenlerin genel benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulacaktır. Daha sonraki bölümde ise tüm Üniteryenleri tek çatı altında toplamış olan UUA (Unitarian Universalist Association) isimli kuruluş ve bu kuruluşun her sene yayınladığı raporlar incelenecektir. Son bölümde ise ziyaret ettiğimiz Transilvanya Üniteryen Kilisesi hakkında edindiğimiz bilgiler aktarılacaktır.

3.1. Günümüz Üniteryanizmi

Günümüzde Üniteryenler, ABD, Kanada, Romanya, İngiltere ve Çekya gibi ülkelerde yaşamlarına devam etmektedirler. Üniteryenlerin büyük çoğunluğu ABD’de yaşamaktadır. BBC’nin 2004 tarihli haberinde dünyada yaklaşık 800.000 Üniteryen olduğu yazılmıştır⁹². Üniteryenlerin tam sayısını vermek mümkün görünmemekte ancak UUA (Unitarian Universalist Association) isimli Üniteryen kuruluşun üye sayılarına ulaşılabilmektedir (Tablo: 1). Bu verilere göre 2020 yılında UUA’nın (Unitarian Universalist Association) toplam üye sayısı 187,689 olarak görünmektedir. ABD’de yaşayan 502.000 kişi kendini Üniteryen olarak tanımlamaktadır. Üniteryenlerin çoğu varlıklı ve sosyal statüsü yüksek insanlardan oluşmaktadır. ABD Kongresi ve Yüksek Mahkeme üye sayısı anlamında da baskın durumdadırlar (Doğan, 2021: 241). UUA Genel Meclisinin İngiltere’deki merkezi Nightingale’dedir. Ayrıca Derbyshire Peak Ulusal Parkında konferans salonu, rehabilite merkezi ve tatil köyü bulunmaktadır (Reed, 2010: 46).

Günümüz Üniteryanizmi değerlendirilirken ABD Üniteryanizmi diğerlerinden farklı değerlendirilmelidir. ABD Üniteryanizminin, bir mezhepten çok bir dernek mantığıyla hareket ettiği eleştirisi hem Üniteryenler hem de diğer mezhepler tarafından

⁹² <https://www.bbc.co.uk/religion/religions/unitarianism/ataglance/glance.shtml#:~:text=There%20are%20about%20800%2C000%20Unitarians,at%20the%20heart%20of%20Unitarianism>. (23/05/2022)

sıklıkla dillendirilmektedir. Bu durum ABD Üniteryanizminin güç kaybetmesinin sebebi olarak gösterilir. UUA, 1970 ile 2000 yılları arasında 12.000’den fazla üyesini kaybetmiştir. Bu 30 yıllık sürede UUA’nın üye sayısı %7 düşmüş fakat ABD’nin nüfusu %37 artmıştır. Eleştirilere göre bunun sebebi XX. yüzyılın ortalarından itibaren Üniteryenlerin odaklandığı konunun teolojiden daha çok psikoloji, sosyoloji, antropoloji ve politika olmasıdır. Bunun sonucu olarak yapılan eleştirilere göre ABD’deki Üniteryen Universalistler ruhlarını kaybetmişlerdir. Diğer bir sebep olarak da Üniteryenlerin, inananlara bir “kurtuluş hikâyesi” sunmaması ve dini kurallara sahip olmaması gösterilmektedir. Bu yüzden 1970’lerin sonlarından itibaren Üniteryen çocuklar okullarda neye inandıkları sorulduğunda ne diyeceklerini bilemediklerine dair şikâyet etmeye başlamışlardır. Bunun sebebi çocukların neye inandıklarını bilmemesi değil aslında Üniteryen yetişkin insanların hatta rahiplerin de bu soruya net bir cevabı olmamasıdır. Bunun sebebi ise Üniteryenliğin artık kültürel liberalizmden ayırt edilememesidir. Loehr, Üniteryanizmin yok olmaya mahkûm olduğunu belirtmiş ve bunun sebebi olarak da dört madde sıralamıştır:

1. XIX. yüzyılda Üniteryen liderler Hristiyan geleneğinden ayrılmışlardır.
2. Üniteryanizmin merkezi İncil olmaktan çıkmış ve tamamen insan hakları odaklı politik bir harekete dönüşmüştür.
3. Dini bir hareket olmaktan çıkınca gereksiz bir harekete dönüşmüştür.
4. 1970’lerden sonra sol ideolojilerden bir farkı kalmamıştır (Loehr, 2005: 1-9).

Üniteryenleri bir arada tutacak genel kural ve kaidelerin olmadığı görülmektedir. Üniteryenlere göre onları bir arada tutan şey tek bir doğrunun olmaması ve Üniteryen cemaatin her birinin kendi doğrusunu arıyor olmasıdır. Dini özgürlüklere ve hümanist öğretilere duyulan ortak inanç Üniteryenlerin en genel ortak noktalarıdır (Reed, 2010: 45).

ABD Üniteryenlerinin çoğu Hristiyan olmakla beraber ve İsa Üniteryenler için önemli bir şahsiyet olmayı sürdürmekle beraber Üniteryenlerin tamamı kendini Hristiyan olarak tanımlamamaktadır. ABD Üniteryenleri için Tanrı’dan kasıt sadece Hristiyan inancındaki Tanrı değildir. Onlar için Tanrı yaratıcı ve yaşamın kaynağıdır. Aynı

zamanda Tanrı ifadesinin yanında dişil bir anlamı olan Tanrıça (Goddess) ifadesini de kullanırlar (Reed, 2010: 5,6). ABD Üniteryen Kilisesi din görevlisi Emerson'a göre Hristiyanlık Yunan ve Mısır dinleri gibi bir mite dönüştürülmüştür. İsa'nın Tanrı'nın kulu olduğunu söyleyenlerin cezalandırıldığı bir dine dönüşmüştür. Üniteryenler Tanrı'ı aracısız olarak sevdiklerini ifade ederler. Peygamberler ve azizler geçmişte yaşamış önemli insanlardır ancak hepsi bizim gibi Tanrı'nın kullarıdır.⁹³ ABD Üniteryenleri için Tanrı inancının Hristiyan Tanrı inancından farklılaştığı net bir şekilde görölmektedir. Feminist grupların etkisi Tanrı inancına da yansımış ve Tanrı ve Tanrıça ifadeleri beraber kullanılmaya başlamıştır. Kiliselerinde verilen vaazlarda Transilvanya Üniteryenleri genelde Yeni Ahit'ten alıntılarla vaazlarına başlarlarken günümüz ABD Üniteryenleri bu geleneği sürdürmemektedirler.

Üniteryen gelenekten farklılaşan ABD Üniteryanizmi yine de kurucuları olarak Transilvanya'dan Francis David'i (1520-1579), Polonya'dan Faustus Socinus'u (1539-1604), İngiltere'den John Biddle (1615-1662), Joseph Priestley (1733-1804) ve Theophilus Lindsey'i (1723-1808) görürler. Bunun yanı sıra önemli kadın önderlerinin de olduğu belirtilmektedir ve bunlardan ilk feministlerden Mary Wollstonecraft (1759-1797)⁹⁴ ve şair Anna Laetitia Barbauld⁹⁵ (1743-1825) öne çıkarmaktadırlar (Reed, 2010: 42,43).

ABD Üniteryenlerinin genel Hristiyan mezheplerden farklı olarak Yeni Ahit'e bakışları da farklılık göstermektedir. Yeni Ahit'te doğru ifadelerin olduğu gibi mantıksız ifadelerin de olduğunu kabul ederler. Yeni Ahit'e eleştirilemez bir bakış açısını reddederler.

ABD Üniteryenleri İsa'ya saygı göstermekle beraber onun sadece bir insan olduğunu ve İsa'ya tapmadıklarını belirtirler. Kutsal Ruh ise Üniteryenler için farklı bir varlık değildir. Kutsal Ruh Tanrı'nın kendisidir. Şeytanın aslında var olmadığına inanan ABD Üniteryenleri şeytan inancının bir mit olduğuna ve kötölüklerin şeytandan değil insanoğlundan kaynaklandığına inanırlar. Aynı şekilde cehennem inancında da aynı bakış

⁹³ Ralph Waldo Emerson, vaaz, İlahiyat Fakóltesi, Cambridge, 1838.

⁹⁴ Liberal feminist akımın en önemli isimlerinden biri olan Wollstonecraft, kadın ve erkeklerin aynı Tanrı'nın çocukları olduğunu ve bu yüzden aynı haklara sahip olmaları gerektiğini işlemiştir (Öztürk, 2017: 472).

⁹⁵ Önemli İngiliz şair ve çocuk kitabı yazarlarındandır. Joseph Priestley verdiği vaazların Barbauld'a ilham verdiğini söylemiştir (Barbauld, 2012:3).

açısı görülür. Cehennem Tanrı'nın sevgisinden mahrum olmak olduğu inancı yaygın olarak görülür. Çoğu dini inançlarında ABD Üniteryenlerinin dünyevi bir bakışa sahip oldukları görülmektedir. Örneğin doğal afetlerde bu afetlerin Tanrı'dan kaynaklanmadığını; bu afetlerin dünyada yaşamının bir sonucu olduğuna inanırlar. Bazı afetlerin ise insanların doğayı tahribinden kaynaklandığına bu tür afetlerde Tanrı'nın eli olmadığına inanırlar (Reed, 2010: 8-13). Bu bilimsel bakış açısı insanoğlunun yaratılışı inancında da görülür. Temel Hristiyanlık inancında görülen asli günah inancı Üniteryenlerde görülmez.

Ölüm sonrası ahiret inancında Üniteryenlerde farklı görüşlere rastlanmaktadır. Bunun sebebi Üniteryanizm inancının bu konularda net kurallara sahip olmamasıdır. Bazı Üniteryenler ölüm sonrasında kişisel olarak ahiret hayatının devam edeceğine inanmaktadırlar. Ancak Üniteryenlerin çoğu ruhun Tanrı'ya döneceğine ancak bunun bir gizem olduğuna inanmaktadırlar (Reed, 2010: 18). Bu yüzden Üniteryenlere göre odaklanılması gereken ölüm sonrası hayat değil yaşanan şimdiki hayattır.

Ana akım Hristiyan mezhepler tarafından eleştirilen Üniteryanizm bir yandan da takındığı bu liberal tutum, diğer dinlere karşı hoşgörülü olması, bilimsel bilgiye değer vermesi gibi özellikleri ile dikkat çekici bir mezhep olarak varlığını sürdürmektedir. ABD'de siyahi insanların hakları, kadın hakları, LGBT hakları gibi konularda özgürlükçü bir tutum sergilemesi inanan sayısını arttırmaya bile sempati duyan insan sayısını arttırmaktadır. Ahiret hayatıyla ilgili net bir inanca sahip olmayan, belirgin kural ve kaideleri olmayan, tek doğrunun kendileri olduğunu iddia etmeyen Üniteryanizmin çıkmazları bulunmaktadır. Bu çıkmaz konusunda Üniteryenler, Üniteryanizmin hayatın büyük sorunlarına cevap arayan insanlar için çok çekici gelmeyebileceğini ancak bu cevapları kendi başına bulmak isteyen insanlar için çok şey vaat etmeye devam ettiğini belirtmektedir (Hostler, 1981: 78). Özellikle ABD Üniteryenlerinin bu çıkmazının sebeplerinden biri de dini bir otorite kabul etmemeleridir. Nitekim Reed'e göre Üniteryenler için tek dini otorite bizzat kendileridir (Reed, 2010: 28). Her insanın kendi doğrusu olabileceği ve bu doğrunun bireysel bir yolculukla bulunabileceğine dair genel bir inanç görülmektedir.

Birçok eğitim kurumu olan Üniteryenler dini eğitim de vermektedir. Bu dini eğitim de genel bakış açlarına paralel bir özellik gösterir. Üniteryenlere göre dini

eğitimlerde öğrencilere tek bir dini inanç empoze edilmemelidir. Dini eğitimin amacı öğrencilerin kendi dini eğilimlerinin ortaya çıkarılmasıdır. Diğer dini geleneklere karşı önyargısız bir tutumla aynı mesafede olduklarını belirtmektedirler. Dini eğitimin esas amacının öğrencilerin yetişkin birer birey olduklarında kendi inanç sistemlerini oluşturmuş, kendine ve diğer insanlara saygılı, ahlaki olgunluğa erişmiş bireyler olmalarını sağlamak olduğu belirtilmektedir. Üniteryenler dini eğitimde yetişkin eğitime de önem verirler. Yetişkin eğitiminde amaç bireylerin kendi ruhsal yolculuklarını keşfetmeleri ve anlamalarıdır (Reed, 2010: 30). Bu eğitimlerde tek doğrunun olmadığı bu doğrunun kişiden kişiye değişebileceği vurgulanmaktadır.

İbadet etmek ve dini mekânlarda toplanmak Üniteryenler için oldukça önemlidir. Üniteryenler yaşadıkları tüm ülkelerde Kiliseler, toplanma evleri ve şapellerde toplanırlar. Genelde Kiliselerinde ilahiler okunur, dualar edilir, kutsal metinler okunur ve konuşmalar yapılır. Genellikle ibadet şekilleri aynı olsa bile içerik her bir Kilisede farklılık gösterebilmektedir. Kutsal metinler genelde Yeni Ahit'ten seçilmekle beraber başka herhangi bir dini metnin seçilmesine de izin verilebilmektedir. Dualar genellikle tefekkür etme veya meditasyon yoluyla kendi ruhsal yolculuklarına odaklanmak şeklinde yapılır. Din görevlisinin vaazı sorgusuz kabul edilmek zorunda değildir. Dinleyiciler eğer kendilerine uygunsa dinledikleri vaazı kabul ederler. Müzik de Kiliselerinde sıklıkla kullanılır. Üniteryenlerin Kiliseleri'nde yaptıkları ibadetler kadehte yanan bir mum ile başlar (Reed, 2010: 32,33). Bu yüzden yanan kadeh Üniteryenlerin sembolü olarak görülür (Şekil: 3.2). ABD Üniteryenlerinin sembolü olan yanan kadeh Hans Deutsch tarafından tasarlanmıştır. Yanan kadeh sembolünün ilham kaynağı ise 1415 yılında kazığa bağlanarak yakılan Jan Hus olmuştur. Jan Hus, Komünyon ayininde kullanılan kadehin sadece din adamları değil herhangi bir Hristiyan tarafından da kullanabileceğini savunduğu için bu cezayı almıştı. Yanan kadeh Üniteryenler için önemli bir semboldür ve II. Dünya Savaşından itibaren ABD Üniteryenleri tarafından kullanılmaktadır. Kadehteki ateş Üniteryenler için sevgiyi, gerçeği ve özgürlüğü sembolize eder. Aynı zamanda yanan ateş sembolü sadece yakılarak öldürülen Jan Hus'u değil dini özgürlükleri için şehit edilen tüm insanları sembolize etmektedir (Reed, 2010: 44).

ABD Üniteryenleri din görevlilerine fazladan bir özellik atfetmezler. Onlara göre din görevlileri diğer Üniteryenlerin zaman ayıramadığı işleri halleden kişidir. Rahip veya

rahibe ibadetin lideri, eğitmen, danışman ve yöneticidir. ABD Üniteryenleri için din görevlisi kadın, erkek, homoseksüel veya heteroseksüel olabilir. Din görevlileri Manchester ve Oxford’da bulunan kolejlerde eğitim görmektedirler (Reed, 2010: 39).

Üniteryenler ana akım Hristiyan mezheplere karşı olumsuz bir tutumları olmadıklarını ancak ana akım Hristiyan mezheplerinin Üniteryenleri dışladıklarını iddia etmektedirler. Nitekim Üniteryenler sadece diğer Hristiyan mezheplere değil tüm dini geleneklere saygılı olduklarını iddia etmektedirler. Bütün dinlerin aynı olduğunu veya hepsinin eşit değerinde olduklarını iddia etmezler. Ancak dürüst ve samimi herhangi bir dini inancın dışlanması yanlış olduğunu düşünürler. Dinler arası diyalogun önemine vurgu yapan Üniteryenler dünyanın en eski küresel dinler arası diyalog organizasyonunu kurduklarını belirtirler (Reed, 2010: 41). Bu bahsedilen kuruluş “*International Association for Religious Freedom*” (Uluslararası Dini Özgürlükler Kurumu) isimli organizasyondur. 1900 yılında kurulan bu organizasyonda çeşitli dini geleneklerin temsilcileri olduğu belirtilmektedir. Bu kuruluş insan hakları, gençlik, azınlık dini gelenekler ve dinler arası diyalog alanlarında çalışmalar yürütmektedir. İnternet sitelerinde Hindistan, Japonya, Makedonya, Kenya ve Pakistan’da projeler yürüttükleri görülmektedir. Ayrıca Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam dinleri arasında diyalogun gelişmesi için projeler yürüttükleri ve toplantılar yapıldığı görülmektedir.⁹⁶

Katolik ve Ortodoksların reddettiği homoseksüellik veya biseksüelliğin de doğal cinsiyetler olduğuna inanan Üniteryenler bu yüzden gey, lezbiyen ve biseksüel insanların haklarının korunması anlamında çalışmalar yürütmektedir. Seks konusunda karşılıklı rızanın olmasının yeterli olduğuna inanan Üniteryenler rıza dışı olan cinsel münasebetlerin tehlikeli ve kabul edilemez olduğunu belirtmektedirler. Üniteryenlere göre cinsellik Tanrı’nın insanlara verdiği bir hediyedir. İnsanlar bunun için şükretmelidirler (Reed, 2010: 25).

Tüm dünyada Üniteryenlerin çevre konusunda da oldukça hassas olduğu görülmektedir. Çevreyi koruma konusunda oldukça aktif oldukları, faaliyetler yürüttükleri ve UUA örgütünün doğanın korunmasının önemini vurgulandığı görülmektedir.

⁹⁶ <https://iarf.net/> (Erişim tarihi: 12/04/2023).

Pasifizm konusunda genel bir kural olmamasına rağmen çoğu Üniteryen pasifist olmayı tercih etmektedir. Ancak yine de bir Üniteryen cemaatte hem pasifistlerin hem de askeri personelin olması olası bir durumdur. Üniteryenler savaşın yanlış olduğunu savunurlar. Bazıları tamamen savaşa karşı çıkarken diğer bazıları ise masumları ve zayıfları korumak için savaşların bazen elzem olduğunu savunmaktadırlar (Reed, 2010: 27).

Reed, Üniteryenlerin genel özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

- Açık fikirli insanlardır. Kendi inanç sistemlerini oluşturabilirler.
- Özgür Kiliselere inanırlar. Şüphelerini özgürce ifade etmeyi isterler. İnanmadıkları şeylerin de özgürce karşısında dururlar.
- İbadetlerinde hem ruhlarını, duygularını hem de akıllarını kullanırlar.
- Evrensel bir dini yaklaşıma sahiptirler. Diğer din ve inançlara karşı da açık fikirlidirler.
- Manevi temellerini hümanist değerleri oluşturur.
- Hristiyan gelenekleri ile ilişkili olan fakat onlara tamamen ve tartışmasız bir bağlılık göstermeyen Kilise isterler.
- Spiritüel olarak uyanmayı arzu ederler.
- Dogmatik olmayan dini toplulukları araştırırlar ve onları kabul ederler.
- İnsanlığın ruhani boyutunu ciddiye alan ama köktencilik, mezhepçilik ve dinsel hoşgörüsüzlüğün ötesine geçmek isteyen insanlardır (Reed, 2010: 50).

Farklı ülkelerde az sayıda Üniteryen yaşasa da yaşadıkları yerlerde aktif bir şekilde çalışmaktadırlar. Üniteryenler en az 25 ülkede örgütlenmişlerdir. Bunların bazıları büyük cemaatler bazıları ise daha yeni ve daha küçük cemaatler şeklindedir. En büyük örgütlenme ABD’de bulunmaktadır. ABD’den sonraki en geniş katılımlı Üniteryen cemaat ise Transilvanya Kilisesi’dir (Reed, 2010: 48).

Üniteryenlerin organize oldukları ülkelere göre biri Çekya’dır. Çekya’da N.F. Capek (1870-1942) Üniteryenliğin kurucusu olarak görülür. 1921’de “*The Road to Revival*” (Uyanışa Giden Yol) isimli kitabını yayınlaması Çekya Üniteryanizminin başlangıcı olarak görülür. Capek, 1930 yılında “Çekoslovak Üniteryen Topluluğunu” kurmuştur. Daha sonraki yıllarda üye sayısı 3200 civarına ulaşmıştır. Capek, Nazi

yönetimi tarafından tutuklanmış ve 1942 yılında zehirli gaz ile öldürülmüştür. Günümüzde, sadece yüzlerle ifade edilebilecek sayıda Üniteryen olmasına rağmen gençlik kulüpleri, yaz kampları, Pazar okulları, yetişkinler için eğitim seminerleri gibi faaliyetlerle canlı bir şekilde yaşamlarını sürdürmektedirler.⁹⁷

Almanya’da 1926 yılında “Alman Üniteryen Topluluğu” Rudolf Walbaum tarafından kurulur. Nazi döneminin baskıcı sürecinde kapanan Kiliseler ve topluluklar II. Dünya Savaşından sonra Amerikan ve İngiliz Üniteryenlerinin desteğiyle tekrar canlanmışlardır. Şu an Üniteryenlerin merkezi Frankfurt’tadır.⁹⁸ Ayrıca Berlin’de 1948 yılında Hans Georg Remus tarafından kurulan bağımsız bir Üniteryen Kilise bulunmaktadır.

Danimarka’da 1900’lerden itibaren Üniteryen topluluklar görülür. İlk Kiliselerini 1900 yılında açan Üniteryenler 1992 yılında ABD’deki Üniteryen cemaate dâhil olmuşlardır. Günümüzde Kopenhag’da Üniteryen Kilise aktif bir şekilde hayatına devam etmektedir.⁹⁹

Norveç Üniteryen Kilisesi Oslo’da Kristofer Janson (1841–1917) tarafından kurulmuştur. Janson’un ölümünden kısa süre sonra kapanan Üniteryen Kilise 2005 yılında tekrar açılmıştır.¹⁰⁰ Günümüzde UUA ile ilişkili bir şekilde Norveç Üniteryen Topluluğu hayatına devam etmektedir.

UUA, İrlanda Presbiteryen Kilise ile yakın ilişki içerisinde. Kuruluş olarak kendilerini Üniteryen olarak tanımlamasalar da üyeleri genelde kendilerini Üniteryen olarak tanımlamaktadır (Reed, 2010: 47).

UUA örgütünün verilerine göre Fransa, Yeni Zelanda, Filipinler ve Avustralya’da birer Üniteryen topluluk bulunmaktadır. Kanada’da ise 19 topluluk ve 3.000’den fazla Üniteryen olduğu belirtilmiştir.¹⁰¹

⁹⁷ Kristyna Ledererova Kolojova, Through the Century of Unitarians 1922-2022, The religious Society of Czech Unitarians, Prague, 2022.

⁹⁸ <https://www.uurm.org/visit-us.html> (07.11.2022)

⁹⁹ <http://www.unitarierne.dk/info-in-english> (07.11.2022)

¹⁰⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Kristofer_Janson (07.11.2022)

¹⁰¹ https://www.uua.org/files/documents/uua/directory/cong_populations.pdf (07.11.2022)

Farklı ülkelerde organize olan Üniteryenlerin hayatta kalmasının sebebi UUA'nın maddi olarak onları desteklemesi olarak görülmektedir. Zira cemaat üyelerinin sayısı günden güne azalan Üniteryenler yine de aktif bir şekilde çalışmalarına devam etmektedirler. Faaliyetine devam eden Üniteryen Kiliseler'den çoğu daha çok sivil toplum örgütü gibi çalışmakta ve inanan sayısını arttırmak için misyonerlik faaliyetleri yürütmemektedirler.

3.2. Üniteryen Üiversalist Kurumu

Açılımı Üniteryen Üiversalist Kurumu olan UUA (Unitarian Universalist Association), 1961'de Üniteryen ve Üiversalistleri tek çatı altında toplayarak kurulmuştur. Gençlik organizasyonları, kadın organizasyonları, siyahi Üniteryen Üiversalist organizasyonları gibi birçok alt kuruluşu vardır. Genel Başkanları Meclisleri tarafından seçilir. Şu anki başkanları 2017'de seçilmiş olan Susan Frederick-Gray'dir.¹⁰² Başkanlar altı yıllığına seçilir. Merkezleri Boston'dadır. Sembolleri olarak yanan bir kadeh kullanırlar (Şekil: 2). UUA üyelerinin yükümlülükleri yönetmeliklerinde şu şekilde sıralanmıştır:

- Düzenli dini hizmetleri yürütmek;
- Toplantılara katılmak;
- Kuruluşa maddi yardımda bulunmak (Madde:3, C:35).

UUA (Unitarian Universalist Association) 1960'da ilk başta altı prensip benimsemiştir daha sonra 1985'de bir prensip daha eklenerek prensip sayıları yedi olmuştur. Bu prensipler ABD Üniteryenlerinin temel doktrinlerini oluşturmaktadır Üniteryenlere göre bu prensipler birer dogma değil Üniteryenlere rehberlik etmesi için benimsenen kaidelerdir. Bu prensipleri şunlardır:

1. Her insan doğası gereği değerli ve şahsiyetlidir;
2. İnsan ilişkilerinde adalet, eşitlik ve merhamet olmalıdır;
3. Birbirimizi kabul edip ve cemaatlerimizde ruhi gelişmeyi teşvik etmeliyiz;
4. Hakikat ve anlam için özgür ve sorumlu bir arayış gereklidir;
5. Cemaatlerimizde ve genel olarak toplumda vicdan hakkı ve demokratik sürecin kullanımını destekleriz;

¹⁰² <https://www.uua.org/uuagovernance/officers/president>

6. Herkes için barış, özgürlük ve adaletli bir dünya topluluğunun hedefi için çalışırız;

7. Bir parçası olduğumuz tüm varoluşa saygı duyarız.¹⁰³

Bu yedi prensip çocukların daha iyi anlaması için basitleştirilmiş ve çocuklara göre de uyarlanmıştır. Çocuklara uyarlanan bu yedi prensip ise şu şekildedir:

1. Her insanın önemli olduğuna inanırız.
2. Bütün insanlara adil bir şekilde ve iyi davranılması gerektiğine inanırız.
3. Birbirimizi olduğumuz gibi kabul etmemiz gerektiğine ve öğrenmeye devam etmemiz gerektiğine inanırız.
4. Her insanın hayatta gerçeği ve doğruyu aramakta özgür olması gerektiğine inanırız.
5. Tüm insanların kendilerini ilgilendiren şeylerle ilgili oy kullanma hakkına sahip olduğuna inanırız.
6. Huzurlu, adil ve özgür bir dünyada çalışma hakkına inanırız.
7. Dünyayı korumamız gerektiğine ve dünyamızı tüm canlılarla paylaşmamız gerektiğine inanırız ¹⁰⁴.

UUA inanç sistemini oluştururken ise altı kaynağı kabul eder. Bu kaynakların kabulü Üniteryenleri diğer ana akım Hristiyan mezheplerden net bir şekilde farklılaştırmaktadır. Diğer Hristiyan mezheplerden farklı olarak sadece Yeni Ahit temel kaynak olarak görülmemektedir. Üniteryenlerin kabul ettiği kaynaklar şunlardır:

1. Üniteryenleri ruhun yenilenmesine ve yaşamı yaratan ve destekleyen güçlere açık olmaya sevk eden, tüm kültürlerde onaylanan bu aşkın gizem ve merakın doğrudan deneyimi;
2. Kötülüğün güçlerine ve yapılarına adalet, merhamet ve sevginin dönüştürücü gücü ile karşı koymuş olan peygamber kadın ve erkeklerin sözleri ve eylemleri;
3. Ahlaki ve manevi hayatımızda Üniteryenlere ilham veren dünya dinlerinin bilgelikleri;
4. Komşularımızı kendimiz gibi severek insanları Tanrı'nın sevgisine cevap vermeye çağıran Yahudi ve Hristiyan öğretileri;
5. Hümanist öğretiler;

¹⁰³ <https://www.uua.org/beliefs/what-we-believe/principles> (erişim tarihi: 14/04/2023)

¹⁰⁴ <https://www.uua.org/beliefs/what-we-believe/principles/for-kids> (erişim tarihi: 14/04/2023)

6. Yaşamın kutsal döngüsünü kutlayan ve insanlara doğanın ritimleriyle uyum içinde yaşamayı öğreten Dünya merkezli geleneklerin ruhsal öğretileri (UUA Yönetmeliği, 2022).

UUA, dini pratikleri olarak Pazar sabahları yapılan ayinlerini; gönüllülük hizmetlerini; genç, aile, çocuklar gibi grupların toplanarak birbirlerini desteklemeleri; düğün, cenaze, doğum gibi özel günlere katılım olarak sıralamaktadır.¹⁰⁵ Pazar günleri yapılan ayinlerde nasıl gerçekleştirildiği şu şekilde sıralanmıştır:

- Karşılama cümleleri.
- İnançlarının sembolü olan yanan kadehi yakma.
- Her yaş grubu için hikâyeler anlatma.
- Farklı çeşitlerde, enstrümental ve vokal müzik.
- Cemaatin sevinçlerini ve kaygılarını dile getirmesi.
- Meditasyon veya dua etme.
- Antik veya çağdaş metinlerden okuma yapma.
- Profesyonel bir din görevlisi, konuk konuşmacı veya cemaatin bir üyesi tarafından verilen bir vaaz.
- Cemaat için veya toplumda adalet için bağış toplanması.¹⁰⁶

Resmi internet sitelerinde “neden dünyaya geldik” veya “öldükten sonra ne olacak” gibi soruların cevaplarını bilmediklerini belirten UUA, doğumun onlar için Tanrı’nın lütfu olduğunu ve bu kutlu olayı bazı seremonilerle kutladıklarını belirtmiştir. Ölümde ise bu üzücü yolculukta ölen kişinin ve onun yakınlarının yanında olup onları destekledikleri ifade edilmiştir. Ölüm sonrası hayata hem ruhsal hem de bilimsel bir yaklaşımları olduklarını belirten UUA, çoğu Üniteryenin bilimsel bir yaklaşıma sahip olduğunu ve ölümden sonra ahirete inanmadıklarını belirtmiştir. Pek az müntesiplerinin ise bu soruya daha spiritüel yaklaştığını ve ölüm sonrası ilahi yargıya inandıklarını ifade etmişlerdir. Ancak hiçbir Üniteryenin sonsuz bir cezalandırma olacağına inanmadığı yazılmıştır.¹⁰⁷ Nitekim Üniteryenlere göre Tanrı hiçbir kuluna sonsuz bir cehennem azabı verecek kadar merhametsiz değildir.

¹⁰⁵ <https://www.uua.org/beliefs/what-we-do> (erişim tarihi: 14/04/2023).

¹⁰⁶ <https://www.uua.org/beliefs/get-involved/sunday> (erişim tarihi: 14/04/2023).

¹⁰⁷ <https://www.uua.org/beliefs/what-we-believe/life-death> (erişim tarihi : 14/04/2023).

Kutsal Kitap olarak tüm dinlerin metinlerinin ilham verici olabileceğini belirten UUA yine de Yeani Ahit'e daha fazla önem verir. Bu durum din görevlisi Donna Morrison-Reed'in şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

Üniteryen Üiversalist hizmetimin yirmi bir yılı boyunca İncil'den hikâyeler anlattım ve şiirler okudum. Yine de Mukaddes Kitap, benim için hayatta olmanın sevinçlerinden ve zorluklarından söz eden birçok insan kaydı arasında zengin bir kaynak olmaya devam ediyor.¹⁰⁸

Yine UUA'nın resmi internet sitesinde ayinlerinde İslami kaynaklardan da faydalandığı belirtilmektedir. Müslüman yazarlardan alıntılar yapıldığı veya Rumi gibi Sufilerin şiirlerinin kullanıldığı örnekleri verilmiştir. Dua listelerinde Kur'an'dan alıntılar yapıldığı tespit edilmiştir. Örneğin bir duaları Hücurat Suresinden alıntı yapılarak şu şekilde yazılmıştır:

Bizi yaratan, birbirimizi küçük görmemiz için değil, birbirimizi tanımamız için kabilelere ve milletlere ayıran âlemlerin Rabbine hamdolsun. Eğer düşman barışa meylederse, sen de meylet ve Allah'a tevekkül et, çünkü Rab her şeyi işiten ve bilendir. Ve Rahman olan Allah'ın kulları, yeryüzünde tevazu ile yürüyen ve onlara hitap ettiğimizde biz onlara "BARIŞ" deriz.¹⁰⁹

Müslüman Üniteryen Üiversalistlerden bahsedilmiş ve Üniteryenlerin İslam'a özellikle 9 Eylül 2001 saldırılarından sonra destek verdiği anti-İslam görüşlerle mücadele edildiği belirtilmiştir.¹¹⁰

UUA resmi internet sitesinde kendisine bağlı kilise ve kurumların listesi verilmiştir. Dünyanın pek çok yerinde kuruluşları bulunan UUA'nın bir organizasyonunun da İstanbul'da olduğu bilgisine ulaşılmıştır. İstanbul'da "*Religions for Peace*" (Barış Dinleri) isimli bir kuruluş olduğu bilgisi verilmiştir. İstanbul'da 1969 yılında kurulduğu ve UUA tarafından desteklendiği ifade edilmiştir. Kurucularının Üniteryen din görevlilerinden Dana Greeley'in destek olduğu ve 25 yıl boyunca Üniteryen bir rahip olan Homer Jack'in bu kuruluşa Genel Sekreterlik yaptığı bilgisi verilmiştir. Bu kuruluşun amacının ise dinler arası diyalog olduğu belirtilmiştir.¹¹¹

UUA'nın farklı yaş gruplarına yönelik gruplarla faaliyetlerini yürüttüğü görülmüştür. Bu gruplandırma aileler, çocuklar, ortaokul öğrencileri, lise öğrencileri, üniversite öğrencileri, genç yetişkinler (18-35 yaş arası), yetişkinler ve yaşlılar şeklinde

¹⁰⁸ <https://www.uua.org/beliefs/what-we-believe/sacred-texts> (erişim tarihi: 10/04/2023).

¹⁰⁹ <https://www.uua.org/worship/words/prayer/muslim-prayer-peace> (erişim tarihi: 18/04/2023).

¹¹⁰ <https://www.uua.org/beliefs/what-we-believe/beliefs/islam> (erişim tarihi: 18/04/2023).

¹¹¹ <https://www.uua.org/beliefs/who-we-are/history/global> (20/03/2023).

yapılmıştır. Resmi internet sitelerinde her bir grup için farklı etkinliklerin düzenlendiği bilgisi verilmiştir.¹¹²

UUA'nın aynı zamanda adalet başlığı altında oldukça aktif olduğu ve farklı gruplar için toplantılar, gösteriler düzenlediği görülmüştür. Üzerine çalıştıkları gruplar ise şu şekilde sıralanmıştır:

- Engelli bireyler. Aynı zamanda “*Equal Access*” (Eşit Erişim) isimli bir alt kuruluşun engelli bireylerin hakları için mücadele ettiği belirtilmiştir.
- Ekonomik adalet konu başlığında evsizler, düşük gelirliler gibi ekonomik anlamda dezavantajlı gruplar için çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir.
- Irkçılık karşıtlığı ve çok kültürlülük konularında çalışmalar yapıldığı özellikle siyahi insanların hakları konularında uzun yıllardır farkındalığı artırma anlamında projeler yürütüldüğü görülmüştür.
- İklim değişikliği ve çevre konularında projeler yürütüldüğü, yayınlar yapıldığı ve vaazlar verildiği belirtilmiştir.
- Göçmen hakları konusunda çalışmalar yapıldığı ve göçmenlere yardımlar yapıldığı belirtilmiştir.
- Uluslararası adalet konu başlığında dünyanın farklı ülkelerinde adaletsizliğe uğrayan insanlara yardımlar yapıldığı ifade edilmiştir.
- LGBT hakları konusunda kongreler düzenlendiği, aylık toplantılar yapıldığı ve LGBT bireylerin din görevlisi olarak görev alabildikleri belirtilmektedir. 1970'lerden itibaren LGBT hakları konusunda çalışmalar yapıldığı ve 1996 yılında aynı cinsiyetteki bireylerin evlenebileceğinin UUA Genel Meclisi tarafından onaylandığı belirtilmiştir.¹¹³ Geisenhainer vaazınd, gay bir birey olduğunu ve bu şekilde Üniteryen Kilise'de din görevlisi olarak kabul edildiğini ifade etmiştir.¹¹⁴
- İnsan Hakları konusunda çalışmalar yapıldığı ve özellikle Kadın Hakları konusunda oldukça fazla faaliyet yürütüldüğü görülmüştür.¹¹⁵

UUA, her yıl genel değerlendirme anlamında rapor yayınlamaktadır. UUA'nın yayınladığı raporlarda diğer Hristiyan mezheplerden farklı bir tutum sergilediği

¹¹² <https://www.uua.org/ages> (erişim tarihi: 19/04/2023).

¹¹³ Same-Sex Wedding Guide, Unitarian Universalist Association, 2004.

¹¹⁴ Gail R. Geisenhainer, vaaz, UUA Genereal Assembly, 2006.

¹¹⁵ <https://www.uua.org/justice> (erişim tarihi : 20/04/2023).

görülmektedir. 2001 yılı raporunda ABD'deki 11 Eylül saldırılarından sonra Müslümanlara karşı yapılan saldırılar organizasyon tarafından eleştirilmiş ve diğer inanç gruplarıyla dayanışma içinde olacakları kararı alınmıştır (2001 Annual Report, 28).

2002 yılında İsrail'in Filistinlilere karşı tutumu eleştirilmiş ve İsrail Hükümetinden Gaza ve West Bank bölgelerindeki işgali sonlandırması, Filistinlilerle görüşmelere başlanması talep edilmiştir (2002 Annual Report, 14).

2003 yılında Irak'ta yaşanan ölümlerin durdurulması için İngiliz hükümeti göreve çağırılmıştır (2003 Annual Report, 11).

2007 yılında yayınlanan yıllık raporda İran'a yapılması muhtemel bir saldırının tehlikeli olacağı vurgulanmıştır. Bunun sebepleri olarak ise bahsedilen bölgelerde birçok masum sivil vatandaşın olduğu, Orta Doğu'yu istikrarsızlaştıracağı, enerji krizine yol açabileceği, nükleer kirlenme ve çevresel sorunların çıkabileceği ve terörizmin bölgede büyüyeceği belirtilerek İngiliz Hükümetine İran'la barışçıl ve diplomatik yollarla müzakerede bulunması için çağrıda bulunulmuştur (2007 Annual Report, 11).

Dünyanın en zengin altıncı ülkesi İngiltere'de mültecilerin yoksulluk yaşadığı ve hayati ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği belirtilmiş ve ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanmaları gerektiği ve altı aydan fazla süreyle durumları netleşmemiş mültecilere çalışma hakkı verilmesi gerektiği ifade edilmiştir (2011 Annual Report, 14).

2012 yılında İngiltere Hükümetiyle eşit evlilik konusunun görüşüldüğü belirtilmiştir (2012 Annual Report, 18).

2015 yılındaki raporda (s, 9) LGBT gösterisine (Pride March) katılımın, 2016 yılında ise “*Muslims for Secular Democracy*” (Seküler Demokrasi İçin Müslümanlar) grubunun sözcüsünün yıllık toplantıda konuşma yaptığı belirtilmiş ve Bektaşî – Sufi gruplarla çekilmiş fotoğraflar rapora eklenmiştir (2015, Annual report, 16-17). Suriye iç savaşının başlaması ile ilgili endişeler raporda ifade edilmiş, 10 milyondan fazla insanın yer değiştirmek zorunda kaldığı, ölüm ve yaralanmaların yaşandığı Suriye'ye tüm Üniteryenlerin “Acil Yardım Kuruluşu” aracılığı ile yardım etmesi çağrısında bulunulmuştur (2016 Annual Report, 34).

2018 yılında nükleer silahlara karşı bir örgüt olan “*Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons*” (Nükleer Silahların Yasaklanması Antlaşması) ile görüşülerek bu örgütün desteklendiği belirtilmiştir (2018 Annual Report, 36).

2019 yılında iklim değişikliğine karşı alınabilecek önlemler vurgulanmıştır. 2020 yılında ise kadın hakları üzerinde durulmuştur. 2021 yılındaki internet sitelerinde ise covid-19 pandemisine karşı alınacak önlemler eklenmiş, hastalığa karşı yapılacak dualara yer verilmiştir. Ayrıca iklim değişikliği konusu işlenmiş ve bu konuda neler yapılabileceğine dair öneriler sıralanmıştır.¹¹⁶

2022 yılı raporunda Myanmar'daki insan hakları ihlalleri konusu ele alınmıştır. Myanmar'da etnik ve azınlık hakları anlamında insanların zor durumda olduğu ve UUA'nın Myanmarlı insanları desteklemek için orada bulunan az sayıda örgütten biri olduğu belirtilmiştir (2022 Annual report).

Bu raporlar incelendiğinde Üniteryenlerin dünyada yaşanan krizlere karşı çözüm üretmeye çalıştığı, diğer dinlere karşı hoşgörülü olduğu ve insan hakları konusunda çaba gösterdikleri görülmektedir. Özellikle son yıllarda Hristiyan dünyada daha yaygın hale gelen göçmenler ve diğer dinlere ve etnik gruplara dâhil olan insanları dışlayıcı tavrıdan farklı olarak Üniteryenlerin daha kapsayıcı bir tutum sergiledikleri yayınladıkları raporlar incelendiğinde görülmektedir.

3.3. Transilvanya Üniteryen Kilisesi

Günümüzde Transilvanya Bölgesi, Romanya Devleti sınırlarında bulunan 103.903 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktadır. Tarihi boyunca bu bölge Erdel veya Transilvanya olarak adlandırılmıştır (Haraszi, 1971: 1). Transilvanya bölgesinde Romanlar (%53,8), Macarlar (%31,6), Almanlar (10,7), Sırlar, Bulgarlar, Slovaklar ve diğer milletlerden insanlar (%3,9) yaşamaktadır. Bu bölgeye Macarlar 900'lü yıllarda gelmişlerdir. Birçok tarihçiye ve dil bilimcisine göre Macarlar Orta Asya'dan gelmiş bir Türk kavmidir. Karpatlarda bir Macar-Türk boy ittifakından söz edilir (Halasi-Kun, 1990: 886). Macarlar Katolik, Kalvinist¹¹⁷ ve Üniteryen'dir. Bu bölgede 150 yıla yakın Osmanlı hüküm sürmüştür, neredeyse 400 yıl ise Habsburg Hanedanlığı hüküm sürmüştür. Osmanlı - Habsburg savaşlarında Transilvanya halkı Osmanlı tarafında durmuştur çünkü Osmanlı onların dinlerini rahatça yaşamalarını garanti ederken Habsburg Hanedanlığı

¹¹⁶ <https://www.uua.org/worship/lab/worship-resources-covid-19-pandemic>

¹¹⁷ John Calvin'in XVI. yüzyıl başlarında öne sürdüğü görüşlere dayanarak kurulan Hristiyan mezhebidir. İnsanlara sürekli çalışmayı ve kazanmayı salık verir (Ayengin, 2005: 465).

yönetiminde tüm Protestan gruplar tehlike altında kalmıştır (Haraszti, 1971: 7, 77). Tarihi boyunca birçok çatışma gören bu bölge son olarak Romanya Devletine bağlanmıştır.

Transilvanya Bölgesi Üniteryenler için tarihi anlamda önemli bir yer tutar. Üniteryanizmin ilk defa resmi olarak tanındığı bu bölge tüm dünyadaki Üniteryenler tarafından bilinen ve ziyaret edilen bir yerdir.

Çalışmamız için ziyaret ettiğimiz Cluj şehri Transilvanya Bölgesinin en büyük Romanya Devletinin ise Bükreş'ten sonra en büyük ikinci şehridir. 2009 sayımlarına göre merkez nüfusu 330.000'den fazladır. Şehir, Romanya'nın Kuzey-Batısına kurulmuştur. Romanya'nın en önemli sanayi, kültürel ve akademik şehirlerinden biridir. Cluj, üniversiteleri ile meşhur olup şehirde yaklaşık 55.000 öğrenci yaşamaktadır (Popescu, Grigoras, 2018: 403-406). Cluj'un özellikle bilişim teknolojisi anlamında Romanya'nın en önde gelen şehri olduğu öğrenilmiştir.

Transilvanya Üniteryen Cemaati büyük çoğunlukla Macar asıllı Romanya vatandaşlarından oluşmaktadır. Romanya'nın Cluj kenti Üniteryenlerin en yoğun yaşadığı şehirdir. Cluj şehri için tarih boyunca birden fazla isim kullanılmıştır. Macarca şehrin ismi Koloşvar, Rumence Cluj-Napoca, Almanca Klausenberg ve Latince Claudiopolis isimleri kullanılmıştır. Şehrin şimdiki resmi ismi ise Cluj Napoca'dır. Cluj şehri tarihi kayıtlarda ilk defa II. yüzyılda Roma döneminde geçer. Daha sonra XIII. yüzyılda Macar hâkimiyetine girer ve Koloşvar ismi kullanılır. XIV. yüzyılda ise Sakson dilinde Klausenburg şehri olarak bilinir. Osmanlı Döneminde 1541 yılında Budin eyalet olduktan sonra Transilvanya bölgesi Osmanlıya vergi ödeyen bir prenslik haline gelmiştir. Prens olarak ise Sigismund tahta geçirilmiştir. Osmanlının Erdel prensliği olan Transilvanya'nın en önemli şehirlerinden biri de Cluj şehri olmuştur. 1699 yılında yapılan Karlofça Antlaşması ile Erdel, Avusturya hâkimiyeti altına girmiştir. 1920 yılında ise bu bölge Romanya'ya bağlanmıştır. Macaristan bu bölgeyi geri almak için uğraşsa da buna muktedir olamamış ve 1947'de yapılan antlaşma ile Romanya Devleti, topraklarında yaşayan Macar azınlığa kültür özerkliği vermeyi kabul etmiştir. Romanya'nın komünist devri boyunca Macarlara verilen bu haklar geri alınmış, Macarca yasaklanmış ve Macarlar baskı altına alınmışlardır. 1989'da Çavuşesku dönemi sonlanınca Macarlar eski haklarına tekrar kavuşmuşlardır. (Karpas, 1995: 1-6). Günümüzde Macarlar kendi dillerini ve kültürlerini korumaya devam etmektedirler.

Cluj kenti tarihi boyunca çok dinli bir yapı göstermiştir. 2010’da nüfus sayımına göre şehirde en fazla Ortodoks Kilise’ye mensup insan yaşamaktadır. Ortodoksların nüfusa oranı %11,85’dir. Üniteryenler ise şehirde yaşayan dini gruplardan en kalabalık beşinci gruptur. Üniteryenlerin şehir nüfusuna oranı ise %1,23’tür (Weger, 2018: 400).

Romanya vatandaşı olan çoğunluğu Macar asıllı Üniteryenler, Cluj şehrinde bir okula ve şehir merkezinde iki Kiliseye sahiptir. Okullarında Macarca, Romence ve İngilizce eğitim verilmektedir. Kiliselerinde ayinlerde sadece ana dilleri olan Macarca kullanılmaktadır.¹¹⁸ Akademik anlamda bölgenin en önde gelen okullarından biri olduğu ve sadece Üniteryenlerden değil tüm bölgeden insanların ilgi gösterdiği bir eğitim kurumu olduğu öğrenilmiştir.

János Zsigmond Üniteryen Lisesi, tüm Romanya’nın en başarılı okullarından biri olarak öne çıkar. Yaklaşık 900 öğrencisi ve 50 öğretmeni olan okul sadece Üniteryenlere eğitim vermemektedir. Samuel Brassai (1800-1897) okulun en etkili öğretmeni olarak görülmektedir. 1901’de şu anki yerinde eğitim vermeye başlayan bu okul (Resim:19) bir süre bu öğretmenin ismini almış ancak 2003 yılında “János Zsigmond Üniteryen Lisesi” ismini almıştır. Öğrenci ve öğretmenlerde Üniteryen olma şartı olmayan okulda idareci olmak için Üniteryen olma şartı vardır.¹¹⁹ Okulun girişinde büstü olan Samuel Brassai (Resim: 18) dil bilimci, doğa bilimci, matematikçi, müzisyen ve felsefeci olup “Transilvanya’nın Son Bilge Kişisi” olarak bilinir.¹²⁰ Okulda ayrıca yatılı kalan öğrencilere ayrılmış pansiyon kısmı bulunmaktadır. Yapılan ziyarette okulun fiziksel şartlarının gayet iyi olduğu görülmüştür. Okulda yabancı dil sınıfları, laboratuvarlar, spor salonları ve bir müze olduğu görülmüştür. Okul idaresi ve öğretmenlerin talebi üzerine ortaokul ve lise öğrencilerinin İngilizce derslerine girilmiş, öğrencilerle sohbet etme ve ders işleme fırsatı yakalanmıştır (Resim: 28). İşlenen derslerde öğrencilerin İngilizce dil bilgisi seviyelerinin oldukça iyi olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca Türkçe ve Macarca oldukça fazla ortak kelimenin olduğu¹²¹ ve Türk ve Macar milletlerinin akraba milletler olduğu yapılan derslerde işlenmiştir. Öğrenci ve öğretmenlerin İslam dinine karşı oldukça meraklı oldukları ve sorular sordukları gözlemlenmiştir. Üniteryenlerin genel özelliği

¹¹⁸ Istvan Kovacs, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

¹¹⁹ Zsolt Solymosi, Cluj, John Sigismund Üniteryen Lisesi Müdür Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 15.04.2023).

¹²⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%A1muel_Brassai

¹²¹ Papuç: Papucs; Kayısı: Kajszi gibi ortak kelimeler (Yılmaz, 2015: 292).

olan diğerk dinlere karşı hoşgörölü yaklaşımın ve sorgulayıcı olmayan tutumun öğrencilerde de olduğu görölmüştür.

Cluj’da Üniteryenlerin en büyük Kilisesi olan “*Kolozsvári Unitárius Templom*” (Koloşvar Üniteryen Kilisesi) 1792-1796 yılları arasında Barak tarzında yapılmıştır. Kilise, Cluj’un merkezi bir konumunda olan Brassai Samuel caddesindedir (Resim: 1). Yapılan ziyarette Kilisenin tadilata ihtiyacı olduğu görölmüştür. Bu anlamda Kilise çalışanları da maddi olarak zorlandıklarını ve Kilisenin bazı ihtiyaçları olduğunu dile getirmişlerdir. Yapılan ayinlere Üniteryenlerin aileleri ile birlikte katıldıkları ve katılımcıların çoğunun orta yaş ve üstü olduğu görölmüştür. Bunun yanı sıra ayinlere bazı Üniteryen Koleji öğrencilerinin de katıldığı görölmüştür. Okul öğrencilerinin katıldığı bölüm Kilisede ayrı bir kısım olarak belirlenmiştir. Üniteryen Din Teolojisi okuyan öğrencilerin staj olarak Kilisede ayinlere katıldıkları ve bazen vaazları öğrencilerin verdikleri belirtilmiştir. Üniteryenlerin ve Kilise görevlilerinin birbirlerini tanıdıkları ve ayin öncesi ve sonrası sohbet ettikleri gözlemlenmiştir. Kilise görevlilerinin oldukça güler yüzlü olduğu ayin öncesinde katılımcılarla tek tek sohbet ettikleri ve ayin sonrasında onları uğurladıkları gözlemlenmiştir.

Katılınan ayinlerde misafir olarak bana oldukça ilgi göstermişler ve ayin sürecini, yapılan duaları anlamam için yanımda ayinleri İngilizceye çevirecek birini görevlendirmişlerdir. Kendilerini tanıtmak için inançları ve gelenekleri ile ilgili yaptığım görüşmelerde sorduğum sorulara içtenlikle yanıt vermişlerdir. Transilvanya Üniteryen Kilisesi Piskoposu Istvan Kovacs randevu vererek kendi ofisinde benimle görüşmeyi kabul etmiştir. Daha sonra Transilvanya Üniteryen Kilisesi Piskopos Yardımcısı Norbert Raczile ile kendi ofisinde görüşme yapılmıştır. Piskopos ve Piskopos Yardımcısı ofisleri Kilisenin yanındaki binada yer almaktadır.

Üniteryen Kilisesi’nde her Pazar saat 11.00’da ayinler yapılmaktadır. Kilise, Üniteryen Okulunun hemen bitişiğinde yapılmıştır ve Kilise ile okulun arasında Transilvanya Üniteryanizminin kurucusu olarak görülen Francis David’in heykeli bulunmaktadır (Resim: 8). Kilisenin iç odasında David’in konuşma yaptığına inanılan bir kaya bulunmaktadır (Resim: 13). Üniteryenler arasındaki inanişaya göre David’in yaptığı bu konuşmadan sonra tüm Koloşvar halkı Üniteryen olmuştur. Ayrıca yine aynı bölmede 1691 yılına ait Polonya’dan gelen anti-teslisci gurubun kabulüne dair bir yazıt

bulunmaktadır (Resim: 11). Polonya’da baskı altına alınan Üniteryenlerin Transilvanya’ya kabul edildiklerine dair bir yazıttır.

Şehir merkezinde 2 Üniteryen Kilise, 3 Kongre ve 3.000 Üniteryen yaşamaktadır. Üniteryenlerin neredeyse tamamı Macar asıllı Romanya vatandaşlarıdır. Din adamlarının verdiği bilgilere göre, pandemiden önce 200-300 kişinin katıldığı ayinlere artık 10-15 kişi katılmaktadır. Katılımcıların daha çok orta yaş ve üstü olduğu düşünüldüğünde pandemiden sonra da katılımcıların kalabalık ortamlara girmekte tereddütlü olabileceği düşünülmekte ve ileride katılımcı sayısının artacağı din görevlileri tarafından ümit edilmektedir.

1993’ten itibaren Kiliseye kadın rahibeler kabul edilmeye başlanmış ve günümüzde neredeyse erkek ve kadın din görevlisi sayısı yarı yarıya olmuştur. Rahip ve rahibeler kendilerine İngilizce rahip veya papaz gibi anlamlara gelen “priest” denmesini tercih etmemekte bunun yerine daha çok Protestan papazlar için kullanılan “minister” ifadesini kullanmaktadırlar. Her bir Üniteryen Kilisesi’nde bir rahip veya rahibe, bir yardımcı ve bir de organ çalışmaktadır. Bu çalışanların maaşlarının yarısı Romanya Devleti tarafından yarısı ise Üniteryen Cemaati tarafından karşılanmaktadır. Görüşülen din görevlilerinin çoğunun ABD’de bir süre eğitim aldıkları öğrenilmiştir. bu sebeple görüşmelerde iletişim anlamında bir sıkıntı yaşanmamıştır.

Kiliselerinde yılda dört kere komünyon ayini yapılmaktadır. Çocuklar 14 yaşına gelince komünyon ayini yapan Üniteryenler bu ayini tamamen sembolik olarak görmektedirler. Burada amacın sadece İsa’yı hatırlamak olduğu belirtilmektedir.¹²²

Kırsal bölgede yaşanan Üniteryenlik şehir merkezine göre farklılık göstermektedir. En eski Üniteryen Kiliseler’den biri olan Torocko Köyü Üniteryen Kilisesi (Resim: 4) 1802 yılında inşa edilmiştir. Bu kilisede şehir merkezinin aksine kadınlar ve erkekler ayrı kısımlarda oturmaktadır. Ön sıralarda ise yaşlılar oturmaktadır. Kilise kadınların vakitlerini geçirdiği, çocukların ise dans, müzik, yumurta boyama gibi kursları aldığı bir merkez görevi de görmektedir. Verilen bilgilere göre Üniteryenler tarafından her yıl geleneksel olarak 1 Kasım’da mezarlıklar ziyaret edilip mezarların başında mumlar yakılmaktadır. Şehir merkezine göre ayinlere katılımın daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Örneğin Torocko Kilisesi’nde ayinlere ortalama 60-90 kişi katılım göstermektedir.¹²³

¹²² Jobbagy Julia, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

¹²³ Marton Csecs, 34, Cluj/Torocko, Torocko Kilisesi Rahibi, Nisan, 2022.

Kırsal bölgeden şehir merkezlerine göçün oldukça fazla olduğu ve kalanların orta yaş üstü olduğu öğrenilmiştir. Torocko köy merkezinde Üniteryen Kilisenin yakınında bir tane de Ortodoks Kilisesi'nin olduğu görülmüştür. Köyde yaşayanların büyük çoğunluğunun Macar olduğu ve genelde Macarca konuşulduğu öğrenilmiştir. 2011 sayımlarına göre köyde yaşayanların %76,2'si Üniteryendir¹²⁴. Ayrıca Üniteryenler için önemli bir isim olan Samuel Brassai Torocko'ludur.

Transilvanya Üniteryanizminin dini liderleri ABD Üniteryanizminin hümanist bir öğretiyeye dönüştüğünü ve Transilvanya Üniteryenleri için de aynı durumun yaşanabileceğini düşünmektedirler. Şimdilik daha geleneksel bir formda yaşanan Üniteryanizm, son dönemlerde sayısal olarak azalma eğilimi göstermesi dolayısıyla daha proaktif olması gerektiği din adamları tarafından vurgulanmaktadır. Üniteryenler misyonerlik faaliyeti yürütmediklerinden dolayı Romanya'da sadece Macarlar arasında yaşayan bir mezhebe dönüşmüştür.¹²⁵ Doğuştan Üniteryen olanların çoğunlukla olduğu cemaatte ise kiliseye gelme oranının azalma eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir.

Genel anlamda tüm dinlere hoşgörülü olduğu bilinen Üniteryenler İslam dinine de oldukça hoşgörülü bir tavır içindedirler. Transilvanya Piskoposu Istvan Kovacs, İsa ne kadar kutsalsa Muhammed'in de o kadar kutsal olduğunu, tek doğru yolun Hristiyanlık olmadığını, dinler arası veya peygamberler arası bir yarışın doğru olmadığı görüşlerini belirtmişlerdir.

Eğitim, Transilvanya Üniteryenleri için tarihleri boyunca çok önemli olmuştur. Bu durum sebebiyle tarih boyunca önce okullarını inşa edip daha sonra okulun yanına Kiliselerini inşa etmişlerdir.¹²⁶ Cluj bölgesinde en büyük okula sahip olan Üniteryenler anaokulundan başlayıp üniversite eğitimine kadar eğitim kurumlarını kurmuşlardır. Üniteryenler ilk Kilise ve okullarını 1557 Torda Fermanından sonra açmışlardır. 1557–1693 yılları arasında Üniteryen Okulu olarak hizmet veren bina Habsburg egemenliğinde Cizvitler'e verilmiştir. 1718'de tekrar eski yerlerindeki okullarını yeniden inşa etmişlerdir. Fausto Sozzini'nin torununun torunu olan Andrzej Wiszowaty Jr. 1726-1740

¹²⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Rimetea> (erişim tarihi: 19/04/2023).

¹²⁵ Istvan Kovacs, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

¹²⁶ Zsolt Solymosi, Cluj, John Sigismund Üniteryen Lisesi Müdür Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 15.04.2023).

tarihleri arasında bu okulda ders vermiştir. Günümüzde eğitime devam ettikleri bina ise 1901 yılında inşa edilmiştir ¹²⁷

Transilvanya Üniteryenlerine göre geleneksel ve doğru yaşanan Üniteryanizm kendi yaşadıkları Üniteryanizmdir. Ancak ABD Üniteryenleri ile IVIII. yüzyıldan itibaren ilişkileri devam etmektedir. ABD Üniteryenlerinin, Transilvanya Üniteryen Kiliselerine maddi destekte bulundukları ve Transilvanya bölgesindeki her Kilisenin ABD’de kardeş Kiliseleri bulunduğu öğrenilmiştir.

Diğer Kiliselerle ilişkilerinin çok iyi olmadığı gözlemlenmiştir. Bunun sebebinin ise diğer Kiliselerin Üniteryenleri suçlayıcı tavırları ve hatta onları Hristiyan olarak görmemeleri olarak görülmektedir. Yeni Ahit’in kutsal bir kitap olduğunu kabul etmekle beraber tamamının doğru olmadığına inanmaktadırlar. Burada önemli olanın İncillerdeki doğru kısımları bulmak olduğunu belirtmektedirler. Örneğin Pavlus’un mektuplarını teolojik olarak kabul etmediklerini ancak yine de bu mektupların da Üniteryenler için kutsal kitabın bir parçası olduğunu düşünmektedirler.

Vaftiz sakramentini uygulayan Üniteryenler bunu da daha çok sembolik bir ayin olarak nitelendirmektedirler. Onlara göre sadece vaftiz olmuş olmak bir insanın kurtuluşa ermesine yetmeyecektir. ¹²⁸

Meryem Ana’nın İsa’yı doğurduğuna inanan Üniteryenler Meryem’e hiçbir kutsiyet atfetmemektedirler. Ayrıca Meryem’in bakire olduğuna da inanmamaktadırlar. Ahirete inandıklarını belirten Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı ancak ahiretin nasıl bir yer olacağına dair bir fikirlerinin olmadığını ve bunu düşünmenin anlamsız olduğunu ifade etmektedir ¹²⁹. Üniteryenler Tanrı’yı, İsa’yı ve Yeni Ahit’i kutsal olarak görmekle beraber atfettikleri kutsallık diğer Hristiyan mezheplerden farklıdır. Tanrı tektir. İsa Tanrı’nın peygamberidir ancak asla Tanrısal özellikler taşımaz. Üniteryenler İsa’nın yeniden dirilmesi de dâhil olmak üzere mucizelerine inanmazlar. Yeni Ahit’in tamamının Tanrı kelamı olduğuna inanmazlar.

Paskalya’yı kutlayan Üniteryenlere göre İsa, fiziksel olarak yeniden doğmamıştır. Paskalya’da isteyenlerin 40 gün boyunca oruç tuttuğu ifade edilmiştir. Vaftiz Sakramenti, Meryem Ana’nın bakireliği ve Paskalya inançlarında görüleceği üzere Transilvanya Üniteryenleri mucizelere inanmamaktadırlar. Meryem Ana’ya İsa’nın annesi olduğu için

¹²⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/John_Sigismund_Unitarian_Academy

¹²⁸ Istvan Kovacs, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

¹²⁹ Norbert Racz, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

saygı duymakta, vaftize sembolik bir anlam atfetmekte ve Paskalya'yı ise sadece sembolik olarak kutlamaktadırlar.

Transilvanya Üniteryenlerine göre, İsa peygamberdir. Ancak son peygamber olduğuna inanmazlar. Onlara göre Tanrı insanlarla iletişimi kesmemiştir ve yine peygamberler gelmemesi için hiçbir sebep yoktur.

Transilvanya Üniteryenlerinin sinodlarının 300 üyesi bulunmaktadır ve bu üyeler altı yıllığına piskoposlarını seçmektedir. Cluj bölgesinde bir piskopos, bir piskopos yardımcısı ve 128 rahip-rahibe görev yapmaktadır. Şehirde yaklaşık 3000 Üniteryen yaşamaktadır. Yapılan görüşmelerde alınan bilgilere göre, Noel, Şükran Günü ve Pentekost Üniteryenler tarafından kutlanmaktadır.¹³⁰

Üniteryen okulunda ve Kilisesinde geçirilen sürede Üniteryenlerin birbirlerini “Tanrı seni kutsasın” anlamına gelen Macarca “*Isten áldjon*” şeklinde selamladıkları gözlemlenmiştir.

Ziyaretimizden önce ve ziyaretimiz sırasında ikili görüşmeler yapılmış ve bu görüşmelerimiz kayıt altına alınmıştır.

Üniteryen bir rahibe olan Timea Matefi ile yaptığımız mülakatın sonucunda tüm farklılıklarına ve dışlanmalarına rağmen kendilerini Hristiyan olarak tanımladıklarını ancak diğer dinlerin de insanları kurtuluşa erdirebileceğine inandıkları anlaşılmıştır¹³¹.

Transilvanya Üniteryen Kilisesi Piskoposu Istvan Kovacs (Resim: 20) ile yapılan görüşmede Kovacs'ın Üniteryen Cemaatin geleceği ile ilgili endişelerinin olduğu görülmüştür. Kovacs'a göre ABD Üniteryanizmi dini bir cemaatten ziyade bir sivil toplum örgütüne dönüşmüştür. Transilvanya Üniteryenlerinin geleneklerine bağlı bir şekilde yaşamlarını idame ettirmeleri gerektiğine inanan Kovacs aksi takdirde Üniteryenizmin yok olabileceğini düşünmektedir. Kovacs, daha net kural ve kaidelere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Diğer dinlere karşı oldukça hoşgörülü bir tutum sergilediği görülen Kovacs, sorulan sorulara içtenlikle cevap vermiş ve görüşmemizin kendisi için de oldukça önemli olduğunu belirtmiştir. Misyonerlik faaliyetleri yürütmediklerini çünkü kendi inançlarının tek doğru olduğuna inanmadıklarını ifade etmiştir. Bu anlamda benim gibi araştırmacıların Üniteryanizmi tanıtmak için önemli olduğunu belirtmiştir. Ancak Üniteryanizmin yaşaması için insanlarla daha fazla

¹³⁰ Norbert Racz, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

¹³¹ Timea Matefi, Enlaka Kilisesi Rahibesi, Şubat, 2022.

paylaşımında bulunup kendilerini daha fazla anlatmaları gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu anlamda ayinlerin ve kutlamaların önemli olduğunu belirtmiştir. Nitekim Kovacs'a göre ABD Üniteryanizminin hümanizmden farkı hala ayinlere ve kutlamalara devam etmesidir. Transilvanya Üniteryenlerinin farklı olduğunu çünkü burada insanların daha sonra Üniteryen olmayıp Üniteryen olarak doğduklarını yani tarihi ve dini köklerinin olduğunu belirtmiştir. Kiliselerinde vaazların çok önemli olduğunu bu yüzden din görevlilerini özel insanlardan seçtiklerini belirten Kovacs din görevlilerinin eğitimlerine daha fazla önem verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Rahip ve rahibelerin açık görüşlü ve entelektüel olması gerektiğini söylemiştir. Kovacs'a göre diğer Kiliseler Üniteryenleri anlamamakta ve onları suçlamaktadır. Üniteryenlerin ise tüm mezhep ve dinlere saygılı olduğunu belirten Kovacs tek doğrunun olmadığını belirtmiştir¹³².

Transilvanya Üniteryen Kilisesi Piskopos Yardımcısı Norbert Racz (Resim: 21), Kilisenin işleyişi hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca piskopos seçimi, rahip ve rahibelerin istatistiklerini paylaşmıştır. Üvey kardeşinin Bektaşi olduğunu belirten Racz İslamiyet ile ilgili bilgilerinin olduğunu ve diğer tüm dinleri kabul ettikleri gibi İslam'ı da kutsal kabul ettiklerini belirtmiştir¹³³.

Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi Jobbagy Julia (Resim: 22) Kiliseleri, yapılan ayinler, özel dini günler ve bayramlar hakkında bilgilendirmeler yapmıştır. Julia, her geçen gün ayinlere katılımın azaldığını bunun sebeplerinden birinin de pandemi olduğunu ifade etmiştir. Yaptığı dualarda ve verdiği vaazlarda kononik İncillerin tamamından yararlandığını belirtmiştir. Julia, Yeni Ahit'i tek doğru olarak görmediklerini ve Yeni Ahit'in hem doğru hem de yanlış bilgiler içerdiğini ifade etmiştir¹³⁴.

Torocko Üniteryen Kilisesi Rahibi Marton Csecs (Resim: 23), kırsal bölgede Üniteryenlerin yaşamlarına dair bilgiler vermiştir. Torocko Üniteryen Kilisesinde yapılan ayinlerde şehirden farklı olarak kadın ve erkeklerin farklı bölümlerde oturduklarını belirten Csecs'e göre kırsal bölgede Üniteryanizm daha geleneksel bir şekilde yaşanmaktadır. Torocko Üniteryen Kilisesi'nde aynı zamanda kadınlar ve çocuklar için faaliyetler ve kurslar düzenlendiğini ifade etmiştir. Kilisenin yanında rahibe ait bir ofis ve lojmanı olduğu görülmüştür. Pandemiden önce neredeyse bütün Torocko

¹³² Istvan Kovacs, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

¹³³ Norbert Racz, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı, (Görüşme Tarihi: 14.04.2022).

¹³⁴ Jobbagy Julia, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi, (Görüşme Tarihi: 13.04.2022).

Üniteryenlerinin ayinlere katıldığını ifade eden Csecs bu sayının pandemi sebebiyle düşüş gösterdiğini belirtmiştir.¹³⁵ Yapılan ayin boyunca ve ayin sonrasında katılımcıların Torocko Üniteryen Kilisesi Rahibi Csecs’e oldukça saygılı davrandıkları gözlemlenmiştir.

Protestan Teoloji Enstitüsü, Üniteryen Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi Dr. Sandor Kovacs yararlanabileceğimiz kaynaklar konusunda yardımcı olmuş ve Üniteryanizm tarihi ile ilgili verilere ulaşmamızda yardımcı olmuştur.

Üniteryen Lisesi Müdür Yardımcısı Zsolt Solymosi, John Sigismund Üniteryen Lisesi hakkında bilgilendirmeler yapmıştır. Kendisi de Üniteryanizm Teolojisi alanında eğitim almış olan Solymosi, okullarında verilen eğitim hakkında ve okulun tarihçesi hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca okul arşivlerine ve Kilise arşivlerine ulaşmamızı sağlamış ve tüm ziyaret boyunca planlamaların ve görüşmelerin yapılmasını sağlamıştır. Arşiv görevlisi ve Üniteryen Kilisesi mimarı ile görüşmeler sağlanarak Kilise ve tarihi kayıtlar ile ilgili verilere ulaşılabilmektedir. John Sigismund Üniteryen Lisesi Müzik Öğretmeni ve öğrencilerinin hazırlamış olduğu “İbrahim Müteferrika” Koro Konserine katılıp Türkçe şarkıların da seslendirildiği görülmüştür. Koro Turunun ilk konseri Cluj Üniteryen Kilisesi’nde yapılmış ve ilgi ve alakanın oldukça fazla olduğu görülmüştür. Dört konserin planlandığı ve ilk iki konserin Romanya’da Üniteryen Kiliseler’de son iki konserin ise İstanbul’da yapılacağı öğrenilmiştir (Resim: 15, 16). Üniteryen Lisesi Koro Konserinin “İbrahim Müteferrika” ismi ile yapılması Transilvanya Üniteryenlerinin Müteferrika’ya verdiği değeri göstermektedir. Okul olarak hemen hemen her sene İstanbul’a gezilerin düzenlendiği ve Türkiye gündemini yakından takip ettikleri gözlemlenmiştir.

Yapılan ziyaret ve görüşmeler sonrasında Cluj bölgesinde Üniteryenlerin genel itibari ile ABD Üniteryanizmine kıyasla daha geleneksel bir bakış açısına sahip oldukları gözlemlenmiştir. Buna rağmen görüştüğümüz din görevlileri daha net kuralların olması gerektiğini aksi takdirde hem sayı olarak azalabileceklerini hem de ABD Üniteryanizmi gibi Hristiyanlıktan kopabileceklerini ifade etmişlerdir. Çok özgürlükçü bir tutum sergilemek ile kuralcı bir dini tutum arasında bir yol seçecekleri aşikârdır. Tüm dünyada Üniteryenlerin bilimsel bilgiye değer veren, dogmalara inanmayan ve tek doğrunun kendi

¹³⁵ Marton Csecs, Cluj/Torocko, Torocko Kilisesi Rahibi, (Görüşme Tarihi: 16.04.2022).

inançları olmadığına inanan insanlar olduğu göz önüne alındığında gelenekleri ile bağlarının zayıflama tehlikesi daha güçlü bir ihtimal olarak görünmektedir.

SONUÇ

Çalışmamızın konusu olan Üniteryanizmin kökleri 325 yılında düzenlenmiş olan İznik Konsili'nin toplanmasında temel özne olan Ariusçu fikirlere uzanmaktadır. Bu konsilde Arius teslis inancını reddetmiş ve büyük tartışmalar yaşanmıştır. Konsil bu tartışmaların sonunda Arius'un görüşlerini sapkın ilan etmiş ve Arius'u da aforoz etmiştir. Bu karar elbette tartışmaları bitirmemiştir. Gerek ilk Hristiyanların inancında teslis inancı ile karşılaşılması, gerek Eski Ahit'te güçlü bir tek Tanrı inancının yer alması ve Yeni Ahit'te teslis inancının net bir şekilde yer almamış olması bu tartışmaların günümüze kadar gelmesine sebep olmuştur. Bazı teologlara göre teslis inancı Roma-Yunan kültürü ve Pagan inançlarının etkisiyle Hristiyanlığa sonradan girmiştir. Kilisenin Orta Çağ'da güçlenmesi, karşıt seslerin çıkmasını engellemiştir. Hem Katolik hem de Ortodoks Kilisesi, teslis karşıtı görüşlere müsamaha göstermemiş ve bu düşünceyi savunanları aforoz etmekle kalmamış yakarak öldürme cezalarına varıncaya kadar sert yaptırımlarda bulunmuştur.

XVI. yüzyılda başlayan reform hareketi ile beraber Martin Luther'in görüşleri tüm Avrupa'yı etkilemiş ve Kilise'nin gücü zayıflamaya başlamıştır. Kutsal Kitapların diğer dillere çevrilmesinin önünün açılması teslis yorumlarına yeniden bir hareket kazandırmıştır. 1531 yılında Micheal Servetus'un "*On the Errors of the Trinity*" isimli teslis düşüncesini eleştiren tezinin yayınlanması ile beraber anti-teslis düşüncesi hareket kazandığı görülmüştür.

Transilvanya'nın Osmanlı egemenliği altında olması orada Üniteryenlerin kendilerini özgürce ifade etmesini sağlamış ve 1568'de Kral John Sigismund Torda Fermanı ile Avrupa'nın ilk dini tolerans belgesi sayılan ferman yürürlüğe girmesi ile Transilvanya'da Üniteryenler devlet tarafından resmi olarak tanınmışlardır. Torda Fermanı Transilvanya Üniteryenleri için kritik bir dönüm noktası olmuştur.

Üniteryanizm tarihinde diğer bir önemli ülke olan Polonya'da Faustus Socinus etkisi görülmüştür. Socinus'un teslis karşıtı görüşleri o kadar etkili olmuştur ki bu hareketin ismi onun takipçileri anlamına gelen "Socinianizm" şeklinde anılmaya başlamıştır. Polonya'da bu hareketin hız kazanması ile ilk resmi Üniteryen yayın olan Rakow Yayınevi Polonya'da kurulmuştur.

İngiltere’de kurumsallaşan Üniteryanizme John Biddle öncülük etmiştir. İngiliz Üniteryanizminin kurucusu sayılan John Biddle’dan sonra John Locke bu etkiyi devam ettirmiştir. 1803’de “*Winchester Profession of Faith*” (Winchester İnanç Prensipleri) benimsenerek temel doktrinlerini esasa bağlamışlardır. İngiltere Üniteryanizminin şekillenmesi ise Priestley ve Belsham’ın görüşleri ile sağlanmıştır. İngiltere Üniteryanizmi ABD’yi de etkilemiş ve özellikle Boston belgesinde önemli bir güç kazanmışlardır. Nitekim 1825’de Amerikan ve İngiliz Üniteryen Birliği kurulmuştur. Böylece Üniteryen ve Üniversalistler tek çatı altında toplanmışlardır.

Üniteryanizm Avrupa’da bu süreci yaşarken bir yandan da İslam dünyası ile ilişkiler sürmüştür. İslam’daki tevhit inancına benzer bir inanca sahip olmaları bu ilişkilerin diğer Hristiyan mezheplerden farklı olmasına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun egemen olduğu dönemlerde bazı Üniteryen gruplar kendilerini İslam’a daha yakın hissettiklerini ve aynı Tanrı’ya inandıklarını belirten mektuplar yazarak iletişime geçmeye çalışmışlardır. Osmanlı tarihinde ilk matbaayı açması ile önemli bir yere sahip olan İbrahim Müteferrika’nın da eski bir Üniteryen olduğu ve teslis karşıtı görüşleri olmasından dolayı kolayca İslam dinine geçmiş olabileceği tarihi kayıtlarda görülmektedir.

Günümüz Üniteryanizmi ise bazı bilim insanlarına göre çok Tanrılı bir dine dönüşmüştür. Bütün dinlerin doğru olabileceği görüşü ve tek doğru olmadığına inanmaları bu görüşü şekillendirmiş olabilir. Modern dünyada, Kadın Hakları, LGBT Hakları, Siyahi insanların Hakları ve Dini Özgürlükler konu başlıklarında öne çıkan Üniteryanizm özgürlükçü tutumu ile taraftar kazanmaya devam etmiştir. 2004 yılında aynı cinsiyetteki insanların evlenmesinin yasallığı UUA (Unitarian Universalist Association)’nın başkanı William Sinkford tarafından onaylanması da bu tutumlarını göstermektedir. Katolik veya Ortodoksların aksine çok net kuralları ve sakramentleri olmayan Üniteryenler kendilerini liberal bir inanç sistemi olarak görmektedirler.

Yerinde incelediğimiz Cluj şehrinde yaşayan Üniteryenler, kurucuları ve ilk piskopasları olarak Francis David’i görmektedirler. Torda Fermanı ile resmi olarak tanınan Üniteryenler, bu bölgede Kiliseleri ve okulları ile geleneklerini korumaya çalışarak yaşamlarını sürdürmektedirler. ABD Üniteryanizmine göre daha geleneksel bir formda yaşamına devam eden Üniteryanizm özellikle Romanya’da yaşayan Macar azınlık için önemli bir mezhep olmaya devam etmektedir. Ayrıca Transilvanya Üniteryen

Kilisesi tüm dünyada yaşayan Üniteryenler için tarihi olarak önemini korumaya devam etmektedir. Yapılan görüşmelerde ve gözlemlerde Transilvanya Üniteryen cemaatinin oldukça özgürlükçü bir tutum sergiledikleri görülmüştür. Kutlanan bayramların ve sakramentlerin sembolik olarak görüldüğü ve genelde mucizelere inanılmadığı tespit edilmiştir. İsa Transilvanya Üniteryenleri için elbette önemli bir figürdür. Ancak ana akım Hristiyan mezheplerin aksine İsa Tanrı'nın Oğlu değil sadece bir peygamber olarak görülmektedir. Diğer dini geleneklere oldukça hoşgörülü olan Transilvanya Üniteryenleri tek doğrunun kendi doğruları olmadığını ve Tanrı'ya giden birden fazla yol olabileceğini belirtmişlerdir.

Üniteryanizm modern dünyada ilgi çekmeye devam etmektedir. Yaptığımız çalışma sonucunda gelecekte Üniteryenler için iki ihtimal görünmektedir. Bunlardan ilki, Üniteryanizmin tüm dinlere eşit mesafede duran bir sivil toplum örgütüne dönüşmesi şeklinde gerçekleşme ihtimalidir. Diğer ihtimal ise, Hristiyanlığın temel sakramentlerine inanmaya ve uygulamaya devam ederek ana akım Hristiyanlardan farklı bir mezhep olarak yaşamaya devam etmeleridir. Hangi şekilde veya hangi isimle olursa olsun Hristiyanlar arasında Üniteryenlerin teslis inancı ve diğer dinlere bakış açıları tartışılmaya devam edecek gibi görünmektedir.

KAYNAKLAR

1. Kaynak Eserler

- Afyoncu, Erhan **"İbrahim Müteferrika"**, TDV İslâm Ansiklopedisi, 21, 324-327, 2000.
- Alıcı, Mustafa, **"İlahi Dinlerde Yaratılış-Evrım Tartışmaları"**, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 14, c.6, 2018, 59-89.
- Altaylı Yasemin, Kalaycıoğulları İbrahim, **İbrahim Müteferrika**, TSA, 16, (2), 2012, 115-133.
- Altıntaş, Yusuf, **"Yahudilikte Ahiret Anlayışı"**, Din Hayat, Haziran 2012, 36-39.
- Aniol, Scott, **Was Isaac Watts Unitarian? Athanasian Trinitarianism and the Boundary of Christian Fellowship**, DBSJ 22 (2017): 91–103.
- Atau'r Rahim, Muhammed ve Thomson Ahmed, **Bir İslam Peygamberi Hz. İsa**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ateş, Süleyman, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Ay, Rahim, **"İlahi Dinlerde Oruç: Kaynağı, Amacı ve Uygulanışı Bakımından Karşılaştırmalı Bir İnceleme"**, Journal of Analytic Divinity, 5/2 (June 2021): 212-235.
- Aydın, Mehmet, **"Hristiyanlık"**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Hristiyanlik#4-mabed-ve-ibadet> (05.12.2022).
- Aydın, Mahmut, **"Birbirine Tezat İki Farklı İsa Portresi Paskalya Öncesi İsa Versus Paskalya Sonrası İsa"**, 2007, Milet ve Nihal, 4 (1), 143- 156.
- , **Hristiyanlık: Tarih, İnanç ve Uygulama**, Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Ayengin, Tevhit, **"Çalışmanın Dini Temelleri: Kalvinizm ve İslam Örneği"**, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt:18, Sayı:4, 2005, 463-472.
- Aşırov, Tahir, **İbn Hazm'a Göre Hristiyan Mezhepleri**, Milet ve Nihal, 6 (3), 2009, 97-123.
- Bahadır, Gürhan, **"Hristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi ve Habib-i Neccar"**, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C:10, S:23, 2013, 207-214.

- Bahçekapılı, Nedim, “İslam ve Kilise Hukuku Açısından Aile ve Evlilik”, İslam Araştırmaları, Yıl:1, Sayı: 1, Şubat 2008, 29-38.
- Ballantyne, John C., **The Beliefs of a Unitarian**, Cooke Vowles Limited, Nottingham, 1916.
- Barbauld, Anna, L., **Anna Laetitia Barbauld - Poems** -, Poemhunter.com - The World's Poetry Archive, 2012.
- Barr, M.A. Margaret, **The Great Unity**, The Lindsey Press, Londra, 1937.
- Baş, Bilal, **Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryüşçülük Mezhebi**, Divan, 2000/2, 167-200.
- , **Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- Bayle, Abbe A., **Thalia or Arianism and the Council of Nicea**, Peter F. Cunningham & Son, Philadelphia, 1878.
- Bayrakdar, Mehmet, **Bir Hristiyan Dogması Teslis**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Bela, Master, **The Connection Between the Unitarian Thought and Early Modern Political Philosophy**, Journal for the Study of Religions and Ideologies, (3), Winter, 142-157, 2002.
- Bebel, August, **Hız. Muhammed ve Arap-İslam Kültürü Dönemi**, (çev. Veysel Atayman), Karbon Kitaplar, İstanbul, 2020.
- Berk, Fatih M., “**Aziz Paul ve Şam Vizyonu**”, Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, C.1, S.1, (2012), 505-516.
- Berkes, Niyazi, **The Development of Secularism in Turkey**, Routledge, New York, 1998.
- Bıyık, Mustafa, “**Hristiyan Eskatolojisinde Dünyanın Sonu Kehanetleri**”, Marife, 2007, Yıl:7, Sayı:2, 163-187.
- Blaylock, Brandon, “**Arius: The Alexandrian Presbyter**”, North Alabama Historical Review, C:1, (2), 2011. 5-15.
- Boeke, R., ve Wynne-Jones, P, (Ed), **Servetus Our 16th Century Contemporary**, International Association for Religious Freedom, Londra, 2011.
- Bowes, Abdurrahman, **Before Nicea**, Salafi Manhaj, 2005.

- Bright, William, **Historical Writings of St. Athanasius**, Clarendon Press, Oxford, 1881.
- Brandshaw, Paul F., Hoffman, Lawrence A., **Passover and Easter Origin and History to Modern Times**, University of Notre Dame Press, Paris, 1999.
- Bultman, Rudolf, **Tarih ve Eskatoloji Sonsuzluğun Mevcudiyeti**, (çev. Emir Kuşçu), Elis Yayınları, Ankara, 2006.
- Büyük, Celal, “**Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hristiyanlık - Siyaset İlişisine Genel Bir Bakış**”, Dini Araştırmalar, 7, (19), 2004, 131-138.
- Carpenter, J. Estlin, **Unitarianism An Historic Survey**, The Lindsey Press, Londra, 1922.
- Carson, Kevin, M., **Unitarian Christianity at 200**, A Sermon Given at the First Universalist Parish of Chester, Vermont May 5, 2019.
- Çog, Mehmet, “**İslam-Bizans İlişkileri Bağlamında “Pavlikanlar” Üzerine Bir Değerlendirme**”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Dergisi, 13: 2, 2008, 73-87.
- Darcan, Hasan, **Athanasius ve İznik Konsili**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XV, Sayı 28, 2013/2.
- Demirkıvıran, Sine, “**Ortaçağ’da Batıda Yapılan İlk Kur’an Çevirileri ve Çevirmenlerin Çeviri Stratejileri**”, Akademik İncelemeler Dergisi, 9: 1, 2014, 233-247.
- Doğan, Servet, “**Klasik Dönem İslam Alimlerine Göre Aryüs ve Aryüşçülük**”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 30/2, 2021, 473-496.
- , **Aryüşçü Hristiyanlık**, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2021.
- Dvornik, Francis, **Konsiller Tarihi İznikten Vatikan’a**, çev. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- Duygu, Zafer, “**Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşyanist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi**” Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 31, Nisan 2018, 329-345.
- Erbaş, Ali, **Hristiyanlık’ta Reform ve Protestanlık Tarihi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.
- , “**Noel Ve Yılbaşının Dini Ve Kültürel Boyutu**”, İlim Ve Sanat, c. III- IV, sayı 46- 47, 1997

- Erdem, Mustafa, “**Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma**”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXIV, 1993, 133-154.
- Eroğlu, A. Hikmet, “**Hristiyanlık**”, Dinler Tarihi, ed. Baki Adam, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017.
- , “**Hristiyanlık**”, Dinler Tarihi, ed. Mustafa Alıcı, Süleyman Turan, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2020.
- , “**Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları**”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXIX, 1999, 438-453.
- Esgin, Mehmet, “**Engizisyonun Günümüze Hatırlattıkları**”, Journal of Faculty of Theology of Bozok University. 1,1 (2012/1), pp. 91-99.
- , “**Hristiyanlık’ta Noel Bayramının Ortaya Çıkışı ve Türkiye’deki Yansımaları**”, Journal of Faculty of Theology of Bozok University, 2, 2, 2012/2, 85-96.
- Evans, George E., **Midland Churches: A History of the Congregations on the Roll of the Midland Christian Union**, Herald Printing Works, Dudley, 1899.
- Evans, George E., **Record of the Provincial Assembly of Lancashire and Cheshire**, H. Rowson and Co. Printers, Manchester, 1896.
- Falus, Orsolya, **An Example of The Religious Tolerance of The Ottoman Empire The "Dispute of Buda" - a Lawsuit from 1574, Nagyhaszany, Hungary**, Yeni Türkiye 97, 2017, 150-155.
- Fayda, Mustafa, “**Bahîrâ**”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahira> (05.12.2022).
- Findlow, Bruce, **Unitarianism a Faith with a Future**, The Lindsey Press, Londra, 1974.
- Fodor, Pal, **Osmanlılar ve Macaristan’da Hristiyan Tebaaları**, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, 33, İstanbul, 2000.
- Forsey, McNary, (Ed), **In Their Own Words**, Star King School for the Ministry, California, 2001.
- Fortacı, Talha, **Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus**, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2022.

- Gomes, Alan, W., “**Faustus Socinus’s A Tract Concerning God, Christ, and the Holy Spirit**”, Journal of the International Society of Christian Apologetics, 1, (1), 37-41, 2008.
- Güç, Ahmet, “**Yahudilik’te Defin ve Sonrasına Ait gelenekler**”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi, 10, (1), 2001, 63-78.
- Gündüz, Şinasi, **Hristiyanlık**, İsam Yayınları, İstanbul, 2008.
- , “**Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar**”, Dini Araştırmalar, C.2, S.6, Ocak-Nisan 2000, 51-75.
- , “**Doketik Kristoloji ve Kur’an**”, İslam Tetkikleri Dergisi, 12, 1, 2022, 441-471.
- Güre, Mustafa, **Dinlerde Geçiş Dönemleriyle İlgili İnanç ve Uygulamalar**, AÜSBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.
- Gürkan, Salime, L., “**Vaftiz**”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vaftiz> (05.12.2022).
- , “**Yahudi ve İslam Metinlerinde İnsan’ın Yaratılışı ve Cennet’ten Düşüş**”, İslam Araştırmaları Dergisi, 9, 2003, 1-48.
- Hafızoğlu, Ayşegül, “**Mitoloji ve İlahi Dinlerde İnsanın Yaratılışı**”, Marifetname, 9/1, 2022, 217-244.
- Halasi-Kun, Tibor, **Türk-Macar Akrabalığı Üzerine**, çev. Çoban, Erdal, Historia, 1990/2, Budapeşte, 885-892.
- Hall, Alfred, **The Beliefs of a Unitarian**, The Lindsey Press, Londra, 1962.
- Haque, Nadeem, **Origins of Deism Islam and Unitarianism: A Common Denominator**, IHR’s Quarinicosmos Journal, 2018, (1), 1-4.
- Haraszti, Endre, **The Ethnic History of Transylvania**, Danubian Press, Florida, 1971.
- Harris, Mark W., **Historical Dictionary of Unitarian Universalism**, Rowman/Little Field, Londra, 2018.
- Has, Kenan, “**Hız. İsa ve Tarihsel Yaşamın Bilgi Kaynakları**”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, (5), 193-207.
- Hawkins, Walter, **John Biddle: The Father of English Unitarianism**, Glevensis, 1995.
- Herford, R. Travers, **Judaism in the New Testament Period**, The Lindsey Press, Londra, 1928.

- Hewett, Austin P., **An Unfettered Faith The Religion of a Unitarian**, The Lindsey Press, Londra, 1955.
- Hewett, Philip, **On Being a Unitarian**, The Lindsey Press, Londra, 1968.
- Hill, Andrew, M., **The Unitarian Path**, The Lindsey Press, Londra, 1994.
- Hillar, M., “**The Legacy of Servetus: Humanism and the Beginning of Change of the Social Paradigm. On the Occasion of 450th Anniversary of His Martyrdom**”, A Journal from The Radical Reformation, A Testimony to Biblical Unitarianism, 2003, (11), 34-41.
- , “**The Polish Socinians: Contribution to Freedom of Conscience and the American Cnstitution**”, Dialogue and Universalism, 2009, (19), 45-75.
- Hostler, John, **Unitarianism**, The Hibber Trust, Londra, 1981.
- Houton, Albert, “**Court Historie Du Christianisme**”, çev. Abdurrahman Küçük, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXV, 1981, 437-457.
- Humpheries, Mark, **Early Christianity**, Routledge, Londra/New York, 2006.
- Hvidt, Christian, N., **Christian Prophecy The Post Biblical Tradition**, Oxford University Press, New York, 2007
- Işık, Mustafa, “**Mohaç Savaşı ve Budin’de Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi Meselesi 1526 1541**”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2012, 5, (22), 270-279.
- İnce, Fatma, **Bizans Devleti’ndeki Ariusçuluk Tartışmalarının Hristiyanlık Üzerindeki İzleri**, Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der. 2019; (42): 325-331.
- İslam, Hasan H., “**Yeni Ahit’te ve Kur’ân’da Kutsal Rûh Kavramı**”, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:7, S:13, 2020, 86-114.
- Johnson, Alan E., **The First American Founder: Roger Williams and Freedom of Conscience**, Philosophia Publications, Pittsburgh, 2015.
- Kaçar, Turhan, “**Ebioniteler' den Arius' a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları**”, AÜİFD Cilt XLIV (2003) Sayı 2 s.187-206.
- Kaplan, İbrahim, “**Üniteryanizm ve Teslis Eleştirisi**”, Türk Akademik Araştırmalar Dergisi, 2021, 6, (4), 85-107.
- Karasar, Niyazi, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Nobel Yayın Dağıtım, Anakar, 2003.
- Karatosun, Musa, O., **Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir Araştırma**, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19, (2), 2019, 646-661.

- Karpat, Kemal, "**Erdel**", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/erdel> (08.11.2022).
- Katar, Mehmet, **Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma**, Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan 2001, 7-27.
- Kavanagh, Aidan, **The Shape of Baptism: The Rite of Christian Initiation**, The Liturgical Press, Minnesota, 1978.
- Kavlak, Ahmet, "**Hristiyanlıkta İncil Yorumlarının Tarihsel Kaynakları**", Kaygı, 18(1)/2019: 240-256.
- Keleş, Hatice, "**Anabaptist Dini Hareketi Hutteritlerin Ortak Yaşam İnancı ve Koloni Yapısı**", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2020/1, C: 7, S: 1, s. 321-350.
- Khan, Nasir, **Perception of Islam in the Christendoms**, Solum Publishers, Oslo, 2005.
- Kınık, Mustafa, "**İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar**", Kalemişi Dergisi, 2, (4), 2014, 23-40.
- Kırış, Şemsettin, "**Hız. Peygamber'in Cenaze ile ilgili Uygulamaları**", Turkish Academic Research Review, 2, (2), Haziran 2017, 41-61.
- Kolbrener, William, "**The Charge of Socianism: Charles Leslie's High Church Defense of "True Religion"**", The Journal of the Historical Society III:1, Winer, 1-23, 2003.
- Kovacs, Sandor, "**Contributions to Late 17th Century Relationship of the Transilvanian Unitarians and Their Co-Religionist in England and Netherlands**", Polish Academy of Arts and Sciences, 2004, 455-467.
- Kuşçu, Emir, **Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği**, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2011.
- Küçük, Abdurrahman, ve Tümer, Günay, ve Küçük, M. Alparslan, **Dinler Tarihi**, (3. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.
- Küçük, Mehmet, A., **Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Örneği**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.
- Küçükler, Ali, "**Antik Hint ve Yunan Uygarlıkları Arasında Bir Etkileşim Örneği: Krishna – Herakles**", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 30 Yıl: 2011/1, 27-35

- Kyratas, Dimitris, J., **The meaning of Christian Epiphany**, Illinois Classical Studies, 29, 205- 215, 2004.
- Ledger-Lomas, Micheal, “**Unitarians and the Contradictions of Liberal Protestantism in Victorian Britain: the Free Christian Union, 1867–70**”, Historical Research, 83, 221, August 2010, 486-505.
- Lewis, Arnold H., **The Friendly Church**, The Lindsey Press, Londra, 1932.
- Loehr, David, **Why “Unitarian Universalism” is Dying**, Journal of Liberal Religion, Winter, 2005.
- Martin, Sean, **Gnostikler İlk Hristiyan Sapkınları**, çev. Babaoğlu, Eylem Çağdaş, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2010.
- Mcdonnell, Kilian, “**A Trinitarian Theology of the Holy Spirit?**” Theological Studies, 1985, (45), 191-227.
- Meggitt, Justin J, “**Early Unitarians and Islam: Revisiting a ‘Primary Document’**”, Unitarian Theology II, 48-59, 2018.
- Mellone, Sydney H., **Liberty and Religion**, The Lindsey Press, Londra, 1925.
- Mendelsohn, Jack, **Channing: The Reluctant Radical**, Greenword Press Publishers, Westport, 1971.
- Menn, Honathan M., **Biblical Eschatology**, Appleton 2017, Equipping Church Leaders.
- Meral, Yasin, **Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.
- Mitchell, Stephen, “**Hypsistos**”, Encyclopedia of the Bible and its Reception (Berlin 2016), 686-688.
- Mott, Frederick B, **A Short Unitarian History**, Elsom and Co, Southport, 1906.
- Mulsow, Martin, “**Socinianism, Islam and the Radical Uses of Arabic Scholarship**”, Al- Qantara, XXXI 2, December, 2010, 549-586.
- , “**Adam Neuser Reads Murad B. Abdullah in Ottoman Istanbul**”, *Conversion and Islam in the Early Modern Mediterranean*. Ed. Claire Norton, 181-194, Routledge, New York, 2017.
- Newland, George, **God in Christian Perspective**, Wipf&Stock, Oregon, 2008.
- Nye, Sirota, **A Brief History of the Unitarians Called also Socinians in Four Letters**, Londra, 1687.

- Odhnner, Carl, T., **Micheal Servetus His Life and Teachings**, Press of J.B. Lippincott, Philadelphia, 1910.
- Orr, James, **Christian View of God and the World**, Charles Scribner's Sons, New York, 1908.
- Oymak, İskender, **Hristiyanlığın Teslis Doktrinine Kadı Abdulcabbar'ın Eleştirisi**, Erciyes Akademi, 2021, 676-696.
- Özkan, Ali R., **Fundementalist Hristiyanlık**, Alperen Yayınları, Ankara, 2002.
- Öztürk, Hatice K., “**Mary Wollstonecraft'ın Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi Kitabında Rousseau Eleştirisi**”, Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD) Cilt 18, Sayı 2, Ağustos 2017, Sayfa 471-485
- Pamuk İsmail, E., **Bir 16. Yüzyıl Okuryazarının Zihin Dünyası: Tercüman Murad ve Tesviyetü't Teveccüh ile'l Hak Adlı Eseri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeni Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2021.
- Pasztori-Kupan, **The Spirit of Religious Tolerance – A Transylvanian ‘extra calvinisticum’?**, *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*, ed. Kovacs Abraham, Budapeşte, 2009, 155-179.
- Popescu, Agatha & Grigoras, Mircea, **The City Of Cluj-Napoca And The Cluj County, Important Tourist Attractions In Romania**, Vol.18 No.1, 401-416, 2018.
- Raeder, Siegfried, **The Exegetical and Hermeneutical Work of Martin Luther, Hebrew Bible Old Testament**, ed. Magne Saebo, Vandenhoeck, Göttingen, 2008.
- Raymond, V. Holt, **A Free Religious Faith**, The Lindsey Press, Londra, 1945.
- Reed, Cliff, **Unitarian? What's That?**, The Lindsey Press, Londra, 2010.
- Rees, Thomas, **Historical Introduction in The Racovian Catechism translated from the Latin**, London, 1818. reprinted by Christian Educational Services, Indianapolis, IN., 1994. V.
- Richards, Michelle, “**What's a UU family to do on Easter?**”, UU World, 3, 24, 2023.
- Ritchie, Susan, **Children of the Same God: Unitarianism in Kinship with Judaism and Islam**, Minns Lectures, Boston, 2009.

- ., **Children of the Same God: European Unitarianism in Creative Cultural Exchange with Ottoman Islam**, Minns Lectures, Boston, 2009.
- Roberts, Nancy, **Trinity vs. Monotheism: A False Dichotomy?** *The Muslim World*, Vol. 101, Number 1, January 2011, pp. 73-93.
- Rothkegel, Martin, “**Jacobus Palaeologus in Constantinople, 1554-5 and 1573**”, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2016, 977-1004.
- Ruston, Alan (ed.), **Unitarian Orbularies from Various Denominational Journals 1794-1850**, Plumridge Ltd, Cambridge, 1990.
- ., **A Wide Fast-Flowing River Unitarians Together in London and the South East from 1850-2000**, Van der Heijden Publishing, Surrey, 2000.
- Sabev, Orlin (Orhan Salih), “**Portrait and Self-Portrait: İbrahim Müteferrika’s Mind Games**”, Osmanlı Araştırmaları, XLIV, 2014, 99-121.
- ., **Matbu Kitap Dünyasına İlk Osmanlı Seyahati (1726- 1746) Yeniden Değerlendirme**, Sofya, 2004.
- Sadler, Carl, E., **Baptist Distinctives**, Kentucky Mountains Baptist Schools, Kentucky, 1994.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, “**2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)**”, Dinler Tarihi Araştırmaları-III, Ankara, 2002, 277-282.
- Schmemmann, Alexander, **Of Water & The Spirit A Liturgical Study of Baptism**, St. Vladimir’s Seminary Press, New York, 1974.
- Schoeps, Hans-Joachim, **Yahudi Hristiyanlığı**, çev. Ekrem Sarıkcıoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Seyfeli, Canan, “**Evharistiyada İsa Mesih: Sembol ve/veya Gerçek**”, Dicle İlahiyat Dergisi, XXV, 2022/1, 47-69.
- Sharpe, Emily, **Pictures of Unitarian Churches with Explanatory Remarks**, Unitarian Christian Publishing Office, Londra, 1901.
- Sharpe, Eric J., **Dinler Tarihinde Anahtar Kavramlar**, (çev. Ahmet Güç), Arasta Yayınları, Bursa 2000.
- Shaw, Stanford J., **Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire**, Belleten C., LIV, 68, 1990.

- Sias, John, **100 Questions That Non-Members Ask About Unitarian Universalism**, Transition Publishing, New Hampshire, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa **"İznik Konsili"**, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iznik-konsili> (05.12.2022).
- Sirota, Brent S., **"The Trinitarian Crisis in Church and State: Religious Controversy and the Making of the Postrevolutionary Church of England, 1687–1702"**, The Journal of British Studies, 2013, (52), 26-54.
- Socinus, Faustus, **A Tract Concerning God, Christ, and the Holy Spirit**, (çev. Gomes, Alan, W.), Journal of the International Society of Christian Apologetics, 1, (1), 42-58, 2008.
- Sönmez, Zekiye, **"İnciller ve Kur'an Işığında Hz. İsa"**, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Dinler Tarihi Raştırmaları-III, 2002, Ankara, 137-166.
- Şimşir, Mehmet, **"Ortaçağlarda Düzenlenen Haçlı Seferlerinin Gerçek Nedenleri Üzerine Bir Araştırma"**, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 45, 2018, s. 95-120
- Tagart, Lucy M, **The Hungarian and Transylvanian Unitarians**, Unitarian Christian Publishing Office, Londra, 1903.
- Tarakçı, Muhammet, **Protestanlıkta Sakramentler**, Emin Yayınları, Bursa, 2012.
- Taylor, Joseph, **What has Unitarianism Done for the People? Unitarianism in its Literary, Speculative, and Practical Aspects**, William Love, Glasgow, 1885.
- Tonta, Yaşar, A., **"Ahmed Rasim'in İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi"**, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3, (1), 1985, 153-167.
- Topçuoğlu, Ali, A., **"Yahudilik-Hristiyanlık ve İslam Hukuku'na Göre Nikah Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı"**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10, (2), 2010, 79-120.
- Toulmin, Joshua, **Memoirs of the Life, Character, Sentiments, and Writings of Fustus Socinus**, Poratable Printing-Prefs, Londra, 1777.
- Tuggy, Dale, **"Who Should Christians Worship?"**, Journal of Biblical Unitarianism, Spring 2014, (1), 5-33.
- Ünal, Asife, **"Hristiyanlıkta Aile"**, Dinlerde Aile, Ed: Süleyman Turan, Asife Ünal, Eğitim Yayınevi, İstanbul, 2021.

- , “**Hristiyanlık’ta Kadın ve Aile Anlayışına Genel Bir Bakış**”, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Dinler Tarihi Araştırmaları-III, 2002, Ankara, 125-136.
- Vasiliev, A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, (çev. Arif. M. Mansel), Ankara Maarif Matbaası, Ankara, 1943.
- Vinzent, Marcus (ed.), **Studia Patristica**, Seventeenth International Conference on Patristic Studies, Oxford, 2015.
- Wallace, Robert, **Antitrinitarian Biography**, E.T. Whitfield Londra, 1850.
- Walls, Jerry L., **Handbook of Eschatology**, Oxford 2009, Oxford Handbooks Online.
- Weger, Tobias, “**Cluj-Napoca, Kolozsvár, Klausenburg, Religious Memories in a Multicultural Town**”, Contemporary Church History, International Journal For Theology and History, 31, (2), 298-413, 2018.
- Weigall, Arthur, **Pavlos Hristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri Hristiyanlığımızdaki Putperestlik**, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Wilbur, Earl M., **A History of Unitarianism I**, Beacon Press, Boston, 1945.
- , **A History of Unitarianism II**, Beacon Press, California, 1952.
- , **Unitarian Heritage**, Beacon Press, Boston, 1925.
- William, George H., **The Radical Reformation**, Sixteenth Century Journal Publishers, Missouri, 1992.
- Woodhead, Linda, **Hristiyanlık**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- Yavuz, Şevket, “**Kutsal Ruh’un Arkeolojisi: İnciller’den Pavlus’un Mektuplarına ‘Kutsal Ruh’un İnşası**”, İnsanın, İncanın ve Mekânın İnşası-II: Değerler ve Kavramlar Uluslararası ve Disiplinlerarası Ruh Sempozyumu Çanakkale, Ekim 2020, 23-35.
- Yavuz, Ömer Faruk, “**Kur’an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü**”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VI (2006), sayı: 3, 159-198.
- Yıldırım, Münir, “**Mircea Eliade’de ‘Kutsal ve Kutsal Zaman’ Kavramı**”, Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2007, Cilt: 10, s. 28, ss. 59-82.
- , “**Ortodoks Kilisesinde Paskalya**”, Dini Araştırmalar, 2005, Cilt: 7, s. 21, ss. 67-76.
- , **Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi**, Aziz Andaç Yayınları, İstanbul, 2005.
- Yılmaz, Emine, “**Altayistik Bağlamında Macarca-Türkçe Dil İlişkileri**”, Bilig, Yaz 2015 (74), 287-308.

Yılmaz, Nuh, “**Tertullian’ın Vaftiz Anlayışı**”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Haziran 2015, XVII, (31), 121-140.

Zenginoğlu, Samet, “**Samsatlı Lukianos ile Rotterdamlı Ersmus’un Düşünsel Yolculukları**”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Ekim 2021, 20, (80), 2117-2126.

2. Elektronik Kaynaklar

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “**Ferenc Dávid**”. Encyclopedia Britannica, 29 Apr. 2022, <https://www.britannica.com/biography/Ferenc-David>. Accessed 12 May 2022.

Unitarian Universalist Association Annual Report, www.uua.org, 2001-2022.

https://en.wikipedia.org/wiki/John_Sigismund_Unitarian_Academy

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, April 29). George Blandrata. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/George-Blandrata>

<https://www.fourthcentury.com/urkunde-1/>

<https://altrinchamunitarians.org.uk/>

<https://www.bbc.com/>

<https://www.uua.org/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/>

<https://iarf.net/>

3. Kaynak Kişiler

KK: 1, Dr. Sandor Kovacs, Cluj, Protestan Teoloji Enstitüsü, Üniteryen Tarihi Bölümü, Nisan, 2022.

KK: 2, Istvan Kovacs, 63, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu, Nisan, 2022.

KK: 3, Zsolt Solymosi, Cluj, John Sigismund Üniteryen Lisesi Müdür Yardımcısı, Nisan, 2022.

KK: 4, Jobbagy Julia, 32, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi, Nisan, 2022.

KK: 5, Marton Csecs, 34, Cluj/Torocko, Torocko Kilisesi Rahibi, Nisan, 2022.

KK: 6, Norbert Racz, 40, Cluj, Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı, Nisan, 2022.

KK: 7, Timea Matefi, Enlaka Kilisesi Rahibesi, Şubat, 2

EKLER

Ek-1.Resimler

1.

“Cluj Üniteryen Kilisesi Girişı”

2.

“Cluj Üniteryen Kilisesi İç”

3.

“Torocko Köyü”

4.

“Torocko Üniteryen Kilisesi”

5.

“Torocko Üniteryen Kilisesi”

6.

“Habib-i Neccar Camii Yunus (Pavlus) ve Yahya (Yuhanna) Mezar Girişi”

7.

“Habib-i Neccar Camii Yunus (Pavlus) ve Yahya (Yuhanna) Mezarları”

8.

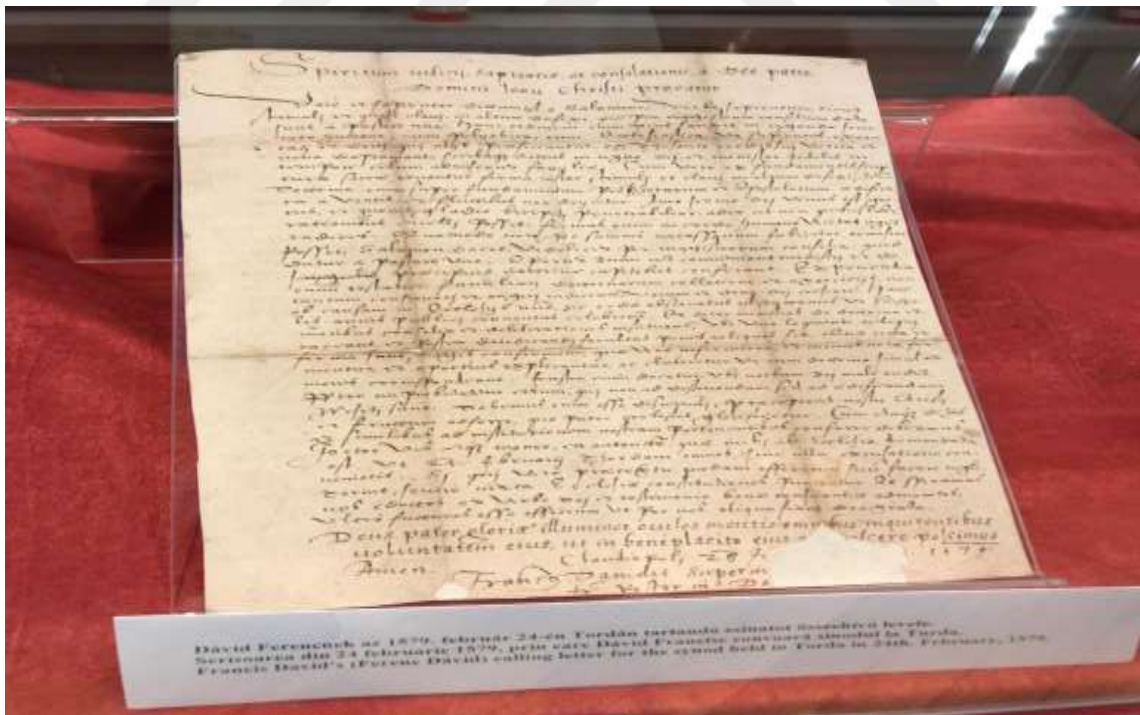
“Cluj Üniteryen Kilisesi Yanındaki David Francis Heykeli”

9.

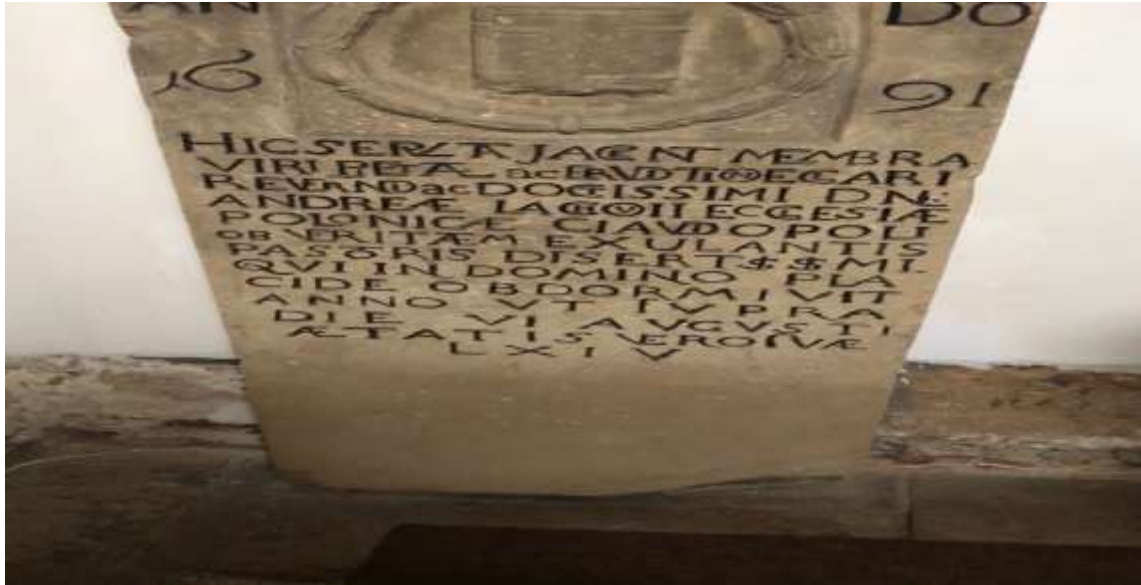
“David Francis Anıtı (Transilvanya ve Üniteryen Kilise’nin kurucusu)”

10.

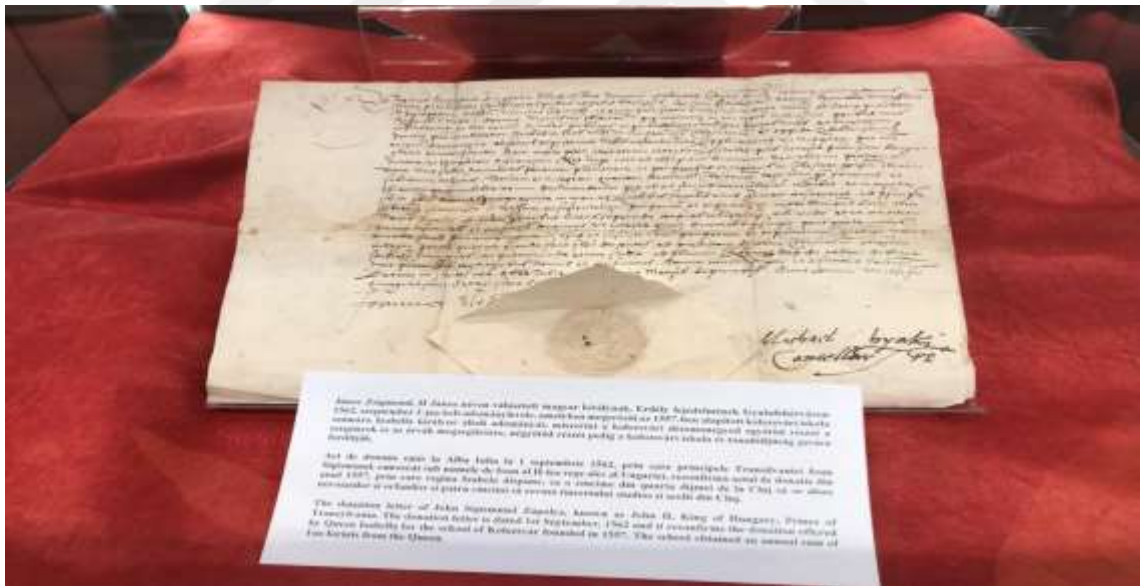
“David Francis’in 2 Şubat 1579 Tarihli Torda Kilisesi Sinod Çağrısı”

11.

**“Polonya’dan gelen Üniteryenlerin 1691 Yılında Transilvanya’ya Kabulü İçin
Dikilen Anıt”**

12.

“John Sigismund’un 1 Eylül 1562 Tarihli Üniteryen Okuluna Bağış Mektubu”

13.

“Francis David’in Üzerinde Konuşma Yaptığına İnanılan Kaya”

14.

“2022 Bahar UU World Dergisi Kapağı”

15.

OUR TOUR DETAILS

13 th of April 18:00 18 th of April 18:00 21 st of April 14:00 22 nd of April 17:30	Kolozsvár/Cluj, Transylvania/Romania Location: First Unitarian Church of Kolozsvár Sepsiszentgyörgy/Sântu Gheorghe, Transylvania/Romania Location: Unitarian Church of Sepsiszentgyörgy Istanbul, Turkey Location: İSTEK Özel Atanur Oğuz Okulları, Acıbadem Mah. Bağ. Sok. No:8 34718 Kadıköy Istanbul Istanbul, Turkey Location: Sert Antuan Basilikası, İstiklal Cd. No:171, 34433 Beyoğlu/Istanbul
---	--

 Thank you all for the wonderful support of the choir, you can donate accessing:

**IBRAHİM MÜTEFERRIKA
CHOIR TOUR**

Presented by:
the János Zsigmond Unitarian High-school choir from Kolozsvár/Cluj, Transylvania/Romania

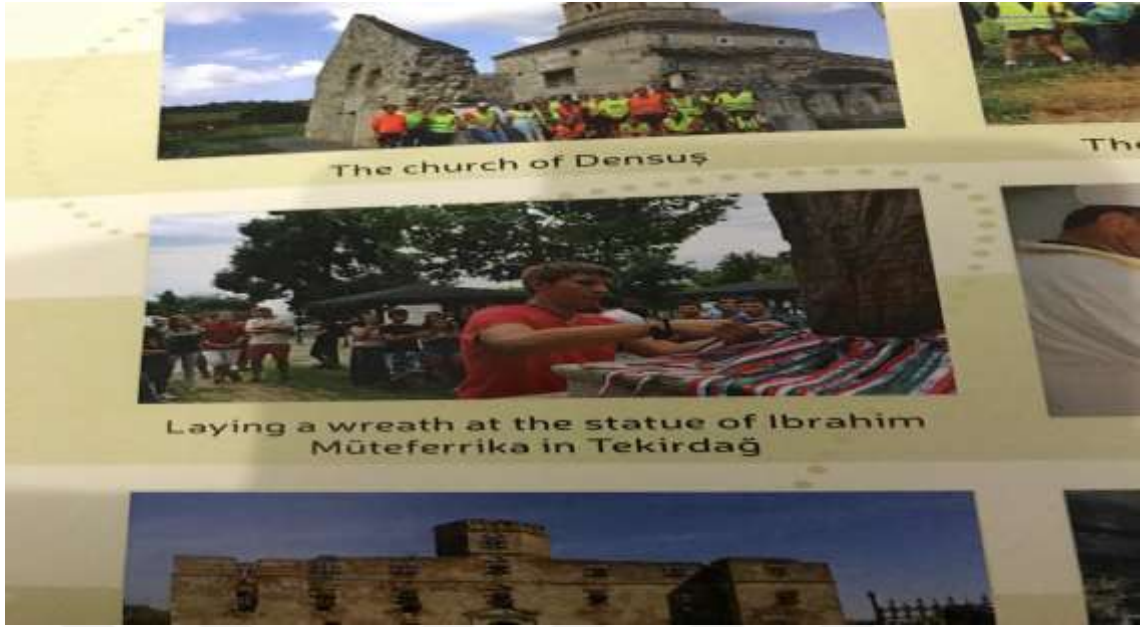
“İbrahim Müteferrika Koro Turu Broşürü”

16.

“Üniteryen Lisesi İbrahim Müteferrika Korosu”

17.

“Üniteryen Lisesi öğrencileri İbrahim Müteferrika’nın Heykeline Çelenk Bırakırken”

18.

“Samuel Brassai Büstü”

19.

“Üniteryen Lisesi Dış”

20.

“Istvan Kovacs, Cluj Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskoposu”

21.

Norbert Racz, Cluj Transilvanya Üniteryen Cemaati Piskopos Yardımcısı

22.

“Jobbagy Julia, Cluj Üniteryen Kilisesi Rahibesi ve Kilise İç Görünüşü”

23.

“Torocko Kilisesi Rahibi, Marton Csecs”

24.

“Cluj Üniteryen Kilisesi Kayıtları”

25.

“Cluj Üniteryen Kilisesi Kayıtları”

26.

“Torda Kilisesi”

27.

“Torda Kilisesi Bahçesindeki Torda Fermanı Anıtı (Hiç kimse dininden dolayı kimseye hakaret edemez, iman Tanrı’nın armağanıdır)”

28.

“Sigismund Üniteryen Koleji Öğrencileri”

Ek-2. Tablolar

2.1.

Yıl	Kilise Sayısı	Üyelik	Yeni Kayıt	Toplam Üye Sayısı
1961	1,035	151,557	77,546	229,103
1962	1,069	154,617	82,547	237,164
1963	1,094	164,474	87,927	252,401
1964	1,103	167,892	89,496	257,388
1965	1,108	172,659	91,574	264,233
1966	1,119	174,971	101,904	276,875
1967	1,129	176,850	104,201	281,051
1968	1,135	177,431	104,876	282,307
1969	1,076	167,825	97,583	265,408
1970	1,038	164,270	73,866	238,136
1971	1,025	162,645	60,131	222,776
1972	1,019	154,270	55,897	210,167
1973	1,011	153,750	51,655	205,405
1974	1,007	150,313	48,825	199,138
1975	1,004	149,610	45,814	195,424
1976	1,001	147,380	43,789	191,169
1977	1,000	144,832	41,321	186,153
1978	991	141,165	38,806	179,971
1979	988	139,052	37,300	176,352
1980	989	136,192	37,114	173,306
1981	991	136,760	36,699	173,459
1982	999	135,487	36,122	171,609
1983	1,005	137,055	38,178	175,233
1984	1,010	138,110	38,588	176,698
1985	1,012	139,227	39,009	178,236
1986	1,013	139,531	40,181	179,712

Yıl	Kilise Sayısı	Üyelik	Yeni Kayıt	Toplam Üye Sayısı
1987	1,006	139,859	42,058	181,917
1988	1,010	140,788	48,161	188,949
1989	1,010	142,864	50,228	193,092
1991-92	1,029	143,383	52,417	195,800
1992-93	1,037	139,157	54,796	193,953
1993-94	-	142,157	N/A	1,242
1994-95	1,036	147,940	54,796	202,736
1995-96	1,039	150,413	58,716	209,129
1996-97	1,034	151,213	60,384	211,597
1997-98	1,033	152,447	60,895	213,342
1999-00	1,043	154,459	61,165	215,624
2000-01	1,051	155,449	61,482	216,931
2001-02	1,054	156,968	61,436	218,404
2002-03	1,055	158,607	63,080	221,687
2003	1,044	156,525	62,848	219,373
2004	1,039	157,289	61,722	219,011
2005	1,042	157,299	60,004	217,303
2006	1,042	158,986	59,120	218,106
2007	1,044	162,196	57,220	219,416
2008	1,050	163,932	57,650	221,582
2009	1,048	164,684	56,683	221,367
2010	1,048	164,196	55,846	220,042
2011	1,046	162,796	54,671	217,467
2012	1,054	161,502	53,776	215,278
2013	1,048	159,987	52,369	212,356
2014	1,047	158,186	49,991	208,177
2015	1,043	156,620	47,623	204,243
2016	1,038	154,965	44,885	199,850

Yıl	Kilise Sayısı	Üyelik	Yeni Kayıt	Toplam Üye Sayısı
2017	1036	153,574	43,291	196,865
2018	1035	154,790	40,862	195,562
2019	1029	154,704	38,116	192,820
2020	1027	152,921	34,768	187,689

“1696-2020 yılları arasında UUA verileri”

Ek-3. Şekiller

3.1.

“Teslis Üçgeni”

3.2.

“UUA Sembolü: Yanan Kadeh”

Belgenin Türkçe Çevirisi

